

Українська мова

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140)*

*Відповідно до модельної
навчальної програми «Українська мова. 5-6 класи»
для закладів загальної середньої освіти (автори: Заболотний О. В.,
Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.)*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

теоретичні відомості

завдання підвищеної складності

завдання з розвитку мовлення

завдання з елементами дослідження

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці!

Зaproшуємо у чарівний світ українського слова. А допоможе вам мандрувати мовними стежками надійний путівник – підручник. У ньому поєдналися традиції і сучасність, історія і сьогодення. Однак, подорожуючи, пам'ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи, у якій потрібно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім слід уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише сприятимуть засвоєнню теми, а й розкажуть багато про людські стосунки, народні традиції, навколишній світ.

Вправи з позначками «Поспілкуйтесь», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», а також проекти, опорні малюнки, конкурси, веселі вікторини, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками української мови цікавою та захопливою.

Також радимо звертатися до спеціальних рубрик путівника – «Моя сторінка», «Культура мовлення», «І таке буває». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, а також ігри, скоромовки, жарти.

Словничок синонімів, уміщений наприкінці підручника, допоможе вам збагатити лексичний запас, а словничок на голосів – засвоїти правильне наголошування деяких слів.

Під час виконання багатьох вправ варто користуватися також орфографічним і тлумачним словниками, тому потрібно мати їх у дома.

Ото ж вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Хай вам щастить!

Вступ

Значення мови в житті людини та суспільства. Українська мова – державна мова України

Прийняла я дарунок від нені – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.

Л. Забашта

1. Прочитайте висловлення. Про що йдеться в кожному з них?

- Ми змалечку звикаемо до слів, як до повітря, як до хліба звикли... (*Є. Летюк*).
- Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування (*Антуан де Сент-Екзюпері*).
- Мова – це віконця, через які людина бачить світ (*В. Сухомлинський*).
- Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури (*I. Вихованець*).
- Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі (*В. Русанівський*).

2. Прочитайте висловлювання та поміркуйте, яке значення має рідна мова в житті народу та кожної людини. Два висловлення, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

- Мова – така сама жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від других людей (*Панас Мирний*).

- Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги (*В. Сухомлинський*).
- Ти наше диво калинове, кохана материнська мово! (*Д. Білоус*).
- О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби, холодна, і прозора, і проста, а без води я вже давно помер би... (*Ю. Бедрик*).
- Я без тебе, мово, – без зерна полова, соняшник без сонця, без птахів діброва (*Ю. Рибчинський*).

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є засобом спілкування в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають одне одному досвід.

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для подолання труднощів.

Рідна мова

Для кожного народу **рідна мова** – найцінніший скарб. Її не можна забувати. Втрачаючи з певних причин рідну мову, її носій, народ, втрачає себе самого, свою духовну самобутність, стає іншим народом. Про бережне ставлення до рідної мови писав *Максим Рильський*:

*Як паростъ виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастanco
Політь бур'ян. Чистiша вiд слiози
Вона хай буде.*

3. Поміркуйте над запитаннями.

1. Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?
2. Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?
3. Як за допомогою мови людина пізнає світ?

- Чому суспільству було б важко без мови?
- Чому потрібно берегти рідну мову?

4. I. Розгляньте малюнки. Визначте, на якому з них зображенено:
1) спілкування; 2) формування думки; 3) об'єднання в одну спільноту.
II. Поясніть значення мови за цими малюнками.

5. Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Ви можете скористатися інформацією на с. 5.

Мова необхідна людям, щоб ...

Українська мова

Українська мова – одна з найдавніших, наймилозвучніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть.

Державна мова

Українська мова – державна мова України. Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Вона обов’язкова для закладів, що надають різні послуги населенню. Тому українську мову повинен знати кожен, хто постійно живе в Україні.

Державний статус української мови закріплено **статтею 10 Конституції України**: «*Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.*

6. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому українською мовою варто пишатися?
2. Яка мова є державною в Україні? Що означає цей статус?

7. Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«Немає більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчути цю розкіш на уроках української мови – на хвилинках спілкування. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «*Поспілкуйтесь*». Насамперед виробімо правила нашого спілкування. Частину з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлюйте щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивайте співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображайте своїми словами інших.

Правило 5. ...

Правило 6. ...

- 8. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** 1. Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?
2. Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри?

ПРОЄКТ

Підготуйте слайд-шоу «Мова»

ЕТАПИ РОБОТИ НАД ПРОЄКТОМ

1. Оформити невеликі плакати з написами про значення мови в житті людини та про спілкування українською мовою. Бажано, щоб кожен учень і кожна учениця підготували свій плакат. Якщо цей етап роботи триватиме під час уроку, то треба заздалегідь подбати про аркуші паперу та кольорові олівці, фломастери, маркери.

Можливі варіанти написів на плакатах:

Фото УНІАН

Мова – засіб спілкування
Мова – інструмент мислення
Мова допомагає дружити
Мова = спілкування з батьками
Мова = думка
Мова будує міста
Унікальне явище – мова
Пізнаємо світ завдяки мові
Мова – серце народу
Правильне мовлення – це стильно
Нас єднає українська

Я спілкуюсь у вайбери українською

Я спілкуюся на перерві українською

Дивлюсь українськомовний ютуб

Мульфільми ❤️ українською

2. Сфотографувати кожну роботу разом з її автором.

3. Сформувати з фотографій відеокліп (можна доручити виконати це завдання 1–3 учням, ученицям).

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

МОВИ СВІТУ

За приблизними підрахунками вчених-мовознавців, у сучасному світі є близько 5 тис. мов.

Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить й українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше як 1 млн носіїв, сімдесятма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількасот до 1 млн носіїв.

ЇЖТЕ НА ЗДОРОВ'Я!

КОРИСНО ЗНАТИ

Вислів «Куштуйте на здоров'я» не завжди використовують дoreчно. Дієслово *куштувати*, коли його вживають стосовно їжі, означає «з'їсти або випивати трохи чогось для проби». Отже, наведений вислів означає, що когось запрошують лише зняти пробу з якоїсь страви, а не з'їсти її. Щоб запросити споживати страву, використовуйте вислів «Їжте на здоров'я!» (3 посібника).

УСМІХНІМОСЯ

***

- Комаренко, ти чому на уроці весь час розмовляєш?
– Чому все я та я? Я взагалі сиджу тихо і яблуко їм.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітися?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назгу людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

НА ДОЗВІЛЛІ

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
в тебе, друже, не все гаразд,
не вважай її примусовою,
полюби, як весною ряст.
Примусова тим, хто цурається,
а хто любить, той легко вчить:
все, як пишеться, в ній вимовляється, –

все, як пісня, у ній звучить.
І журлива вона, й піднесена,
тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова й
Лесина,
і Франкова у ній душа.

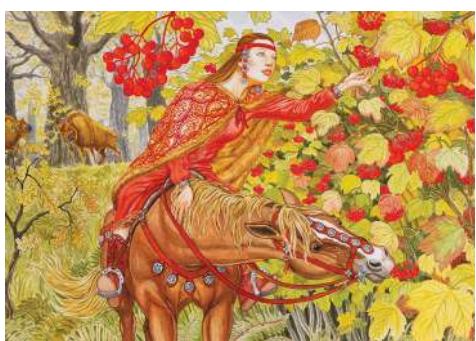
Д. Білоус

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

1. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

9. I. Прочитайте текст. Які ще, крім калини, рослини-символи України ви знаєте?

КАЛИНА

М. Фомін. Калина

потім зацвів білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблища-ли на кущі як намистинки ягоди, а в кожній ягідці – зер-нятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

– На згадку про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім’я – Калина (*Легенда*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й мікротеми. Запишіть колективно простий план тексту.
2. Знайдіть і прочитайте виразно вголос речення, у яких ідеться про те, як ріс кущ і на ньому з’являлися ягоди.
3. Поясніть лексичне значення виділених слів. Які це частини мови?
4. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальовано дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?
5. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова.
6. Складіть і запишіть речення про красу природи України.

10. I. Відновіть з поданих речень текст і запишіть його. Якими є ці речення за метою висловлювання (розвідними, питальними чи спо-нукальними)?

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

A	У маленькому містечку жив <u>старий</u> чоловік.
B	Так чоловік робив декілька років, аж до своєї смерті.
C	Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх спраглих .
D	Коли помер, жителі міста поставили йому пам'ятник – викопали криницю.
	<u>Вечорами</u> він сідав біля міської брами й пропонував людям, які проходили повз нього, кухлик свіжої джерельної води.

З легенди

II. Виконайте завдання до відновленого тексту.

1. Поміркуйте, чому мешканці міста поставили чоловікові пам'ятник.
2. Визначте основну думку тексту. Укажіть ключові слова.
3. Доберіть свій варіант заголовка.
4. Поясніть, що означають виділені синім кольором слова.
5. Доберіть антоніми до підкреслених слів. Які це частини мови?
6. Підкресліть підметок та присудок в першому й останньому реченнях.
7. Випишіть 5 іменників (на вибір), зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК. *Містечку (с. р., одн., М. в.).*

11. СИТУАЦІЯ. I. Уявіть, що ви обмінюєтесь враженнями про те, як провели літні канікули. Для цього можуть знадобитися подані нижче сполучення слів. Прочитайте їх, розкриваючи дужки.

II. Складіть усно висловлення про відпочинок (3–5 речень), використавши щонайменше два з утворених сполучень.

купалися в (*річка*)
плавали в (*човен*)
навчилися кататися на
(*ролики*)
гралися (*м'яч*) та (*обруч*)
годували (*курчатка* й
каченята)
обмінювалися музичними
(*файли*)
побували в (*Карпати*)
обмінювалися відео в (*тікток*)

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
<p>Зачиніть двері – <i>протяг!</i> У тебе <i>нежить!</i> Я буду о третій <i>годині.</i> Увімкніть <i>світло.</i> Приберіть <i>сміття.</i></p>	<p>Закрийте двері – <i>сквозняк!</i> У тебе <i>насморк!</i> Я буду в три <i>часа.</i> Увімкніть <i>світ.</i> Приберіть <i>мусор.</i></p>

12. Спишіть речення, замінюючи поданий у дужках іменник спільно-кореневим прикметником.

1. Купили (школа) приладдя.
2. Поїхали до (Харків) обласні.
3. Підійшли до (пішохід) переходу.
4. Я відповів на (телефон) дзвінок.
5. Милувалися (ліс) квітами.
6. Останні (сонце) дні.
7. Уже час (обід) перерви.

13. Хто добре п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *дорога*)? А хто добре ще більше таких прикметників?

14. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам вирішили купити велосипед (телефон, чобітки). Проте потрібно уточнити, який саме велосипед (телефон, чобітки) ви хочете. Доберіть і запишіть 3–4 словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо предмета покупки.

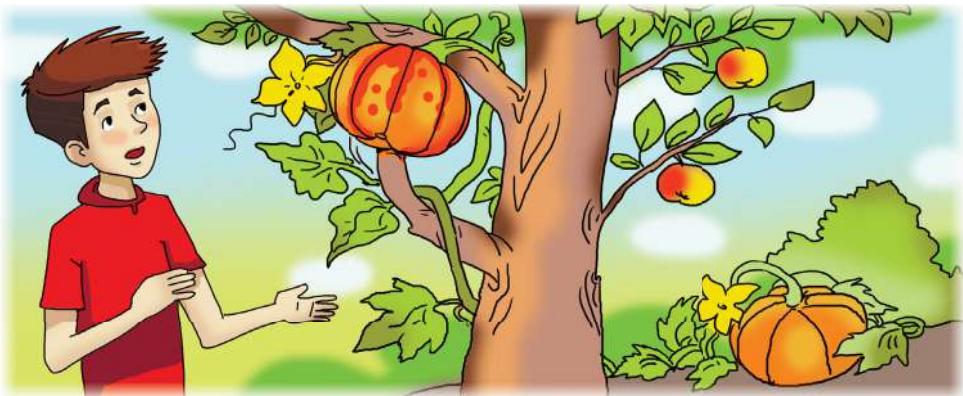
15. I. ВІКТОРИНА. Дайте повні відповіді на запитання, використовуючи числівники.

1. Скільки днів у вересні?
2. Котрим/котрою за порядком ти записаний/записана у класному журналі?
3. Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
4. Скільки років тобі буде через два роки?
5. Скільки місяців триває осінь?
6. Скільки годин має доба?
7. О котрій годині розпочинається другий урок?
8. О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку й буде йти 15 хвилин?

II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам і однокласницям.

16. I. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ

От чудасія: гарбуз на яблуні!

— Бач, примудрився! — каже Олег.

Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

— Невже це він?

Я кусаю соковите яблуко й мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так зрозуміло: гарбузиння сп'ялося на тин, потім дісталося нахиленої гілляки й повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

— Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За Е. Шморгуном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доберіть свій заголовок, який би виражав тему тексту.
2. Знайдіть речення, які треба читати з окличною та питальною інтонацією.
3. Знайдіть іменники, які вжито в називному відмінку. Це підмети чи присудки?
4. З'ясуйте, чи є в тексті іменники, ужиті в множині. А прикметники?
5. Випишіть словосполучення «іменник + прикметник» та «прикметник + іменник». Позначте закінчення в словах.
6. Випишіть особові займенники та з'ясуйте, замість яких іменників їх ужито.
7. Укажіть дієслова та визначте їхній час (теперішній, минулий, майбутній).
8. Складіть і запишіть мінітекст (2–4 речення) про несподіванки, цікаві явища, «дива», які можуть бути в саду або на городі.

17. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що ви потрапили в майбутнє. Які корисні й безпечні винаходи вразили, здивували вас там?

18. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть підмети та присудки.

1. Я ж(е,и)ву у світі любові до людей, до з(е,и)млі, до квітів (*Г. Дудка*). 2. Усе з рук валит(ь)ся, а він хвалит(ь)ся (*Нар. творчість*). 3. Комп(')ютерт(е,и)хенько загув, завантажуючи свої електронні мізки (*С. Гридин*). 4. Надворі травневе сонце сліпучо виблискувало в калюжах (*І. Цілик*). 5. Шви(д,т)ко минав ка(з,с)ковий час зеленого дня (*О. Бурбело*).

II. Випишіть два іменники та два прикметники, позначте в них закінчення і надпишіть відмінок.

19. I. Прочитайте текст, замінюючи подані в дужках іменники займенниками. Поясніть, як така заміна сприяла вдосконаленню тексту.

ПЕЧИВО ІЗ ШОКОЛАДОМ

Одним з найпопулярніших видів печива є печиво зі шматочками шоколаду. (**Печиво**) винайшла в 1930-х роках Рут Вейкфілд – господиня невеликого готелю. Жінка вирішила спекти масляне печиво, але натирали шоколад на терці полінувалися, тому просто розламала шоколадну плитку й перемішала шматочки з тістом. (**Жінка**) сподівалася, що шоколад розстане і надасть випічці коричневого кольору та приємного смаку. Однак (**жінку**) підвело незнання законів фізики – солодкі ламанці не розтанули в тісті. З духовки господиня дістала печиво зі шматочками шоколаду (*Із журналу*).

Займенники	
я	ми
ти	ви
він	вона
вон	вони

II. Доберіть спільнокореневі слова до іменника **шоколад**.

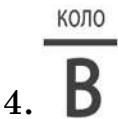
III. Хто зможе знайти в тексті слово, у якому різна кількість звуків і букв?

20. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба попередити когось із рідних, що ви затримуєтесь, а смартфон розрядився. Тому ви вирішили звернутися до однокласника по допомозу. Прочитайте запропонований нижче текст свого ймовірного прохання, розкриваючи дужки.

Андрію, надішли, будь ласка, зі (**свій**) смартфона повідомлення (**моя**) сестрі про те, що я затримуюсь на 20 хвилин. Нехай чекає (**я**) біля (**наш**) будинку.

21. Відгадайте ребуси. Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

22. Накресліть поданий кросворд на дошці або в зошиті. Упишіть відповіді-прислівники.

1. Синонім до слова *навкруг*.
2. Синонім до слова *вгорі*.
3. Синонім до слова *радісно*.
4. Антонім до слова *ззаду*.
5. Антонім до слова *тихо*.
6. Синонім до слова *легко*.

1		в			
2		е			
3		с			
4		е			
5		л			
6		о			

I TAKЕ БУВАЕ

– Я швидко збігаю додому *за кошиком*, а потім підемо в ліс *за грибами*, – звертається до своїх друзів Василь.

– Цікаво, хто швидше добіжить – ти чи кошик. А чи зможуть гриби дійти до лісу? – сміються хлопці й дівчата.

– Ви що, жартуєте?

– Але ж ти сам щойно сказав, що...

Продовжте репліку друзів Василя. Чого не знав хлопець? Як йому потрібно було б сказати? Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
іти по хліб побігти по журнал змагання з футболу контрольна з історії	іти за хлібом побігти за журналом змагання по футболу контрольна по історії

23. Об'єднайтесь в групи. За допомогою прийменників, позначених на малюнку, побудуйте словосполучення «дієслово + іменник **стадіон**». Дієслова добирайте самостійно. Виконуйте завдання почергово, рухаючись від по-значки «Старт».

ЗРАЗОК. Тренуватися на стадіоні.

24. I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник?

II. Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів.

III. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–7 речень), використовуючи прийменники та сполучники.

25. I. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібному відмінку. Позначте в них закінчення.

1. Завдання записано на (дошка). 2. Завтра відбудуться змагання з (футбол). 3. Пливти за (течія). 4. Наїлися смачної (каша). 5. Зимою тротуар посыпали (сіль). 6. Сидять за однією (парта). 7. Підкresли однією (лінія). 8. У класі троє (вікно). 9. Віднеси журнал (директор).

II. Обведіть прийменники.

26. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на одну з тем: «Мій рідний край», «Космічний туризм», «Краса врятує світ», «Дива світу». Використайте окличне речення. Підкresліть у своєму тексті по одному іменнику, прикметнику, прислівнику, дієслову.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, які два займенники можуть псувати шляхи? Це – ями. А здогадуєтесь, чому несмачна березова каша? Багато цікавих і веселих історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради, акровірші ви можете знайти на сторінках збірок **Дмитра Білоуса «Диво калинове» та «Чари барвінкові»**.

Про те, що вам найбільше сподобалося в цих книжках, розкажіть однокласникам і однокласницям.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові австралійського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою мову (3 довідника).

СИНОНІМИ-РЕКОРДСМЕНИ

Українська мова дуже багата на синоніми. Наприклад, іменник *горизонт* має 12 синонімів! Але абсолютний рекордсмен – дієслово *бити*. У «Короткому словнику синонімів української мови» їх аж 45!

I ТАКЕ БУВАЄ

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – *копілка*:
виймеш літеру одну –
і вже буде *спілка*.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):

зміниш літеру одну –
мирна *перепілка*.
Зміниш літеру одну
у словечку *бійка* –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко *білка*!
Більше прикладів не дам,
поміркуй – придумай сам.

Д. Білоус

ЛАНЦЮЖОК

НА ДОЗВІЛЛІ

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією самою початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** *б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик*.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

- Чого багато має болото, менше – озеро, ще менше – море, а зовсім не має ріка?
- Що має груша й слива, але не має клен?
- Як перетворити омару (морський рак) на маленьку комаху?
- Чого немає в дельфіна, але є в кита, акули, краба?
- Як перетворити ворота на їхнього захисника?
- У назвах яких дерев є звук [р]?

Лексикологія

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня линеш, рідне слово.

Д. Білоус

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- що вивчає лексикологія;
- групи слів за значенням.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- визначати однозначні й багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми;
- пояснювати значення відомих слів;
- користуватися словниками;
- добирати з-поміж синонімів, антонімів ті, що найбільше відповідають контексту;
- використовувати в мовленні вивчені лексичні засоби.

Лексикологія (від грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *lopos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

2. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Про те, що означають слова, скільки значень можуть мати, а також про вживання слів відповідно до їхнього значення

ПРИГАДАЙМО. Чим слово відрізняється від речення?

27. А. Порівняйте подані записи. У якій колонці маємо слова, а в якій – лише сполучення звуків?

сінет	тенис
крицяни	криниця

Б. Поясніть, що означають слова, на які ви вказали.

В. Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

Лексичне значення слова

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають лексикою.

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексичне значення – це те, що слово означає. **НАПРИКЛАД**, іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздку різними видами транспорту.

Однозначні та багатозначні слова

Слова можуть бути однозначними та багатозначними.

Однозначними називають слова, які мають одне лексичне значення. **НАПРИКЛАД:** *автобус*, *скотч*, *борщ*, *достиглий*.

Багатозначними називають слова, які мають два й більше лексичних значень. Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД**, слово *ручка* має такі значення:

1) маленька рука	2) частина предмета, за яку його тримають	3) приладдя для письма

Словник

Лексичне значення слова пояснюють у тлумачних словниках. **НАПРИКЛАД:**

- МАНГО. 1. Тропічне плодове дерево родини анакардієвих.
2. Жовто-зелений солодкий плід цього дерева.

28. I. Прочитайте текст, обираючи для заповнення пропусків словосполучення з рамки. Що прийнято відносити до особистої інформації?

БЕЗПЕЧНИЙ ІНТЕРНЕТ

Дуже часто в інтернеті на користувачів чатує небезпека. Шахраї можуть виманювати **гроші**, стежити за вами, красити інформацію. Тому коли створюєте ... , придумуйте .... Не можна надавати ... (прізвища, імена, адреси, **паролі**, дані кредитних карток, номери телефонів) поштою чи в чатах без гострої на те потреби. Повідомляйте про ситуації в інтернеті, які вас непокоють, зокрема про погрози, вимагання, **сумнівні** файли тощо.

обліковий запис
мій акаунт
надійний пароль
персональні дані
особиста інформація
електронна пошта

II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте також їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).

III. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що хтось із ваших знайомих уперше створює електронну пошту чи реєструється в соціальній мережі. Складіть висловлення-пораду (3–5 речень) щодо безпечної користування інтернетом. Ви можете скористатися словосполученнями, наведеними вище в рамці.

29. I. Поясніть лексичне значення виділених слів у реченнях. Доведіть, що слова **мобільний** і **крило** – багатозначні.

1 Він відчув, як чиєсь спритні руки хапають його гаманець із кишень куртки та – на додачу – **мобільний** (*Любко Дереш*).

Ворог виявився не таким спритним, **мобільним** та вправним, яким уявляв його Левченко (*А. Кокотюха*).

<p>2 За хвилину Ліна почула, як над її головою за- свистіли крила лі- така (Д. Бузько).</p>	<p>Якби-то далися орлинії крила, за синім би морем милого знайшла (Т. Шевченко).</p>	<p>У лівому крилі будівлі школи розмістили му- зей.</p>
---	---	--

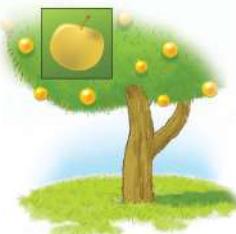
II. Складіть два речення зі словом **крило** так, щоб це воно було вжито в різних значеннях.

30. ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому слово **вишня** має два лексичних значення, а **яблуня** – лише одне.

Вишня

Яблуня

II. Поміркуйте, чому **носом** назвали частину чайника, літака, пароплава. Як слова можуть набувати нових лексических значень?

31. Розкрийте значення слів **голова**, **глибокий** і **летіти** в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти на літаку, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

32. I. Розподіліть слова на групи й запишіть: 1) однозначні; 2) багатозначні. Скористайтеся тлумачним словником.

Ручка, зірка, банкомат, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель, холодний.

II. З одним багатозначним словом (на вибір) складіть два речення, у кожному з яких це слово вживалося б з іншим лексическим значенням.

33. ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання та поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає?
2. Яка стрілка не показує часу?
3. На якому полі нічого не росте?
4. Якою голкою не пошиєш сукні?

- Для якого кореня не треба землі?
- З якого полотна не викроїш сорочки?

Помилка

Лексична помилка – це вживання слова в невластивому значенні, повтор слова чи спільнокореневого слова в речені або в сусідніх реченнях, перекручування та вживання зайвих слів тощо.

Отже, слова треба вживати у властивому їм значенні. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
прочитати правильно увімкнути світло відчиняти ворота розгорнути зошит зустрітися через тиждень	прочитати вірно включити світло відкривати ворота розкрити зошит зустрітися через неділю

34. Запишіть речення, уставляючи на місці пропуску одне із запропонованих у рамці слів.

- Оксано, ... , будь ласка, лампу.
- Текст записано ... .
- ... книжки на сторінці 35.
- Подай ключі, щоб ... двері.
- А що там на ... сторінці?
- Ви будете ... участь у змаганні?

уключи, увімкни
вірно, правильно
розвийте, розгорніть
відкрити, відчинити
наступній, слідуючій
брати, приймати

35. I. Складіть з кожним іменником можливе словосполучення, дібравши дієслово з поданого нижче переліку. Ви можете скористатися кожним діесловом лише один раз.

Піца, двері, докази, текст, участь, таксі, електрочайник, кошти.

наводити	відчиняти	замовляти
вмикати	викликати	брати
перекладати		передавувати

II. Складіть речення з одним утвореним словосполученням (на вибір).

36. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Місяць на небі, зірон(ъ)ки сяють. 2. До доброї кр(е,и)ници сте(ж,ш)ка протоптана. 3. Іди, іди, дощику, зварю тобі борщіку у новому горщику. 4. Гонор* голову ломить, а холод – душу. 5. Ой у полі оз(е,и)речко, там пла-вало відеречко, там козаки молодії коничен(ъ)ки напували (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть багатозначні слова та поясніть лексичне значення, у якому вжито кожне з них.

III. Складіть два речення зі словом **місяць** так, щоб це слово було вжито в різних значеннях.

* *Гόно́р* – перебільшене уявлення про свою гідність; чванливість.

3. ПРЯМЕ І ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії) переноситься на інший, а також про образність мовлення

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

37. А. Прочитайте текст.

На селі в нас казали, що в Івашка Манжули золоті руки. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота й блищать, як у моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайнісінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звуть, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (За *О. Пархоменком*).

Б. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вживается в тексті прикметник *золотий*.

В. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

Багатозначні слова можемо вживати в прямому й переносному значеннях.

Пряме значення

Пряме значення – це властиве слову звичайне значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – хижий птах родини соколиних.

Переносне значення

Переносне значення – це значення образне, пов’язане за смислом із прямим. Таке значення виникло внаслідок перенесення назви одного предмета (ознаки, дії, явища) на інший на основі схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю.

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
<i>гострий меч</i>	<i>гостре слово</i>
<i>промінь світла</i>	<i>промінь надії</i>
<i>східити на зупинці</i>	<i>сходить ранок</i>

Зверніть увагу!

У тлумачних словниках переносне значення слова подано з позначкою *перен.*

38. I. Прочитайте фрагмент статті з тлумачного словника до слова **золото**. Доведіть, що це слово – багатозначне. Яке з його значень – переносне?

ЗОЛОТО

- Хімічний елемент, метал жовтого кольору, з якого виготовляють ювелірні вироби.
- Золоті речі; дорогий золототканий одяг і т. ін.
- Золоті монети, гроші і т. ін.
- Перен.* Про щось дуже цінне, гарне або про кого-небудь, гідного поваги.
- Те саме, що золота медаль.

II. Прочитайте фрагменти діалогів. Чи зрозуміло, у яких значеннях ужито в них слово **золото**? Відгадайте ці значення за допомогою фотографій до діалогів. Ці значення прямі чи переносні?

1

- Не перемикай! Цікавий
репортаж...
– .....

2

- Поглянь, яке цікаве відео
в Ютубі.
– .....

— Це — золото нашої держави!
— .....

Олімпійська медаль
для України

— Це — золото нашої держави!
— .....

З колекції
«Скіфське золото»

III. Доповніть за фотографіями діалоги так, щоб зі змісту було зрозуміло лексичне значення слова **золото**.

 39. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що комусь із ваших рідних, друзів чи подруг вдалося дуже добре зробити якусь справу, вийти зі скрутного становища, допомогти іншим тощо. Складіть висловлення-похвалу (3–5 речень), можливе в цій ситуації, використавши слово **золото** чи **золотий** у переносному значенні. Ви можете скористатися наведеними сполученнями слів.

✓ наше золото	✓ золота людина
✓ ти — золото	✓ золота голова
✓ от золото	✓ золоте серце
✓ не хлопець, а золото	✓ золоті руки

40. I. Випишіть з кожної пари одне сполучення, у якому слово вжито в переносному значенні.

Глибокі знання

1. Глибока криниця — глибокі знання. 2. Вершина знань — вершина гори. 3. Зерно пшениці — зерно істини. 4. Солодкий торт — солодкі слова. 5. Ллеться музика — ллеться вода. 6. Пливе думка — пливе корабель. 7. М'яка тканіна — м'який характер. 8. Сяє обличчя — сяє сонце.

II. Складіть речення з одним виписаним сполученням.

41. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Про кого в народі кажуть: *На язиці медок, а на думці льодок?* Як, на вашу думку, розпізнати справжню щирість?

Зверніть увагу!

Слова з переносним значенням роблять мовлення виразним, образним, поетичним. Тому їх широко використовують у **художньому стилі мовлення**.

42. I. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Розкажіть, чому лелека не відлетів до вирію і хто його доглядав.

ПОКЛИК ЛЕЛЕЧИЙ

На довгих ніжках ішов великий птах. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще бузьком. Тільки чому він записався в пішоходи, замість того, щоб міряти крилами небесні простири? І чому йде по втоптаному сніжку так, як міг би йти по шовковій луговій траві?

Біля колодязя, де сріблилася намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою шиєю в один та другий бік, тоненько клацнув дзьобом. І потягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався в сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повернатися лелекам додому, ще не пора озиватися в глибоких небесах. Наприкінці серпня він не зміг одлетіти з побратимами до вирію, бо переламав крило, а тому й застався на догляд дітей у людському гнізді (За Е. Гуцалом).

II. Випишіть слова, ужиті в переносному значенні. Простежте, як ці слова роблять мовлення образним, поетичним.

43. Складіть якомога більше словосполучень з прикметником **залізний** у переносному значенні.

44. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: хтось використовує подане слово в переносному значенні, а хтось – у прямому.

ЗРАЗОК. Холодний – *холодний дощ, холодний погляд.*

М'який, теплий, вершина, сіяти.

45. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом **зелений** у таких значеннях: 1) один із семи кольорів веселки; 2) недостиглий, недозрілий; 3) недосвідчений через свою молодість. Яке із цих значень переносне?

Варіант Б. Складіть і запишіть мінітекст (3–4 речення) зі словом **зелений**, яке було б ужито у двох-трьох різних значеннях.

46. ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання та поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг?
2. Що летить без крил?
3. Що плаче без сліз?
4. Яким словом можна зігріти?
5. Якого променя не побачиш?

47. I. Спишіть речення. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть це значення в кожному реченні.

1. Гостре словечко коле сердечко. 2. І від солодких слів буває гірко (*Нар. творчість*). 3. Аж ось веселка над селом у небі грає, розквітає, вона барвистим рукавом із річки воду набирає (*А. Качан*). 4. Верби кидали на левади широкі тіні, біля потічка горобці пили воду (*Г. Тютюнник*).

II. Визначте частини мови в останньому реченні.

48. I. Оберіть пору року (осінь чи весну) та доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з **переносним** значенням для опису цієї пори року. Утворені сполучення запишіть.

ОСІНЬ

Осінь, поля, листя,
річка, хмаря, ліс, дощ.

ВЕСНА

Весна, земля, сонце,
річка, хмаря, ліс, дощ.

II. Напишіть твір у художньому стилі на тему «Владарює осінь» або «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів. За бажання намалюйте малюнок до свого твору.

I TAKIE БУВАЄ

— Арсене, чому ти після уроків не підійшов до моого класу, як ми домовлялися? — обурився Степан.

— Я підходив, постояв біля дверей, але нікого не було.

— Ні, були! Ми всім класом після уроків сиділи на стадіоні.

— Зрозумів! — засміявся Арсен. — Просто ...

Продовжте репліку Арсена. Поясніть, що стало причиною такого непорозуміння.

4. СИНОНІМИ

Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні та взагалі про красу й багатство української мови

49. А. Прочитайте речення та знайдіть слова-синоніми, які означають настання світанку, ранку.

1. Почало світати... Зорі меркли в синьому небі, само воно біліло (*Панас Мирний*). 2. Розвиднялось. Світлішало небо, бліднули зорі (*О. Іваненко*). 3. Іще надворі й не сіріє, а Клим уже до річки йде (*С. Воскрекасенко*). 4. Гості роз'їхались уже, як дніло надворі (*I. Нечуй-Левицький*).

Б. Які ще слова зі значенням «настання світанку, ранку» ви знаєте? За потреби скористайтесь поданою нижче довідкою.

В. Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення.

ДОВІДКА. Світати (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.

Ознаки синонімів

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням. **НАПРИКЛАД:** 1) красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий; 2) горизонт, обрій, круговид, виднокрай, видноколо.

Є спеціальні словники синонімів.

Синонімічний ряд

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**. У синонімічному ряду є опорне (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. У словнику синонімів його подають першим.

Роль у мовленні

Синоніми допомагають:

- точніше висловити думку
- уникнути повторів
- зв'язати речення в тексті
- зробити мовлення виразним, образним

Зверніть увагу!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

50. I. Прочитайте речення. Укажіть синоніми та визначте, словами якої частини мови їх виражено. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? (*О. Довженко*). 2. Величезні, гіантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах (*М. Коцюбинський*). 3. Місяць тихо, крадькома викочується увесь на небо (*М. Коцюбинський*). 4. Небо гуготіло, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої нетрі (*Є. Шморгун*).

II. Складіть і запишіть речення із синонімами про українську пісню.

51. I. Прочитайте текст, обираючи з поданих у дужках синонімів найбільш доцільний на ваш погляд. Обґрунтуйте свій вибір.

СОКІЛ-БОРИВІТЕР

Я (йшов, крокував, прямував, ступав) лугом і (несподівано, раптом, миттю, зневацька) помітив, що високо над травою, тріпочучи крилами, висить на одному місці птах. Я подивився в бінокль і побачив (маленького, невеликого, мізерного) сокола-боривітра... Він (уважно, пильно, зосереджено) дивився вниз і раптом, щось помітивши, каменем упав у траву. Одна мить – і в кігтях унього було мишленя, що необережно визирнуло з нірки.

Як же міг птах здалеку (помітити, побачити, углядіти) свою крихітну здобич?

Річ у тому, що багато хижих птахів володіють дивовижно (проникливим, гострим, далеким) зором. І помічає боривітер мишленя за десятки метрів (За *В. Танасійчука*).

II. Доберіть до виділених слів синоніми. Усно перекажіть прочитане, використовуючи діbrane синоніми.

52. I. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижневе) слово кожного ряду. Перевірте виконання завдання за допомогою словника синонімів, поданого в додатках.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості,угледіти, хащі, лихо, духмяний, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

ІІ. Поясніть відмінність у відтінках лексичного значення синонімів одно-го з рядів.

 53. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. Глибока яма, **бездонне** провалля. 2. Глибокий сон, **бездонне** провалля.

Зверніть увагу!

Кожне значення багатозначного слова має «свої» синоніми.

ПОРІВНЯЙМО:

- ✓ тихий чоловік – слухняний, лагідний, мовчазний;
- ✓ тихий голос – слабкий, приглушений, ледве чутний;
- ✓ тихий хід – безшумний, повільний, неквапливий.

54. І. Об'єднайтесь у дві групи (за рядами, за списком у журналі тощо). Сформуйте для своєї групи синонімічний ряд зі словом добрий, скориставшись поданою нижче добіркою слів.

Група 1

Група 2

Про ВРОЖАЙ: добрий, ...   Про ЛЮДИНУ: добрий, ...

багатий, доброзичливий, щирий, високий, чуйний, співчутливий, щедрий, людяний, приязний, рясний, великий, прихильний

ІІ. Складіть усно речення із 2–3 синонімами своєї групи.

55. Доберіть якнайбільше синонімів до слів:

- 1) *iти* (роблячи кроки, пересуватися);
- 2) *говорити* (передавати щось словами);
- 3) *швидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

56. I. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) синонімів одного з рядів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

II. Із двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

57. I. Прочитайте текст. Чи не псує його повтор виділеного слова?

Цієї осені **працівники** фермерського господарства зібрали багатий урожай яблук. Плоди здали на місцевий переробний завод для виготовлення соку й пюре. За свої зусилля **працівники** отримали гідну винагороду. Наступного року **працівники** планують збільшити площину яблуневого саду, а також посадити черешні й вишні.

працівники
робітники
трудівники

II. Прочитайте текст у другому, замінюючи виділене слово в третьому і четвертому реченнях синонімами. Чи допомогли синоніми уникнути небажаного повтору слова?

III. Зверніть увагу, що введені синоніми також допомогли зв'язати речення в тексті.

58. СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог із працівником чи працівницею музею, бібліотеки або спортивного закладу (5–7 реплік). Використайте кілька поданих нижче синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності.

Вітання

Добрий день!

Добриден!

Привіт!

Мое шанування!

Доброго здоров'я!

Прохання

Прошу вас (тебе)...

Чи можу я попрохати...

Я просив(-ла) би вас (тебе)...

Як що вам (тобі) не важко...

Вдячність

Дякую!

Дуже вдячний(-а)!

Щиро дякую!

59. Знайдіть «зайве» слово в кожному стовпчику синонімів.

алфáвít
аzбука
буква
абетка

зустріч
розвома
побачення
рандеву

тяжко
сумно
журно
небезпечно

переганяти
мчати
гнатися
нестися

темрява
пітьма
холод
морок

завірюха
віхола
сніговій
ожеледиця

60. I. Спишіть текст, замінюючи виділені слова синонімами.

Чудовий ліс у вересні! Розфарбуvalа його осінь жовтим, червоним, зеленим кольорами. Тиша. Раптом зовсім близько пролетіла сойка. Сіла на пеньок. У дзьобі вона держала жолудь. Я тихенько сковався за дерево. Що вона робитиме? Сойка огляділась і почала ховати жолудь під коріння. Та це ж вона на зиму запаси робить! Часто сойка їх так і не знаходить. А весною жолудь проросте. З нього маленький дубок буде (*З посібника*).

II. Виконайте завдання.

- Підкресліть ключові слова. Розкажіть, яким ви уявляєте цей ліс у березні.
- Випишіть по одному багатозначному й однозначному слову.
- Складіть і запишіть одне речення із синонімами про ліс або птахів.

5. АНТОНІМИ

Про слова з протилежним лексичним значенням, їхню роль у тексті та взагалі про точність і виразність мовлення

61. A. Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми.

- Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя (*У. Самчук*).
- Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії (*З підручника*).
- У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізnenня понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності?
- На основі спостереження зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

Ознаки антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. **НАПРИКЛАД:** *чорний – білий, день – ніч, угорі – унизу, іти – стояти.*

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар.
ПОРІВНЯЙМО:

- ✓ *тихий* (який здійснюється повільно) – *швидкий*;
- ✓ *тихий* (який звучить слабо) – *голосний*;
- ✓ *тихий* (без хвилювання) – *тревожний*.

Є спеціальні **словники антонімів**.

Роль у мовленні

Антоніми допомагають:

- чітко розрізнати поняття
- висловити протилежні думки
- яскраво й образно показати різні явища

Зверніть увагу!

Слова типу *старий – нестарий* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Але слова *воля – неволя, друг – нідруг* є антонімами, бо в цих випадках префікс *не-* формує слово з новим лексичним значенням.

62. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Випишіть антонімічні пари й поясніть їхню роль у тексті.

Територію, на якій чергуються ділянки лісу та степу, називають лісостеповою зоною. Тут тепле літо й помірно холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, ніж у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умови сприятливі для росту та розвитку дикорослих і багатьох культурних рослин. У цій зоні трапляються переважно ділянки листяних лісів (*З підручника*).

 63. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

 64. I. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед, глибока річка, глибокі знання, тихе щебетання, тихий сон, свіжий хліб, свіжий огірок.

II. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення.

65. Доберіть антоніми до обох слів у словосполученнях і запишіть утворені словосполучення.

ЗРАЗОК. Веселий ранок – сумний вечір.

Теплий день, минуле літо, добрий друг, гарний початок, ранковий наступ, перша перемога, корисний холод.

66. I. Прочитайте текст, визначте його тип мовлення. Що нового ви дізналися?

ПРО КОРИСТЬ ХОЛОДУ

Холод – це не завжди погано. Він має і корисні властивості. Саме морозна, холодна погода змушує організм посилювати свій імунітет. Холод пришвидшує циркулювання крові. Також за морозів кількість більш насиченого киснем повітря значно збільшується, що допомагає покращити активність мозку. А зимові прогулки поліпшують тонус м'язів. Однак від холоду треба й захищатися: одягати шарф і шапку, коли виходите на мороз (*З інтернет-джерел*).

II. Виконайте завдання.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів. До якої частини мови вони належать?
2. Знайдіть у тексті слова, до яких можна дібрати антоніми.
3. Висловте свої міркування: «Що краще: спекотне літо чи студена зима?». Скористайтеся ключовими словами-антонімами, наведеними нижче.

ХОЛОД – СПЕКА

СПЕКОТНИЙ – СТУДЕНИЙ

КОРИСНИЙ – ШКІДЛИВИЙ

ЛІТО – ЗИМА

КОРИСТЬ – ШКОДА

67. СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви з рідними плануєте поїздку на відпочинок. Складіть діалог (5–7 реплік) на тему «Погода», використавши щонайменше дві пари антонімів. Ви можете скористатися наведеними нижче прикладами.

- ✓ уранці – увечері
- ✓ сьогодні – завтра
- ✓ захід – схід
- ✓ північний – південний
- ✓ поганий – гарний
- ✓ тепло – холодно
- ✓ спекотний – холоднуватий
- ✓ підвищуватися – знижуватися

68. I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть значення двох з поданих прислів'їв (на вибір).

1. Маленька праця краща за велике безділ(л)я. 2. Що ранком (не)зробиш, те вечером (не)доженеш. 3. М(?)яко стеле але твердо спати. 4. Згода дім будує а незгода руйнує. 5. Права рука (не)знає, що робить ліва. 6. Учений іде а неук слідом спотикаєт(ъ)ся.

II. Підкресліть антоніми, поясніть їхню роль у прислів'ях.

69. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що у вас з'явилася нагода звернутися одним чи двома реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б? Використайте антоніми.

70. Хто добере більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти два малюнки?

71. Прочитайте текст, замінюючи слова антонімами, де це можливо. Як така заміна вплинула на зміст тексту?

Справа була взимку. Нам було холодно, тому ми йшли все швидше й швидше. Повернули праворуч, а через квартал

тал – ліворуч. Попереду – парк, а позаду – кав’ярня. Ось і будинок моого однокласника. Ми й не помітили, як опинились у квартирі, де на нас уже чекав гарячий напій.

72. I. Спишіть прислів’я, уставляючи на місці пропуску антонім до виділеного слова. Визначте частини мови антонімів.

1. Не несися **високо**, бо ... сядеш. 2. Хоч **далеко**, таходить легко, а хоч ..., та ходить слизько. 3. Краще з **доброго** коня впасті, ніж на ... їхати. 4. **Мудрого** шукай, а ... обходь. 5. **Дешеву** юшку надвір виливають, а ... поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а ... марнує.

II. Складіть і запишіть одне речення з антонімами на тему «Мое місто (селище, село)» або «Відпочинок».

6. ОМОНІМИ

Про слова, які звучать однаково, але мають різне значення, і чим такі слова відрізняються від багатозначних

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

73. A. Прочитайте пари словосполучень, у яких виділені слова є омонімами.

маленький **ніс** – **ніс** книжку

водяна **пара** – **пара** коней

дерев’яна **лава** – вулканічна **лава**

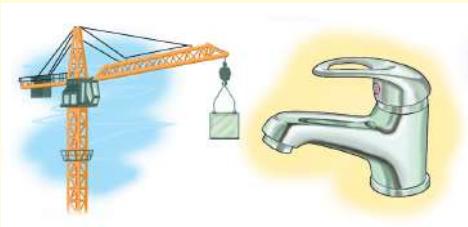
Б. З’ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням?

В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості омонімів.

Ознаки омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають **омонімами**. **НАПРИКЛАД:**

кран – кран

коса – коса

Словник

У тлумачному словнику омоніми подано як окремі (різні) слова. **НАПРИКЛАД:**

ВІВСЯНКА¹, -и. Крупа, виготовлена з вівса.

ВІВСЯНКА², -и. Маленький жовтогрудий птах.

Омонімія і багатозначність

Омоніми потрібно відрізняти від багатозначних слів. **ПО-РІВНЯЙМО:**

Багатозначне слово	Омоніми
✓ крило (птаха, літака) Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, випливають одне з одного	✓ кран ¹ (умивальника) ✓ кран ² (підйомний) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

Зверніть увагу!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома значеннями.

74. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першій колонці виділені слова є омонімами, а в другій – ні.

Раптом здійнявся **вихор** у степу.

З-під шапки виглядав **вихор** волосся.

Раптом здійнявся **вихор** у степу.

Вихор війни пронісся по країні.

75. I. Поясніть лексичні значення наведених омонімів. Виберіть з рамки лише ті слова, які допоможуть вам це зробити.

Омоніми

1. Півники – півники

розквітлі, забіякуваті, сенсорні, голосисті

2. Пара – пара

лімонна, водяна, весела, молода

3. Байка* – байка

тепла, пластикова, цікава, відважна

ІІ. Доповніть усно наведені нижче речення так, щоб їхній зміст був зрозумілий.

1. Увечері півників не було видно. 2. В ютубі можна переглянути цікаве відео про пару. 3. Маринці так і не вдалося знайти байку*.

*Байка – м'яка бавовняна тканина з ворсом.

76. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникаючи двозначності. Про результати виконання завдання розкажіть одне одному.

1

- бал (*шкільна оцінка*) – бал (*вечір відпочинку*)
- балка (*яр з пологими схилами*) – балка (*колода*)

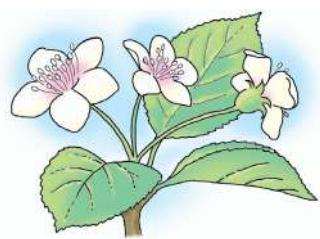
2

- лютий (*назва місяця*) – лютий (*злий*)
- череда (*рослина*) – череда (*гурт свійських тварин*)

77. Розподіліть подані парами словосполучення та доповніть ними таблицю.

Немає подібності між значеннями	Є подібність між значеннями
<p>ОМОНІМИ</p> <p>довгий <i>ніс</i> – <i>ніс</i> книжку</p>	<p>БАГАТОЗНАЧНЕ СЛОВО</p> <p>голка <i>їжака</i> – <i>голка</i> для шиття</p>

- 1) теплий день – теплий погляд
- 2) склад меблів – склад слова
- 3) веселі діти – нікуди діти
- 4) чиста совість – чиста тарілка
- 5) перлова крупа – перлове намисто
- 6) чашечка квітки – чашечка для кави
- 7) вівсянка на молоці – співає вівсянка
- 8) ідуть діти – ідуть кораблі

78. Складіть:

- 1) два речення з багатозначним словом **ключ** так, щоб це слово було вжито в різних значеннях;
- 2) два речення зі словом **ключ** так, щоб відповідні слова виступали омонімами.

I ТАКЕ БУВАЄ

— Оленко, я назбирав повний кошик лисичок! — похвалився Андрій.

— А ці лисички не повтікали з кошика? — здивувалася дівчинка.

— Та ні.

— Значить, вони не вміють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між Андрієм та Оленкою?

79. I. Прочитайте **каламбури**, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

1. Хто це там навколо **хижі**

Протоптав глибокий слід?

Може, близько звірі **хижі**?

Обережним бути слід! (В. Плахотников)

2. «Нас з Китом у морі **кілька!**» — похвалилась Крабу **Кілька** (Г. Гарченко).

II. Спробуйте скласти подібний жартівливий вірш з омонімами. Ви можете скористатися наведеними нижче зразками або дібрати інші. Також можна провести в класі конкурс на кращий каламбур.

Лютий – лютий, роман – Роман, ніс – ніс, діти – діти, змила – з мила, сонце – сонце, пролісок – про лісок, ірис – і рис.

80. I. Спишіть речення, підкресліть омоніми, надпишіть над ними частину мови.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар.творчість*). 2. Пам'ятаю, вишні доспівали, наливаючись сонцем в саду (*В. Сосюра*). 3. Друзі тихо доспівали свою пісню. 4. Журавлиній в небі ключ відімкнув весну, як ключ (*О. Різниченко*).

II. Складіть і запишіть по одному реченню з такими словами: *пощасти*, *повезе*, *заважати*, *мішати*. Скористайтесь поданою на с. 41 рубрикою «Культура мовлення».

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
будь-яка мелодія чекали дві години заважати працювати перекладати текст йому пощастиль протягом дня	люба мелодія чекали два часа мішати працювати переводити текст йому повезе на протязі дня

7. ПАРОНІМИ

Про слова, близькі за звучанням, але різні за значенням

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

- 81.** А. Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені пароніми. Чи близькі ці слова за звучанням?
1. Денис ішов **освітленою** вулицею.
  2. Софія поважає **освічених** людей.
- Б. З'ясуйте, чи однакові виділені пароніми за лексичним значенням і написанням.
- В. Зробіть висновок про особливості паронімів.

Ознаки паронімів

Пароніми – це слова близькі (не однакові) за звучанням, але різні за значенням і написанням. **НАПРИКЛАД:**

- 1) *вистава* (спектакль) – *виставка* (показ картин, книжок, квітів тощо);
- 2) *тактовний* (який уміє правильно поводитися) – *тактичний* (який стосується тактики, способів дій у спорті, політиці, на війні).

Розмежувати значення близьких за звучанням слів допомагають **словники паронімів**.

- 82.** I. Розгляньте ілюстрації, прочитайте наведені біля них слова.
- II. Обравши одну з ілюстрацій, поясніть лексичне значення наведених біля неї слів. Коли доречно вживати кожне із цих слів?

Освітлена вулиця //
Освічена дівчинка

Музична школа //
Музикальний слух

Сусідні будинки //
Сусідський собака

Парне молоко //
Парові котлети

83. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні вжито слово **військовий**, а в другому – **воєнний**.

1. Військові кораблі охороняють морські кордони нашої держави.

2. У музеї розгорнуто виставку **воєнної** тематики.

84. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібне слово. За потреби скористайтеся словником паронімів.

1. Ось коли б молочка (*парного, парового*), – молочка я б випив (*А. Шиян*). 2. Захар потис довгі, трохи ніби пересохлі (*музичні, музикальні*) пальці піаніста (*I. Ле*). 3. Частина кінокартин Олександра Довженка безповоротно загинула в часи (*військового, воєнного*) лихоліття (*M. Рильський*). 4. (*Освітлена, освічена*) місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні (*M. Трублайні*).

85. З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись рубри-

кою «Культура мовлення» (с. 44). Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредагуйте й запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята. 2. Найважче **лічити** душу людини. 3. Софія та Максим навчаються в **музикальній** школі. 4. У Маринки **музичний** слух.

I TAKЕ БУВАЕ

– Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.

– А вона не буде розпитувати мене про мої оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.

– Ні, моя бабуся дуже *тактична людина*.

– Невже вона володіє майстерністю ведення бою? – здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів сказати його друг?

86. Запишіть речення, уставляючи на місці пропуску одне з наведених у рамці слів. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Велике **й ...** серце було в Миколи.
2. Наша вулиця гарно **... .**
3. На паркані заспівав **... півень**.

людяне, людне

освічена, освітлена

сусідський, сусідній

87. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що після концерту чи вистави ви ділитеся враженнями. Складіть можливе в цій ситуації висловлення (3–4 речення). Використайте щонайменше два наведені слова (на вибір).

- ✓ ефектний
- ✓ ефективний
- ✓ музичний
- ✓ музикальний
- ✓ особистий
- ✓ особливий

88. Складіть з кожним прикметником можливе словосполучення, дібравши іменник з таблиці. Ви можете скористатись одним іменником кілька разів.

Туристичний, ефектний, серцевий, економічний, тактичний, економний, музикальний, військовий, особистий, сусідній.

танець	похід	слух	маневр	обігрівач
будинок	напад	спад	корабель	е-кабінет

89. Виберіть дві пари паронімів. Складіть по одному речення з кожним паронімом обраних пар (усього має бути 4 речення). Ви можете скористатися поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Людяний // людний; музичний // музикальний; освічений // освітлений; тактовний // тактичний; лічити // лікувати; воєнний // військовий; досвідчений // освічений; вистава // виставка.

Культура мовлення

РОЗРІЗНЯЙМО

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби для припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами.*

Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос.*

* * *

Людний – багатолюдний. *Людна площа.*

Людяний – доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний учинок.*

* * *

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух.*

Музичний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

- 90.** Створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про поширені лексичні помилки. За можливості розмістіть його на своєму каналі, надішліть друзям.

Для вас, допитливи

Як правильно: *ефектні ліки* чи *ефективні*; *вмикати світло* чи *включати*; *думки збігаються* чи *співпадають*? Багато корисної інформації про вживання слів ви можете знайти на сторінках посібника «Правильне мовлення» О. Заболотного, В. Заболотного.

А за поданим QR-кодом чи посиланням ви можете переглянути наші відеоролики про правильне вживання слів. Ці відео розміщено на наших сторінках у соцмережах.

<https://cutt.ly/NYyeRYO> <https://cutt.ly/mYyeU1V>

8. ПРАВИЛЬНЕ ВЖИВАННЯ СЛІВ

Про те, як уживати слова відповідно до їхнього лексичного значення, обирати синоніми, та загалом про культуру мовлення

- 91.** Відредагуйте речення та запишіть правильно. Поясніть лексичні помилки. Ви можете скористатися таблицями «Культура мовлення» на с. 23, 41, 44, 48.

1. Відкривши очі, він побачив, що світло в кімнаті вже виключено. 2. Через відкрите вікно залетіла бджола. 3. Вулиці нашого міста гарно освічені. 4. На протязі минулого тижня відпочивали біля річки. 5. Мої батьки – дуже тактичні люди. 6. Виходимо на слідуючій зупинці. 7. На це питання ти відповів невірно. 8. Допоможи мені перевести цей текст.

- 92.** Складіть речення з поданими фрагментами, обравши потрібне слово.

1. ... потрібно (*перекласти, перевести*) текст ...
2. ... світло вже (*вимкнено, виключено*) ...
3. ... для приготування (*блюда, страви*) ...
4. ... у (*слідуючому, наступному*) навчальному році ...
5. ... хоче (*прийняти, взяти*) участь у змаганнях ...
6. ... різні (*сердешні, серцеві*) захватування ...
7. ... в умовах (*воєнного, військового*) часу ...

Вибираючи синонім,
ураховуємо відтінок у його
значенні

- ✓ вітер
- ✓ легіт (*легкий вітерець*)
- ✓ бриз (*береговий вітер*)
- ✓ буревій (*сильний вітер*)
- ✓ суховій (*сухий гарячий вітер*)
- ✓ поземка (*низовий вітер узимку*)

*Бриз дме на узбережжі
морів, озер, річок*

93. Доберіть для заповнення пропуску точний за змістом синонім з наведених у рамці.

1. Минулої ночі в лісі розгулявся справжній ... зі зливою.

бриз,
суховій,
буревій

2. У саду я побачив ... горобців.

зграя,
стадо,
череда

3. Багато народних ... осені дають змогу дізнатися, якими будуть зима й весна.

прикмета,
показник,
свідчення

94. Відредактуйте усно речення, замінивши одне зі спільнокореневих слів синонімом. Виправлені речення запишіть. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама робила в лікарні й пишалася своєю роботою.
2. Сніжна заметіль замела все навколо. 3. Навіть у вихідний день до школи прийшло багато школярів. 4. Помітивши за вікном товариша, хлопець непомітно вислизнув з хати. 5. У повідомленні повідомлялося про новий кінофільм. 6. Учителі та школярі провели флешмоб на шкільному подвір'ї.

95. Знайдіть для кожного слова місце в реченні й запишіть. Ви можете використати кожне слово лише один раз. Ви можете скористатися таблицею «Культура мовлення» на с. 48.

відкрити, відчинити, розплющити, розгорнути

1. Прошу ... ваші зошити. 2. Уранці мені не хотілося на-
віть ... очі. 3. Спеціальний ключ допоможе ... банку. 4. Щоб
провітрити кімнату, треба ... вікна.

96. Виберіть із рамки біля речення, слово, яке потрібно вставити на
місці пропуску. Запишіть утворені речення.

1. Сьогодні мені надзвичайно
... .

повезло, пощастило

2. Тарас постійно ... слухати
учителя.

заважає, мішає

3. Оля ... у спортзалі.

перебуває, знаходиться

4. ... питання конференції.

слідуоче, наступне

5. ... дня треба виконати багато
завдань.

на протязі, протягом

6. Для ремонту нам підійде ...
матеріал.

будь-який, любий

7. Я ... участь у фестивалі.

беру, приймаю

97. Знайдіть лексичні помилки в оголошеннях. Віредагуйте усно ці
повідомлення.

Кіоск не працює. На больничному

У продажу є соняшникове масло

Увага! Поїзд прибуде із запізненням на два часа

Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення

Оголошуємо набір учнів до музикальної школи

98. Запишіть сполучення слів правильно. Ви можете скористатися таблицями «Культура мовлення» на с. 23, 41.

Поїхати на дві неділі, повернуся через два часа, не мішайте слухати, заказати піцу, переведіть текст, сьогодні тобі повезе, найсмачніше блюдо, являється знавцем мови, іздити на рибалку, приходить вений день.

99. Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть лексичні помилки. Користуючись поданою нижче таблицею «Культура мовлення», відредагуйте (вправте) текст і запишіть правильно.

Ми із Сергієм завжди приймаємо активну участь у позакласних заходах. Проводимо конкурси, спортивні змагання, випускаємо стінну газету. Щоп'ятниці вирішуємо, що робитимемо слідуючого тижня. Більша половина однокласників з радістю відгукується на наші пропозиції. Улітку ми навіть усім класом іздили на рибалку.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь наступний день ставлення до людей іти на риболовлю відчинити двері розплющити очі розгорнути книжку відімкнути замок	приймати участь слідуючий день відношення до людей іти на рибалку відкрити двері відкрити очі відкрити книжку відкрити замок

Проект

Об'єднайтесь в групи. Придумайте та розіграйте в ролях **рекламний ролик** (сценку) на одну з поданих тем.

1. СЛОВА – СКАРБИ.

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЙ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

9. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

100. I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного **прапора** в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святих.

У Запорізькій Січі кожен полк, **сотня** мали свій стяг. Особливо популярними були **малинові** прапори, однак часто траплялися і синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила синьо-жовтий прапор **державним** символом Української Народної Республіки. Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо майорить він на нашій землі (*З довідника*).

*Олімпійська збірна України
(Токіо, 2021)*

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. Які із цих слів однозначні, а які – багатозначні? Який словник може знадобитися для виконання цього завдання?
2. Чи є в тексті слова, ужиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, ужитим у переносному значенні.
3. Виберіть з тексту два слова, до яких можна дібрати антоніми, та доберіть антоніми.
4. Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою?

101. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте словосполучення «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

102. Знайдіть лексичні помилки. Запишіть відредактовані речення.

1. Мандрівка тривала дві неділі.
2. По радіо звучала його любима пісня.
3. Наталка старанно відноситься до своїх обов'язків.
4. Сергійко вірно відповів на запитання вчительки.
5. Назар на уроках уважний, не мішає іншим.
6. Слідуюче заняття гуртка відбудеться через тиждень.

103. Проведіть спостереження за мовленням ваших однокласників й однокласниць. На основі зібраного матеріалу підготуйте таблицю «Говорімо правильно: дружні поради».

104. Підготуйте усне повідомлення на одну з мовознавчих тем: «Краса й багатство української синонімії», «Не такі страшні пароніми», «У пошуках слова», «Омоніми та багатозначні слова в мові».

105. Випишіть з текстів казок, народних пісень 4–5 речень із синонімами, антонімами чи словами, ужитими в переносному значенні. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

106. САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія» я навчився (навчилися) багато нового. **НАПРИКЛАД...**
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. У переносному значенні вжито всі виділені слова в рядку

A відкритий характер, грости на скрипці, глибока печаль	B запашний коровай, ніс людини, теплий погляд
C холодний погляд, спадає вечір, рожеві мрії	D висока тополя, телефонувати другові, гірка правда
2. Немає лексичної помилки у сполученні слів

A музикальний слух	B парове молоко
C освічені вулиці	D спостережливий пункт
3. Синонімічний ряд утворюють слова

A золотий, золотим, золоті	B заморозки, приморозки, сніжки
C гіллястий, крислатий, розкидистий	D ледарювати, лінивий, байдикувати

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає лексикологія?
  2. Що називають лексичним значенням слова? Наведіть приклад однозначного й багатозначного слова.
  3. Дайте визначення прямого й переносного значень слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
  4. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
  5. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади.
  6. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
  7. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні. Наведіть приклади.
  8. Розкажіть про пароніми.
  9. З якою метою укладають словники? Які словники ви знаєте?

Моя сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

Слово бутерброд німецьке, воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – «хліб».

Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звуть тартинами. Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне ка- жучи, те, що ми беремо із собою до школи, у дорогу, – є не що інше, як сандвіч, хоча ми звемо його теж бутербродом (А. Коваль).

СЛОВО ПРО СЛОВО

- ✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.
- ✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.
- ✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (*ball*) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».
- ✓ Є слова, які за життя «придбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *іти* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

НА ДОЗВІЛЛІ

Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Якої коси не розчешеш?
2. Яким ключем хати не замкнеш?
3. На якій лаві не всидиш?
4. Яка мушка не літає?
5. Яку череду не женуть на пасовище?

УСМІХНІМОСЯ

***

– Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?
– Ні, я люблю солодкі десерти.

***

– У якому під'їзді ти живеш?
– Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

У тобі, мово, неосяжна душа народу.

С. Плачинда

Будова слова. Орфографія

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- з яких значущих частин складаються слова;
- особливості будови вивчених частин мови.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- розбирати слова за будовою;
- розрізняти форми слова і спільнокореневі слова;
- складати речення з використанням слів із суфіксами й префіксами, що надають мовленню емоційного забарвлення та виразності;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

10. ОСНОВА СЛОВА ТА ЗАКІНЧЕННЯ. ЗМІННІ І НЕЗМІННІ СЛОВА

Про те, з яких частин складаються слова, яку із цих частин можемо змінювати, а також про слова, які мають і які не мають закінчень

ПРИГАДАЙМО. Чи змінююмо іменники та прикметники за відмінками й числами? Чи змінюємо прислівники?

107. А. Прочитайте форми іменника валіза, у яких позначено основу. Визначте закінчення.

Валіза, з валізою, у валізі, з валізами, у валізах.

Б. Визначте відмінок і число. Чи залежать вони від основи слова?

В. Зробіть висновок про те, яка частина слова допомагає визначити відмінок і число іменників.

Значущі частини слова

Слово можна поділити на найменші **значущі частини**, які є будівельним матеріалом для нього. У словах розрізняємо **основу** й **закінчення**. Основа обов'язково має корінь, а також може мати префікс і суфікс.

Закінчення слова

Закінчення – це значуча частина слова, яку змінюємо.

НАПРИКЛАД: дерево – дерева – за деревом – на дереві.

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні.

Як визначити закінчення?

Змінюємо слово, наприклад, за відмінками, родами, числами тощо (якщо можливо)

словейк**о**

словейк**у**

словейк**ом**

словейк**и**

радісн**ий**

радісн**а**

радісн**і**

радісн**их**

пиш**у**

пиш**е**

пиш**уть**

пиш**емо**

дв**а**

дв**ох**

дв**ома**

дв**ом**

Закінчення може бути звуковим і нульовим.

Звукове закінчення

виражено звуком і позначено на письмі буквою:

альбоми
яблунею
дошу

Нульове закінчення

не виражено звуком і не позначено на письмі буквою:

альбом□
яблунь□
дош□

Закінчення виражає **граматичне значення** слова (указує на рід, число, відмінок, час тощо). **НАПРИКЛАД:**

1) в іменнику *vіter□* нульове закінчення виражає таке граматичне значення: чоловічий рід, одна, називний відмінок;

2) в іменнику *vіtrи* закінчення *-и* виражає граматичне значення називного відмінка множини.

Основа слова

Основа – це частина слова без закінчення. **НАПРИКЛАД:** дуб, дерева, блакитний, прочитали.

Основа виражає лексичне значення слова.

108. I. Спишіть слова. Позначте в кожному закінчення та основу. Доведіть, що виділені слова мають нульове закінчення.

Солодкий, сонячна, **самокат**, перерва, писала, пароль, розпитували, морозиво.

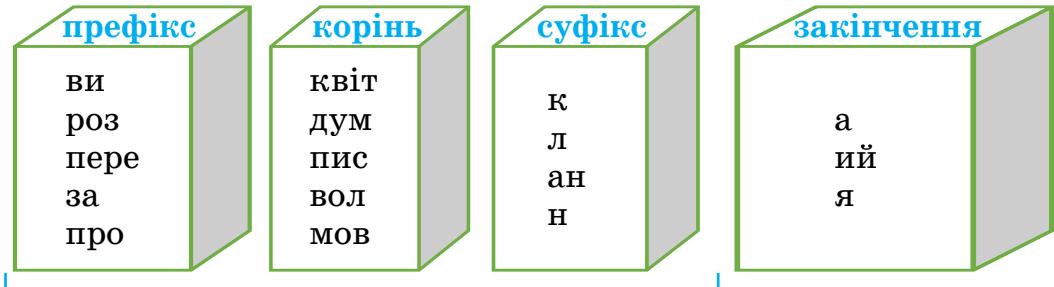
II. Визначте рід і число перших двох слів. Яка значуща частина виражає їхні граматичні значення?

109. I. Відновіть прислів'я, знімаючи риски та змінюючи форму окремих слів. Запишіть відновлені прислів'я. Чи допомогли вам закінчення поєднати слова в реченні?

1. Для / людської / думка / немає / відстань. 2. Після / бійка / **кулаки** / не махають. 3. **Добрим** / слово / мур / проб'еш, / а лихий / і в двері / не ввійти. 4. Весна / гарна / **квіти**, / а людина / характер.

II. Позначте закінчення та основу виділених слів у відновлених прислів'ях.

110. Утворіть 6–8 слів, поєднуючи в довільному порядку подані значущі частини слова. (Префікси, суфікси, закінчення потрібні НЕ для всіх слів.)

о с н о в а

111. I. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі звуковим закінченням; 2) з нульовим закінченням. Позначте закінчення та основи.

Кавун, кавуни, зеленого, зелень, **вулиці**, вулиць, ніч, ночами, перехід, перейду, береже, бережу, **вітрюган**, ві-
трисько, **Київ**, Києва.

II. Визначте лексичні та граматичні значення першого й останнього слова.

III. Складіть і запишіть із трьома виділеними словами одне речення (закінчення у словах можна змінювати).

Незмінні слова

Закінчення мають лише **змінні** слова. **Незмінні** слова не мають закінчень (навіть нульових). Незмінні слова не можна змінити за родами, числами, відмінками, особами та ін.

Незмінними є:

- ✓ прислівники (*зверху, вночі, високо, холодно*);
- ✓ неозначена форма дієслова (*ходити, читати*);
- ✓ дієслівні форми на -но, -то (*зачинено, вимито*);
- ✓ окремі іменники іншомовного походження (*кіно, поні, журі, ательє*).

Зверніть увагу!

Слови з нульовим закінченням потрібно відрізняти від слів, у яких немає закінчень. Так, слова *дуб□, будинок□* мають нульове закінчення, яке стає звуковим («видимим») у разі зміни слова (*дуби, за будинком*). А слова *кіно, швидко, метро* закінчень не мають, бо це незмінні слова.

112. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Ви-
пишіть послідовно зі своєї групи лише незмінні слова. Перевірте одне
в одного виконання.

Група 1. Узимку, веселка, журі, гортати, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жувати, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному вписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста, у якому розміщено зображеній на фото замок.

113. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що після відвідин зоопарку вас попросили розповісти, що ви там бачили, яких тварин фотографували, біля якої затрималися найдовше. Складіть розповідь (4–6 речень), використавши 2–3 незмінні іменники – назви тварин.

- ✓ барвистий какаду
- ✓ кумедний шимпанзе
- ✓ швидкий кенгуру
- ✓ веселий поні
- ✓ рожевий фламінго
- ✓ лютий грізлі
- ✓ великий ему

114. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, чи можуть дитячі мрії вплинути на розвиток цивілізації. Для підтвердження міркувань використайте слова Річарда Бренсона (з тексту).

КОСМІЧНИЙ ТУРИЗМ

У 2021 році настала нова ера в освоєнні **космосу** – ера **туризму**. Приватні компанії вже отримали доступ до космічного простору, і між ними навіть виникла конкуренція.

«Колись я був дитиною, яка мріяла, дивлячись на зірки. Зараз я дорослий на космічному кораблі з інши-

ми чудовими людьми, які дивляться на нашу прекрасну Землю. Якщо ми змогли зробити таке, то лише уявіть, що може зробити наступне покоління мрійників», – сказав за-сновник корпорації «VirginGroup» Річард Брэнсон 11 липня 2021 року під час польоту до межі космосу на ракетоплані VSS Unity.

Поки що орбітальні літаки розраховані лише на кілька осіб і доставити багато пасажирів у космос одним рейсом неможливо (*З інтернет-джерел*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть 6–8 слів, тематично пов’язаних з освоєнням космосу, і позначте в них закінчення та основи.
2. Доберіть до виділених слів форми з нульовим закінченням і запишіть. Позначте закінчення.
3. Використавши матеріали з інтернету, стисло розкажіть про внесок українців в освоєння космосу (1–2 факти).

115. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що вам пощастило стати космічним туристом. Про що найбільше ви хотіли б дізнатися під час подорожі? Від чого хотіли б застерегти землян?

116. I. Випишіть незмінні слова.

Ютуб, какао, зверху, вікно, аloe, читати, влітку, приїхали, калина, зроблено, виїгти, переходити, зелений, кіно, метро, вміло, автобус, просити, повільно, кашне, зозла, відчинити, чотири.

II. Складіть і запишіть речення з одним вписаним незмінним іменником (на вибір).

117. I. Розподіліть слова в три колонки й запишіть.

Зі звуковим закінченням	З нульовим закінченням	Без закінчення

Далеко, далекий, даль, високо, вись, високий, кенгуру, зоопарк, ящірка, восени, осінь, осінній, шосе, тротуар, естакада, пюре, борщ, сметана.

II. Доберіть чотири синоніми до виділеного слова та позначте в них закінчення. За потреби скористайтесь словником синонімів у додатках.

11. КОРІНЬ СЛОВА.

СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

Про те, як визначити корінь у слові, про слова зі спільним коренем, а також про форми, які різняться лише закінченнями **ПРИГАДАЙМО**. Що таке лексичне значення слова?

118. А. Визначте, чи є щось спільне в лексичному значенні слів першої групи. Чому їх можна вважати спільнокореневими?

1. *Горе – горювати.*   2. *Горіти – горище – загорнути.*

Б. Чому слова другої групи не є спільнокореневими, хоч і мають спільну звукову частину?

В. Зробіть висновок, про особливості спільнокореневих слів.

Корінь слова

Корінь слова – це головна значуща частина слова, яка спільна для всіх спільнокореневих слів і виражає їхнє загальне лексичне значення. **НАПРИКЛАД**, слова *літо*, *літічко*, *по-літньому*, *влітку*, *літувати* зв'язані загальним лексичним значенням (віднесеність до пори року, що настає після весни) і мають спільну звукову частину *-літ-*. Ця частина і є коренем.

Як визначити корінь?

Зіставляємо спільнокореневі (споріднені) слова (а не форми того самого слова)

НАПРИКЛАД:

родина
рід
рідня

рідний
родовід
родичка

народ
народність
поріднитися

Спільнокореневі слова

Слова, які мають спільний корінь і близькі за значенням, називаємо спільнокореневими. **НАПРИКЛАД:** 1) мороз, морозиво, заморожений; 2) ходити, перехід, вихід; 3) учениця, учити, учитель.

Форми слова

Потрібно розрізняти спільнокореневі слова й форми слова.

Форми слова виражаютъ те же лексичные значения, ма-
ютъ ту же основу, але різні закінчення. Форми слова різ-
няться між собою лише граматичними значениями (однина
чи множина; називний чи родовий відмінок тощо). **ПОРІВ-
НЯЙМО:**

**Спільнокореневі
слова
(різні слова)**

літо

літній

улітку

**Форми слова
(одне слово з різними
закінченнями)**

літ**о**

літ**ом**

літ**а**

Зверніть увагу!

У результаті чергування звуків корінь може видозміню-
ватися (мати різний звуковий склад). **НАПРИКЛАД:** 1) друг –
друзі – дружний; 2) сидіти – сиджу; 3) вітер – вітру.

119. I. Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кож-
ної групи слів ще по одному спільнокореневому. Позначте в усіх сло-
вах корені, закінчення.

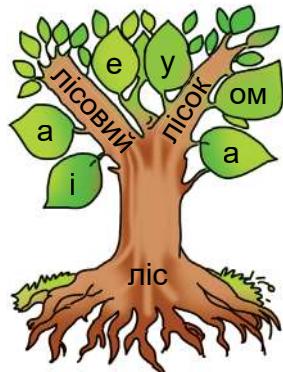
Морський, водяний, водити, теплий, заводити, моряк,
примор'я, наводити, підводник, море, тепло, водянистий,
потепліти.

II. Визначте корені в словах *дорога*, *придорожній*. Чи є ці слова спіль-
нокореневими?

120. I. **ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ.** Випишіть зожної групи
слів одне, яке не є спільнокореневим до інших.
Обґрунтуйте свій вибір.

1. Нагірний, горіти, гора.
2. Бережу, бережливий, прибережний.
3. Носилки, носик, носити.
4. Горенько, обгорілий, загорілий.

II. Доберіть до вписаних слів спільнокореневі та
позначте корені.

*Спільнокореневі
слова*

121. I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися?

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ СПОРТ

Почувши слово «екстрем», багато хто відразу думає про парашутний спорт. Перші стрибки з парашутом ви робите з невеликої висоти разом з інструктором. Згодом вам дозволять відчути дух вільного падіння самостійно.

Більш небезпечний вид спорту – **сплав** гірськими річками. Пороги, несподівані течії підстерігають сміливців на їхньому шляху. Крім того, спортсмену потрібно мати якісне спорядження.

Не можна залишити без уваги **альпінізм**. Він небезпечний навіть зі страховою – дуже часто альпіністи отримують важкі травми. Але після лікування сміливці знову йдуть у гори.

Головне – дотримуватися правил елементарної безпеки. Не прагніть спробувати все й відразу; починайте з азів, і тоді у вас буде можливість стати **професіоналом** (*З довідника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть спільнокореневі слова.
2. Знайдіть форми слів *спорт* і *сміливець*.
3. З'ясуйте, які спільнокореневі слова допомагають зв'язати за змістом перше й друге речення.
4. З'ясуйте, які спільнокореневі слова допомагають зв'язати за змістом речення другого абзацу.
5. Поясніть лексичні значення виділених слів, скориставшись за потреби тлумачним словником. Доберіть до цих слів спільнокореневі.

122. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи хотіли б ви займатися екстремальним видом спорту? Якщо так, то яким саме. Що для цього потрібно?

123. Запишіть пари слів у колонки.

Різне лексичне значення, різні основи, спільний корінь	Те саме лексичне значення, та сама основа, але різні закінчення
	
Спільнокореневі слова	Форми слова

літак – літати

літак – літаки

Книжка – книгарня; книжка – книжкою; акаунт – акаунти; зимовий – зимувати; зимовий – зимова; третій – потроїти; писатиму – писатиме; водичка – водяний; перепілка – перепілкою; рука – ручний.

124. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має виписати спільнокореневі слова до іменника *вода*, а хтось – форми слова іменника *вода*. Зіставте свої записи й виявіть помилки, якщо такі є.

Водяний, водою, водопій, води, водянистий, безводний, у воді, підводний, водоймище, водами, водічка.

II. Складіть невелику усну розповідь (3–5 речень), використавши лише два слова з коренем **-вод-**.

125. Хто швидше знайде «приховані» на малюнках спільнокореневі слова до кожного з поданих іменників?

Година,
стюард, світло.

Бджоляр, дзвінкий,
заморожений, поводир.

Зверніть увагу!

Невиправдане накопичення спільнокореневих слів у реченні чи загалом у тексті є недоліком мовлення.

126. Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки, пов'язані з невиправданим уживанням спільнокореневих слів. Запишіть речення, уникнувши помилок. Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Річні оцінки за рік у мене найкращі. 2. Ми зробили з паперу паперових птахів. 3. Щоранку я роблю ранкову зарядку. 4. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення. 5. Нові робітники та робітниці швидко виконали роботу.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
проїзд пасажирським транспортом	проїзд пасажирів пасажирським транспортом
побудували будинок із цегли	побудували цегляний будинок із цегли
працівники взялися до роботи	робітники взялися до роботи

127. I. Заповніть у зошиті таблиці, дібравши спільнокореневі слова та форми слів.

БУДИНОК	
Спільнокореневі	Форми слова
1.	1.
2.	2.
3.	3.

САД	
Спільнокореневі	Форми слова
1.	1.
2.	2.
3.	3.

II. Скориставшись лише 2 дібраними прикладами (на вибір), складіть і запишіть мінітекст «Мій будинок» або «Прогулянка в саду» (3–4 речення). **Увага!** Уникайте невиправданого вживання спільнокореневих слів чи повторення того самого слова.

128. Запишіть слова, позначте в них корені.

Твіттер, яблуня, довкола, прилади, порадник, надлишковий, крижаний, подяка.

129. I. Прочитайте текст (цифрами пронумеровано речення). З'ясуйте, які речення зв'язано за змістом спільнокореневими словами *йогурт* і *йогуртовий*.

(1) Я дуже люблю натуральні йогурти, які мій брат готує в домашніх умовах. (2) Він використовує лише молоко та спеціальну закваску, а також додає за смаком фрукти, мюслі, мед, варення, горіхи, ванілін. (3) У такому смаколику немає ні штучних барвників, ні консервантів, ні загущувачів. (4) А які смачні йогуртові торти готує наша мама!

II. Складіть і запишіть текст із чотирьох речень так, щоб у першому реченні було слово чай, а в останньому – спільнокореневе до нього. Не повторюйте в 2 і 3 реченнях спільнокореневі до слова чай, щоб не зашкодити досконалості вашого тексту.

130. I. Запишіть слова та доберіть до них по 2–3 спільнокореневих. Позначте корені та закінчення.

Барабан, пролісок, зелений, шість, книга, перехід, пташечка, верховина, заморський, невеликий.

II. Складіть і запишіть одне речення з двома виділеними словами. Ці слова можна замінювати спільнокореневими.

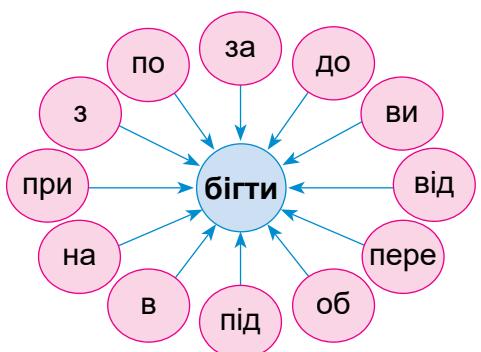
12. ПРЕФІКС ЯК ЗНАЧУЩА ЧАСТИНА СЛОВА

Про частину слова, яка служить для утворення нових слів, а також про те, як визначити цю частину

ПРИГАДАЙМО. 1. Які слова називають спільнокореневими? 2. Які префікси ви знаєте?

131. А. Визначте лексичне значення розміщеного в центрі схеми слова.

- Б.** Додайте почергово до дієслова *бігти* префікси. Які додаткові значення вносять вони в лексичне значення дієслова?
- В.** Поміркуйте, як префікси допомагають збагатити мову.

Поняття префікса

Префікс (від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплений) – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів. **НАПРИКЛАД:** чудовий – пречудовий, іхати – виіхати, плата – передплата, хмарний – безхмарний.

Слово може мати переважно один префікс, але іноді у слові буває два або більше префіксів. **НАПРИКЛАД:** до-по-мога, на-по-готові, на-в-з-до-гін.

Емоційне забарвлення

Окремі префікси можуть надавати словам особливої експресії, відтінку урочистості.

Префікси	Відтінок	Приклади слів
<i>по-</i> + <i>по-</i>	експресія	<u>попоїсти</u> , <u>пополохати</u>
<i>по-</i> + інший префікс	експресія	<u>порозходитися</u>
<i>па-</i> , <i>пра-</i> , <i>уз-</i>	урочистість	<u>паморозь</u> , <u>пагіння</u> , <u>прадавній</u> , <u>прапор</u> , <u>узвишия</u>

- **132. ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому можна стверджувати, що лише в першому слові кожної пари слів є префікс.

Розкішний – ростовий; суцвіття – сухостій; пролісок – прогноз; переходити – перечити.

- 133.** I. Спишіть слова, позначте в них корені й префікси.

Невеликий, предобрий, добудувати, перебудувати, присипати, передосінній, прочитати, безземельний, супровід.

- II. Складіть і запишіть речення з одним поданим словом (на вибір).

- **134.** I. Знайдіть пари слів з однаковим префіксом і запишіть.

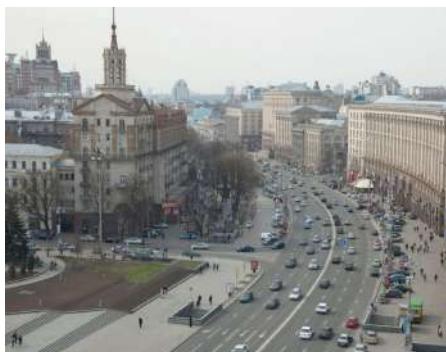
Надземний, наділ, переходити, надіслати, передпліччя, надірвати, надзвуковий, передноворічний, надувний, переписати.

ІІ. До кожної пари слів доберіть по одному слову з тим самим префіксом. За потреби скористайтеся словником.

135. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, навіщо складають карти автомобільних шляхів. Чи доводилося вам користуватися такими картами?

УВЕСЬ СВІТ НА КАРТІ

Корпорація «Google» створила безкоштовний картографічний вебсервіс, а також набір застосунків, побудованих на його основі. Їх можна використовувати на комп’ютері, смартфоні або планшеті, щоб шукати й досліджувати цікаві місця.

На картах Google прокладають маршрути поїздок на громадському транспорті, на власному автомобілі чи велосипеді або для прогулянок пішки. Найзручніший з них завжди виділяють на карті синім кольором, а решту – сірим.

Утім, будьте обережними, користуючись картографічними вебсервісами. Завжди стежте за тим, що відбувається довкола, дбайте про свою безпеку й безпеку інших. Якщо у вас виникають сумніви, звіряйте інформацію з дорожніми знаками (З інтернет-джерел).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

- Поясніть лексичні значення виділених слів. За потреби скористайтеся довідковими джерелами.
- Вишишіть 5 слів із префіксами (на вибір) і доберіть до кожного з них одне спільнокореневе.
- Знайдіть у першому абзаці дієслово без префікса. Доберіть до цього слова два спільнокореневі з префіксами.

136. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як завдяки картографічним вебсервісам можна досліджувати цікаві місця, розповідати про життя свого міста чи села, а також допомагати іншим?

137. І. Спишіть слова, позначте в них префікси.

Надлишковий, сказати, примазати, протитанковий, міжміський, прочитати, записати, передосінній, співучасник, прабабуся.

ІІ. Доберіть до кожного зі слів інше з тим самим префіксом. Складіть і запишіть одне речення з дібраним словом (на вибір).

138. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно пояснити комусь, як дістатися до школи (поліції, лікарні, магазину, вокзалу тощо). Опишіть детально маршрут: якою вулицею іти, куди повернути, де перейти дорогу тощо. За потреби скористайтеся картографічними вебсервісами. Використайте 3–4 дієслова з префіксами.

- ✓ доїхати
- ✓ розвернутися
- ✓ пересікти
- ✓ оминути
- ✓ пройти
- ✓ повернути
- ✓ зупинитися
- ✓ перейти

139. I. Запишіть слова та доберіть до кожного з них спільнокореневе, додаючи або замінюючи префікси. У всіх словах позначте префікси й корені.

Розв'язати, відв'язаний, вмикати, перевантажити, підписаний, зачинити, входити, платний, грамотний, хмарний, прихилитися.

II. Доберіть усно, де можливо, до поданих слів антоніми. Складіть і запишіть мінітекст (2–3 речення) з однією діброю парою антонімів (на вибір).

13. СУФІКС ЯК ЗНАЧУЩА ЧАСТИНА СЛОВА

Про частину слова, яка служить для утворення нових слів, про те, як визначити цю частину, а також про емоційно забарвлені слова

ПРИГАДАЙМО. Які суфікси ви знаєте?

140. А. Порівняйте лексичні значення слів у групах.

1. *Вітер – вітерець, вітрясъко.*
2. *Ведмідь – ведмедик, ведмедище.*

Б. Які зі слів мають відтінок пестливості, а які – згрубілості?

В. Зробіть висновок про те, яка значуща частина слова може надати словам різних відтінків у значенні.

Поняття суфікса

Суфікс (від лат. *sufficis* – прикріплений) – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня та служить для утворення нових слів або форм слів. **НАПРИКЛАД:** *пале́ць*, *бідній*, *доріжка*, *зубчик*, *сушеній*, *сільський*, *дівчина*.

У слові може бути два й більше суфіксів: *височіна*, *записали*, *написаний*, *сказати*, *достигаючи*, *вимито*.

Суфікси для частин мови

Для утворення слів тієї чи тієї частини мови використовують певні суфікси. **НАПРИКЛАД:**

Іменникові суфікси	-ар(-яр), -иц, -ист, -іст, -тель, -к-	бджоляр, шахіст, учитель, юристка
Прикметникові суфікси	-н-, -ив-, -ськ-, -енък-	осінній, красивий, морський
Дієслівні суфікси	-и-, -а-, -ва-, -ува-, -ти-	писати, просити, зимувати

Зверніть увагу!

Незмінні слова не мають закінчень, після коренів у них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** *швидко*, *ходити*.

141. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи виділені частини – це закінчення, а в словах другої – суфікси.

1. Молоко, квітка, вітер. 2. Глибоко, щоранку, читати.

142. I. Запишіть слова у три колонки: 1) іменники; 2) прикметники; 3) дієслова.

Матуся, садок, перечитати, відлітати, красивий, сільський, шахтар, мудрість, будувати, бетонний.

II. Виділіть суфікси й закінчення (де вони є).

143. I. Спишіть слова, позначте в них корені, суфікси, закінчення.

Весняний, зимовий, літній, осінній, плазмовий, читач, сніжок, одесит, херсонський, подорожній, комп’ютерний.

II. Складіть і запишіть речення з одним з поданих слів (на вибір).

Емоційно забарвлені слова

Окремі суфікси можуть надавати словам **емоційного забарвлення**.

За допомогою суфіксів можна утворити слова з відтінками здрібніlostі, пестливості, ніжності. **НАПРИКЛАД:**

-ен-, -атко-	-ець-, -иц-	-ок-, -к-
качена, ведмежатко	комірець, дерев'є	синок, рибка, личко
-ик-, -инк-, -иц-	-очок-, -ечок-, -ичк-, -ечк-, -оньк-, -енък-, -есенък-	
коник, хатинка, сестриця	гайочок, сестричка, голівонька, рученька, тонесенъкий	

Суфікси **-иш-, -исък-, -юр-, -юг-** передають зневагу, збільшеність, згрубілість. **НАПРИКЛАД:** вітрище, котище, хлопчиксько, собацюра, ледацюга.

144. I. Спишіть слова, позначте в них суфікси. Якого значення надають словам ці суфікси?

Берізка, берізонька, ялинка, вербиця, вербиченька, вишеніка, кленочок, тополька, тополинка, ясенок, ясеночок.

II. Доберіть до кількох слів відповідники з відтінком збільшеності. Складіть і запишіть речення з одним дібраним словом (на вибір).

145. Перебудуйте подані речення, посиливши їх емоційне забарвлення та виразність. Для цього замініть виділені слова спільнокореневими емоційно забарвленими.

ЗРАЗОК.

Здалося, що десь близько пролетіла сова. – Здалося, що десь близенько пролетіла сова.

1. Посіявся рясний дощ.
2. Перед нами простягався ліс.
3. Вовк повільно підкрадався до села.
4. З-під торішнього листя пробилася перша трава.
5. Вітер виє голодним вовком.

146. I. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

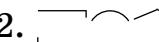
СТЕЖИНА

Якщо дружити зі **стежиною**, вона багато цікавого розповість. Тетянка вийшла на ганок, а стежинка неначе взяла її за руку і **повела** за собою.

Довкола картопелька цвіте біло-рожево, соняхи в золоті бубни вигупують. Зелений огірочок виповз із **грядки** на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сковалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

ІІ. Випишіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті? Позначте в них суфікси.

ІІІ. Доберіть з тексту по одному слову до поданих схем.

1. 2. 3.

147. І. Доповніть кожний рядок слів своїм прикладом. Запишіть дібрани слова, позначте в них указані суфікси.

Суфікси	Приклади
-еньк-	молоде́нький, зеле́ненький,
-ськ-	київський, гірський,
-ов-	медо́вий, казко́вий,
-н-	сенсо́рний, хмарні́й,
-к-	квітка, веселка,
-ість-	вірні́сть, ніжні́сть,
-ок-	дубо́к, листо́к,

ІІ. Складіть і запишіть одне речення з двома словами будь-якого рядка (на вибір).

ІІІ. Розберіть по одному слову кожного рядка (на вибір) за будовою. Скористайтеся поданим нижче зразком.

Розбір слова за будовою

Послідовність розбору

1. Визначити закінчення та основу.
2. Визначити корінь, дібравши спільнокореневі слова.
3. Визначити префікс (префікси), суфікс (суфікси).

Зразок усного розбору

Липень. Слово має нульове закінчення. Основа слова – **липень**. Добираючи спільнокореневі слова (**липа**, **липневий**, **липовий**), виділимо корінь **-лив-**. Після кореня є суфікс **-ень**.

Зразок письмового розбору

липень □

148. I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

З перших років життя потрібно привчати дітей до читання.

Книжки збагачують **словниковий** запас **людини**, розвивають пам'ять, а також допомагають мозку відпочити після стресових ситуацій. Той, хто із задоволенням проводить час наодинці з книжкою, завжди має цікаві теми для розмов з друзями. З **коюною** новою історією **читач** занурюється в інший світ, розширяє свій кругозір.

II. З'ясуйте, які спільнокореневі слова допомагають зв'язати за змістом перше й останнє речення.

III. Випишіть виділені слова та розберіть їх за будовою.

149. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Запишіть не менше як 8 слів – назв різних овочів і фруктів – із суфіксами, які надають позитивного емоційного забарвлення. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами.

Варіант Б. Запишіть не менше як 8 слів – назв різних овочів і фруктів – із суфіксами, які надають позитивного емоційного забарвлення. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «*Улітку на городі*», використавши деякі з дібраних слів.

14. ПРАВОПИС ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА (ПОВТОРЕННЯ). ОРФОГРАМА

*Про правильне написання букв у префіксах,
коренях, суфіксах і закінченнях*

ПРИГАДАЙМО. Як перевірити написання сумнівних голосних *е*, *и* в корені слова?

150. Наведіть приклади слів з поданими префіксами. Укажіть, які кінцеві приголосні в цих префіксах.

НАД-	БЕЗ-	ПД-
ПОНАД-		ОД-
РОЗ-	ВІД-	З- (С-)

Зверніть увагу!

Префікси *перед-*, *над-*, *під-*, *від-* завжди пишемо з буквою *д*. **НАПРИКЛАД:** *відпочити*, *підписати*, *надрізати*.

151. Доберіть до кожного з поданих слів префікс із довідки й запишіть утворені слова. Позначте префікси.

Бити, дати, з'єднати, земельний, дарувати, бігти, незвільний, ділити, звучний.

ДОВІДКА. *Без-*, *від-*, *об-*, *воз-*, *під-*.

Зверніть увагу!

- Букву *и* пишемо в суфіксах *-ик*, *-иц(я)*, *-чик*, *-ив(о)*, *-ищ(е)*. **НАПРИКЛАД:** *братик*, *вагончик*, *морозиво*, *вогнище*. Але: *марево*, *зарево*.
- Букву *e* пишемо в суфіксах *-ечк-*, *-еньк-*, *-есеньк-*, у словах зі зменшувально-пестливим значенням. **НАПРИКЛАД:** *донечка*, *рученька*, *серденько*, *більшененький*, *малесенький*.

152. I. Напишіть слова під диктовку вчителя (вчительки). Написане уважно звірте з надрукованим.

Палиця, гарнесенький, стрічечка, **ніжененька**, промінчик, меншенький, корінчик, працівниця, печиво, рівнесенький, **ключик**, тонесенький, доріжененька.

II. Позначте суфікси й обґрунтуйте написання в них букв *е*, *и*.

III. Доберіть до виділених слів спільнокореневі й запишіть.

печиво
мереживо
марево
книжечка
тонесенський
тополенька

153. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Обґрунтуйте написання.

Кот..к, вар..во, конич..нько, руч..чка, стол..к, ніж..нька, промінч..к, хмар..ще, гладес..нький, книж..чка, серд..нько, згар..ще, печ..во, топол..нька, добр..во, мереж..во, мар..во, діж..чка, тонес..нький.

Орфограма

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обираємо з кількох можливих, називають **орфограмою**. **НАПРИКЛАД**, у словах надписати, мереживо, розповідь можна помилитися в написанні підкresлених букв. Це і є орфограмами.

Щоб правильно писати слова, потрібно знати правила або скористатися відповідним словником.

**Орфограма
у префіксі
розповісти
відпочити**

**Орфограма
в корені
кленовий
семирічний**

**Орфограма
в суфіксі
плетиво
тонесенький**

**Орфограма
в закінченні
дощем
лінією**

Довідником правильного написання слів є **орфографічний словник**.

154. Запишіть слова в три колонки залежно від місця орфограми: 1) у префіксі; 2) у корені; 3) у суфіксі. Підкresліть орфограми.

Підписаний, березневий, надходити, матусенька, селяни, пшеничний, розповісти, серденько, морозиво.

155. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкresліть вивчені орфограми. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Пі(д,т)садити, (з,с)писаній, (з,с)казати, бе(з,с)тактний, (з,с)давати, ві(д,т)починок, ві(д,т)ходити, пш(е,и)ниця, з(е,и)мельний, морс(ъ)кий, під плащ(е,о)м, аркуш(е,о)м, на(д,т)пилювати, вікон(н)ий, узліс(с)я, херсонс(ъ)кий.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

III. Складіть і запишіть речення з двома словами (на вибір).

156. I. **ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ.** Прочитайте слова, правопис яких ви вивчали в початкових класах. Знайдіть у кожній групі одне слово з орфографічною **помилкою** та запишіть його правильно.

- Лелека, апильсин, горизонт.
- Село, веселій, земовий.
- Розповідати, безхмарний, росхитаний.
- Сонечко, морозево, віконечко.
- Грушою, землею, борщем.

II. Виписані слова розберіть за будовою. Укажіть, де саме було допущено помилку: у корені, префіксі, суфіксі чи закінченні.

157. I. Прочитайте вірш. Якою ви уявляєте кобзу, зроблену вітром? Які почуття викликає у вас вітер? Як потрібно читати його слова?

ВЕСНЯНИЙ ВІТЕР

Вітер зробив собі кобзу,
кобзу **велику** дуже:
стільки в ній струн **великих**,
скільки дерев у лісі,
стільки в ній струн маленьких,
скільки в степу травинок.
Вітрові грім сміявся:
— Ну та й музика з тебе!
Он яку кобзу маєш,
тільки не чутъ, як граєш!
Вітер шумів **тихенько**:
— Я не для тебе, громе,
ту свою кобзу маю,
ту свою пісню граю.
Граю я птицям раннім,
граю вітрилам білим,
граю я тихо-тихо,
я ж бо — **весняний** вітер.

Е. Горева

II. Випишіть виділені слова, позначте в них корені та підкресліть орфограми.

III. Випишіть слова, яким суфікси надають емоційного забарвлення. Розберіть ці слова за будовою.

158. I. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви. Підкресліть вичені орфограми.

1. Дзвонить літо стиглою пш(е,и)ниц..ю, ходить степом в живому брилі, в піdnебесся злітає птиц(е,и)ю, соняшники хилить до з(е,и)млі (*Г. Донець*). 2. Здаєт(ъ)ся, ця історія ро(з,с)почалася ще тоді, коли в Тані з'явилася таємниця (*I. Цілик*). 3. Комп(‘)ютер т(е,и)хенько загув, завантажуючи свої ел(е,и)ктронні мізки (*C. Гридин*). 4. Не люблю **спокійного** моря. Що за море, (з,с)кажіть, у штиль? (*Г. Дудка*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

15. НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-*, *ПРИ-*, *ПРИ-*

Про те, як утворити нові слова для вираження найвищого ступеня ознаки чи наближення, приєднання, результату дії

159. А. Прочитайте подані парами слова. Чи виразно в них звучать ненаголошенні *e*, *u* в префіксах?

Предобрий – придобритися. Претихий – притихнути.

Б. У яких словах замість префікса можна використати слово *дуже*?

В. Зробіть висновок, як можна перевірити написання префіксів *пре-*, *при-*.

Префікс *пре-*

Префікс *пре-* пишемо:

✓ у прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня вияву ознаки. Цей префікс за значенням відповідає слову <i>дуже</i>	<i>премудрий</i> (дуже мудрий), <i>презавзятий</i> , <i>превисоко</i> (дуже високо), <i>препогано</i> , <i>пречудово</i>
✓ у словах старослов'янського походження	<i>преосвящений</i> , <i>преподбний</i> , <i>престол</i>
✓ у словах <i>презирство</i> , <i>презирливий</i>	

Префікс *при-*

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:

✓ наближення, приєднання, результат дії, частковість дії чи ознаки	<i>приїхати</i> , <i>прибігти</i> , <i>прибудувати</i> , <i>приборкати</i> , <i>пришивидити</i> , <i>присісти</i> , <i>прибудований</i> , <i>приморожений</i> , <i>приkleєний</i>
✓ у прикметниках та іменниках, що означають розміщення біля чогось	<i>прикордонний</i> , <i>прибережний</i> , <i>пригірок</i> (при гірці), <i>приярок</i> (при ярі)

Префікс *pri-*

Префікс *pri-* пишемо:

✓ лише в трьох словах	<i>прізвище</i> , <i>прізвисько</i> , <i>прірва</i>

ОРФОГРАМА

Букви *e*, *u*, *i* в префіксах слів

160. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові кожної пари в префіксі пишемо букву *u*, а в другому – букву *e*.

1. Прикраса – прекрасний.
2. Присвята – пресвятий.

161. I. Прочитайте виразно слова вголос. Обґрунтуйте написання правилом.

Пришити, присадибний, предовжелезний, прибудувати, презавзятий, прищеплювати, придорожній, презлий, прибережний, приземлитися, привокзальний, премудрий, приїздити, приковувати, преніжний.

II. Запишіть слова в три колонки залежно від значення префікса.

Наближення, приєднання	Розміщення біля чогось	Найвищий ступінь вияву ознаки

162. I. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *e*, *u* або *i*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..вітати, пр..щедрий, пр..звище, пр..лютий, пр..порошений, пр..правлений, пр..здоровий, пр..танцювати, пр..солодкий, пр..сісти, пр..землений, пр..дорого, пр..галъмувати, пр..горіти, пр..чудово, пр..рва, пр..гіркливий, пр..гіркій.

II. Складіть і запишіть по одному речення з кожним виділеним словом.

163. I. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно попросити дорослих про допомогу. Замініть подані сполучення слів словом-синонімом.

Просимо тата (маму)	Просимо дідуся (бабусю)
1) приєднати щось за допомогою гвинта;	1) приєднати щось за допомогою мотузки;
2) приєднати щось за допомогою молотка і цвяхів	2) приєднати щось за допомогою голки з нитками

II. Складіть усно одне речення-прохання з утвореним словом (на вибір).

164. Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-*, *при-*. Запишіть дібрані слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, дорога, солодкий, копати, святий, чудовий, лаштувати, съорбати, чіпляти, зачиняти, згадати, заховати, мудрий.

165. ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших двох відтінком у значенні, якого надає йому префікс *при-*.

1. Присолити, пригасити, приклейти.
2. Прикордонний, припечений, пришкільний.
3. Приїхати, приперчiti, прибігти.
4. Прибережний, приміський, приkleєний.

166. I. Випишіть слова, які можна використати як комплімент. Подаруйте комплімент однокласнику (однокласниці).

Пребідний, предобрий, предорогий, прелютий, преповажний, пребагатий, прекумедний, препоганий, прехороший, преславний, предивний, пречудовий, презлющий, прехитрий, премилый, пре-ніжний, престараний, превеселий.

167. II. Складіть 2–3 речення-компліменти (для привітання з днем народження, святом), використавши слова з префіксом *пре-*.

168. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант 1. Користуючись відповідними технічними засобами, створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про правила написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*. За можливості розмістіть його на своєму каналі, поширте серед друзів.

Варіант 2. Намалюйте «хмару» з 10–12 слів, які мають префікси *пре-*, *при-*, *прі-* («хмара» може нагадувати якийсь предмет, тварину тощо).

169. I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *e*, *и* або *і*.

Пр..буто^к, пр..чудовий, пр..хворіти, пр..звя^зто, пр..ваблювати, пр..міський, пр..звище, пр..чорнілий, пр..дніпровський, Пр..карпаття, пр..зирство, пр..гірок, пр..освящений, пр..красний, пр..краше^ний.

прекрасний
прикрасити
Прикарпаття
приміський
прізвище

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

170. Хто за 1 хвилину зможе дібрати й записати якнайбільше слів із префіксами *пре-, при-* за поданими світлинами?

171. I. Спишіть речення, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..дорожні берези струшували **холодну** росу (*М. Стельмах*). 2. Ліс пр..брався в іній та ожеледь (*Г. Тютюнник*). 3. Сплять у листі **пр..мудрі** сови, озиваються бджоли хором (*Г. Дудка*). 4. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо пр..скакали із весни (*В. Малишко*). 5. Тихо сіяв на пр..в'яле листя, на **пр..смажені** трави і хліба дрібний, як роса, холодний дощ (*С. Васильченко*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

Проєкт

Об'єднайтесь в групи. Оберіть одне із завдань і після виконання презентуйте однокласникам та однокласницям.

1. Випишіть з текстів казок 40–50 слів із префіксами. Об'єднайте ці слова в групу за належністю до тієї чи тієї частини мови. Зробіть висновок про те, слова якої частини мови найчастіше «користуються» префіксами.

2. Складіть перелік українськомовних пісень зі словами, яким суфікси надають позитивного емоційного забарвлення (10–15 пісень). Зазначте біля кожної з них ці слова. Складіть невелику пісню або вірш, використавши подібні слова.

16. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ»

172. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви дізналися?

УКРАЇНЦІ – ЗІРКИ СВІТОВОГО БАЛЕТУ

Уродженці Києва Вацлав Ніжинський і Сергій Лифар стали одними з найяскравіших зірок за всю історію світового балету.

«Бог танцю» Вацлав Ніжинський на сцені повністю перевтілювався – глядачів вражали його легендарний стрибок і здатність зависати в повітрі, витончена грація, абсолютне розуміння стилю.

Сергія Лифаря називали «добрим генієм балету ХХ століття». У юності він співав у церковному хорі Софійського собору, відвідував клас фортепіано в Київській консерваторії. Понад тридцять років був солістом, хореографом, керівником балетної трупи «Гранд-опера» у Франції. Відірваний від батьківщини, він до кінця життя думками линув на береги Дніпра. І на своїй могилі на паризькому кладовищі заповів написати лише чотири слова: «Serg Lifar de Kiev» – «Серж Лифар з Києва».

H. Віллон. Балет

Естафету В. Ніжинського й С. Лифаря підхопив український танцівник, вихованець Київського хореографічного училища Іван Путров – одна з найяскравіших зірок **світового балету**. На його вистави в Лондоні приїжджали шанувальники з Америки, Японії, Австралії, з усієї Європи.

Неможливо уявити світовий балет без плеяди* яскравих талантів з України (*Із журналу*).

* *Плейада* – група визначних діячів у якійсь галузі.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по три слова зі звуковим і нульовим закінченням. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
2. Випишіть три слова, які стосуються музичного чи хореографічного мистецтв. Доберіть до них спільнокореневі. Виділіть корені.
3. Виконайте письмово розбір за будовою виділених слів.
4. Випишіть 3–4 діеслові з префіксами. Якого значення надали ці префікси словам?
5. Доберіть дві форми іменника *балет* та два спільнокореневих слова до нього. З одним дібраним спільнокореневим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

173. I. Оберіть одну з поданих груп слів. Доберіть усно до кожного слова два спільнокореневих.

1. Квітникарка, нашарування, передосінній, порозгордіжували, перерозподіл, переддень.
2. Премудрий, Одеса, задніпровський, заспівали, пролісок, змужнілість, сніжечок.

II. Складіть і запишіть з двома поданими словами (на вибір) одне речення.

174. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен (кожна) словниковий диктант (по 8 слів) на правопис префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*, *над-*, *під-*. Продиктуйте одне одному дібрани слово та перевірте правильність написання.

175. Виконайте завдання.

1. Напишіть назви трьох частин мови, які мають спільний корінь.
2. Напишіть назви трьох частин мови, які мають одинаковий префікс.
3. Поміркуйте, чи є спільнокореневими слова *лідводити* і *лідводник*, *перенісся* (іменник) і *перенісся* (діеслово).
4. Позначте префікси у словах *склад*, *коса*, *скувати*.
5. Наведіть приклади 2–3 діеслів із суфіксами пестливості.
6. Доберіть чотири прикметники з префіксом *пре-*, які вказують на позитивні внутрішні якості людини.

176. I. Запишіть слова у дві колонки залежно від лексичного значення кореня: 1) відчувати радість від чогось; 2) давати пораду, пропозицію.

Радість, порадник, радіти, рада, радити, зраділий, радник, порадувати, радісний, розрадити, **радий**, порада.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

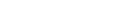
177. І. Установіть відповідність між словами та схемами до них.

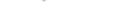
Слово	Схема
А передплата	1.
Б осінній	2.
В довічний	3.
Г біжу	4.
Д пюре	5.

II. Доберіть до кожної схеми власне слово.

178. Хто найшвидше добере слова до поданих схем?

1. □. 2. □. 3. □. 4. □.

2. .

179. Накресліть «східці» в зошиті та заповніть їх спільнокореневими словами.

180. I. Запишіть слова у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів. Поясніть лексичні значення слів другої колонки.

Презентація, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престраршений, преамбула, предвічний.

II. Випишіть із тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частиною пре, яка входить до складу кореня.

181. I. Прочитайте виразно текст, виділяючи найважливіші за змістом слова підвищенням голосу. Знайдіть речення, у якому виражено основну думку прочитаного.

Батьківщина – це дім. Дім, де ти народився, **виріс**, з якого щоранку біжиш у школу і куди повертаєшся. Дім, у якому легко й радісно жити. І байдуже, чи буде то **хатина** в тайзі, чи шістнадцятирічовий **красень** на березі великої річки, чи юрта в далекій тундрі... (*Л. Захар'їн*).

II. До яких частин мови належать виділені слова?

III. Виконайте усний і письмовий розбір за будовою виділених слів.

182. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, означає любити рідну землю?

183. САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Будова слова. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
  2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
  3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Нульове закінчення мають усі слова в рядку
А вітер, кінь, плач   В ідуть, ідеш, ідемо
Б весна, прохолода, віхола   Г повільно, далеко, взимку
  2. Формами одного слова є всі слова в рядку
А ніч, нічний, нічник   В рука, нарукавник, рукавиця
Б день, днями, днем   Г днювати, денний, удень
  3. Спільнокореневими є всі слова в рядку
А читати, читання, чистити
Б читав, читали, читала
В переходити, ходулі, вихід
Г будувати, будильник, збудити

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка з них виражає граматичне значення?
  2. Що таке закінчення? Як його визначити в слові? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.
  3. Поясніть відмінність між змінними й незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «Слово має нульове закінчення» і «Слово не має закінчення»?
  4. Які слова називають спільнокореневими? Чи однаковими є поняття *спільнокореневі слова* й *форми слова*? Проілюструйте відповіді прикладами.
  5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що – відмінного?
  6. Розкажіть про особливості написання префіксів *прі-*, *при-*, *пре-*. Наведіть приклади.
  7. Чи може існувати слово без кореня? А без префікса? А без суфікса? Кожну відповідь ілюструйте прикладами.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ГОРОД

В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів з коренем **город** (*Самгородок, Вишгород, Звенигородка*). У період Київської Русі це слово означало огорожене поселення, укріплене товстими стінами та вежами.

СКОРОМОВКИ

Ой збирала Маргарита маргаритки на горі,
Розгубила Маргарита маргаритки на дворі.

НА ДОЗВІЛЛІ

У горішнику горішина горішками обвішана.
Тимошко й Оришка струшують горішки.

І ТАКЕ БУВАЄ

I. Прочитайте текст. Простежте, як слова із суфіксами здрібніlostі, пестливості надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

ПЕТРУСИК

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днінка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвілюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький».

Лист батькам Петруся

«Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчика, і ми досі сидимо без світла. Ремонтник обійдеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячі. Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесіду... Після цієї розмовоночки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикові ще не віддав – він туп-туп з динамітником на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітником директор Давидюк-Бовченко».

II. Прочитайте текст, замінюючи емоційно забарвлені слова синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, втратить текст?

О мово рідна! Здаєшся звуком сопілки в полі,
шептанням збіжжя на різних нивах,
шелестом верб, калини, тополі...

I. Кращук

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- звуки мови і звуки мовлення;
- особливості вимови голосних і приголосних звуків.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- розрізняти в словах тверді й м'які, дзвінкі та глухі приголосні, ненаголошені й наголошені голосні;
- вимовляти звуки у словах відповідно до орфоепічних норм;
- визначати основні випадки чергування звуків;
- розпізнавати у словах явища уподібнення, спрошення, чергування звуків;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами.

Фонетика (від грец. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Графіка (від грец. *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфоепія (від грец. *orthos* – правильний, *epos* – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від грец. *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

17. ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ.

ЗВУКИ ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ

Про те, чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови, чим голосні відрізняються від приголосних, а також про фонетичну транскрипцію

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке мова й мовлення? 2. Із чого складаються слова?

184. А. Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук.

1. Гора – пора – нора – кора.
2. Небо – неба – небу.

Б. З'ясуйте, якими звуками різняться слова першої групи, а якими – форми слова другої групи?

В. Зробіть висновок про значення звуків мови.

185. І. Прочитайте текст. Доповніть його стисло інформацією про звуки природи, мову тварин чи мовні органи людини.

ЗВУКИ НАВКОЛО НАС

У світі існує необмежена кількість різних звуків. Вітер шелестить листям, грає скрипка, працює мотор, тьюхкає словей... Серед усіх звуків, які нас оточують, невелику групу становлять **звуки людської мови**. Утім не всі звуки, які ми утворюємо своїм голосовим апаратом, є звуками мови. Людина може свистіти, кашляти, сопіти тощо. А звуками мови є лише ті, які служать для утворення слів і форм слів.

Узяті окремо, звуки мови не називають ні предметів, ні ознак, ні явищ, ні дій. Тільки в певному поєднанні звуки творять слова, які можуть мати лексичне значення, тобто бути назвами предметів, ознак тощо. Отже, зі звуків складаються слова. Наприклад, у слові *небо* є голосні [e], [o] та приголосні [н], [б].

Коли ми говоримо, то з'являється велика кількість видозмін голосних і приголосних звуків. Наприклад, у слові *село* звук [e] звучить з наближенням до [и], а у слові *гілка* звук [г] дещо пом'якшується. Отже, звуків мовлення більше, ніж звуків мови.

ІІ. Поміркуйте над запитаннями.

1. Чим звуки людської мови відрізняються від звуків природи?
2. Чи будь-який звук, який людина утворює голосовим апаратом, є звуком мови?
3. Чи називає щось узятий окремо звук мови?
4. Чи всяке поєднання звуків є словом?
5. Для чого ми використовуємо звуки мови?
6. Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

Поняття звука

Звук – це найменша одиниця мови та мовлення.

За допомогою звуків мови розрізняють слова та форми слів. **НАПРИКЛАД:** *шити* – *жити*; *тістечко* – *тістечка*.

Голосні і приголосні

Звуки поділено на голосні і приголосні.

Голосними називають звуки, в основі яких лежить голос.

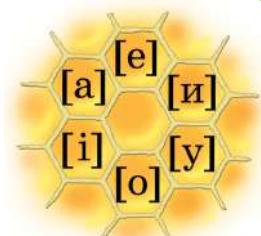
Голосні бувають **наголошенні** (якщо на них падає наголос) і **ненаголошенні** (якщо на них не падає наголос).

Приголосними називають звуки, в основі яких лежить лише шум або шум із голосом. **НАПРИКЛАД:** [б], [ч], [н'].

38 звуків в українській мові

6 голосних ➔

32 приголосних (див. мапу на форзаці)

186. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи може один неправильно вимовлений звук змінити, «перекрутити» слово й привести до спотворення інформації? Можливо, ви потрапляли в такі ситуації або помічали їх? Розкажіть про одну з них.

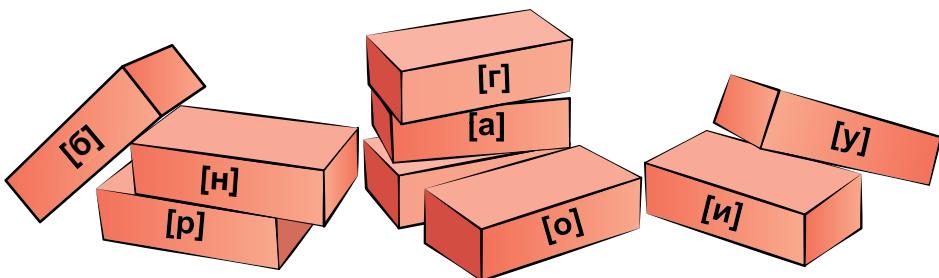
187. I. Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

Бій, мак, мир, маса, каша, ноша.

II. Утворіть з букв слова *перевесло* якомога більше нових слів.

188. Хто побудує більше слів з поданих цеглинок-звуків?

189. I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний **продукт** харчування, бо містить багато вітамінів. Із неї можна готувати салати,варити суп. Люди, що живуть на узбережжях і їдять дуже багато страв із цієї рослини, мають і міцне здоров'я.

Крім того, зі стебел морської трави навчилися виготовляти нитки та робити тканину, як із **льону** й бавовни.

Корисної трави в морі дуже багато. Росте вона **швидко**, і протягом року можна збирати десять **урожаїв** (A. Лельєвр).

II. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків. Зі скількох звуків складаються підкреслені слова?

III. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені синім кольором слова. Вимовте ці звуки. Скористайтесь ма-пою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. Трава: гол. – [а]; пригол. – [т], [р], [в].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуковим записом – **фонетичною транскрипцією**. **НАПРИКЛАД:** яблуко [йáблуко], воля [вóл'a].

У транскрипції:	Приклади
запис беремо у квадратні дужки	[каlíна]
кожен звук позначаємо окремою буквою; при цьому НЕ використовуємо букви я, ю, е, і, ь, ў та великі букви	<i>яма</i> [йáма] <i>Тарас</i> [tarács]
якщо у слові два й більше складів, обов'язково позначаємо місце наголосу	[пóдорож]
м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі [']	<i>день</i> [deñ']
напівпом'якшеність позначаємо знаком у вигляді коми вгорі [']	<i>бíлка</i> [b'ílka]
довгі звуки позначаємо двокрапкою	<i>знання</i> [знан'á]
звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою буквою вгорі	<i>село</i> [се́ло]

190. I. Відтворіть і запишіть уривок вірша, уставивши пропущені букви на позначення голосних звуків. Які слова з вірша, на вашу думку, своїм звучанням немовби передають відчуття тепла, лагідності, доброти?

Пахн.. хл..б,
Як т..пло п..хн.. хл..б!
Л..б..в'ю тр..дар..в,
І р..д..стю з..мн..ю,
І с..нц..м, що всміх..л..с.. в..сно..,
І щ..ст..м н..ших неп..вторн..х діб.
Д..хмян.. п..хн.. хл..б.

П. Воронько

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

III. Складіть усно невеликий текст (3–5 речень) про працю хлібороба, використовуючи слова з вірша.

191. До кожного слова доберіть з таблиці звуковий відповідник. Запишіть це слово, а поруч – його фонетичну транскрипцію. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

Стань, стан, суддя, сюди, суди.

[стан]

[суд́й]

[стан’]

[с’уд́й]

[суд’:á]

 192. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. У яких словах звуків більше, ніж букв?

Організація, європейський, запорізький, цілющий.

 193. Просканувавши QR-коди або перейшовши за посиланням, послухайте спів птахів і дзюрчання струмка. Опишіть свої почуття. Чи зарядилися ви позитивною енергією? Як звучить довкілля? А як говорять люди? Визначте спільне й відмінне у звуках мови та звуках природи.

<https://cutt.ly/XliZRU9>

<https://cutt.ly/5liZv66>

Дзюрчання струмка

194. I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Біля кожного слова зазначте кількість букв і звуків у ньому. Назвіть букви, вимовте звуки.

ЗРАЗОК. Дідусь [д’ідúс’] – 6 б., 5 зв.

Пароль, допомога, Херсон, Луцьк, українець, урожай.

II. Із двома поданими словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

18. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ І М’ЯКІ

*Про те, які є м’які приголосні, які тверді
приголосні не мають співвідносних м’яких, про губні
й шиплячі приголосні та про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. Для чого на письмі використовують м’який знак?

 195. A. Вимовте виразно слова парами. Якими звуками відрізняються слова в кожній парі?

1. Камінь – камін. 2. Рис – рись. 3. Сад – сядь.

Б. Схарактеризуйте особливості вимови твердих і м’яких приголосників.

В. Зробіть висновок про те, чи вплинула заміна звуків на лексичне значення слів.

Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [дз], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д'], [дз'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р']
—	[й]
<i>Губні:</i> [б], [п], [в], [м], [ф]	—
<i>Шиплячі:</i> [ж], [ш], [ч], [дж]	—
[г], [к], [х], [г']	—

Деякі тверді і м'які приголосні утворюють співвідносні пари. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с']; [д] і [д'].

Напівпом'якшені приголосні

Не мають парних м'яких:

- ✓ губні звуки;
- ✓ шиплячі звуки;
- ✓ звуки [г], [к], [х], [г'].

Ці звуки можемо лише напівпом'якшувати. **НАПРИКЛАД:** *гілка* [г'ілка], *пюре* [п'урé].

Транскрипція

У транскрипції м'які звуки позначаємо скісною рисочкою вгорі ['], а напівпом'якшеність твердих – знаком ['].

Дзвінкі приголосні [дж], [дз], [дз'] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними: [дз'їга].

Зверніть увагу!

1. Приголосний [й] – м'який. Він не має парного твердого.

2. Перед [і] приголосні м'які або напівпом'якшені.

196. ТРЕТЬ ЗАЙВЕ. У кожній групі знайдіть одне слово, у якому виділена буква позначає м'який звук.

1. Онлайн, літопис, флешка.
2. Озимина, Запоріжжя, зяблик.
3. Клавіатура, Житомир, працюють.

М'які звуки

Зверніть увагу!

Тверді і м'які приголосні – це різні звуки. Тому не можна, наприклад, казати, що слова *син* і *сіль* починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [s], а в другому – [s'].

197. Прочитайте подані у звуковому записі слова та запишіть їх як звичайно (буквами). Підкресліть букви на позначення м'яких приголосних.

[л'в'ів]	[ф'ін'іш]	[з'ірон'ка]	[пол'овий]	[ц'іл'ушчий]
[дзв'ін]	[бджолá]	[р'ідéн'ко]	[повс'úди]	[к'іноф'іл'm]

198. До кожного слова доберіть з таблиці звуковий відповідник. Запишіть це слово й поруч його відповідник. Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків м'які?

Люк, льон, лінь, лан, лань.

[л'он]	[л'ін']	[лан']	[лан]	[л'ук]
--------	---------	--------	-------	--------

199. Випишіть **послідовно** слова з м'яким приголосним.

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

КЛЮЧ. Підкресліть у вписаних словах перші букви. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв складете назву планети.

200. СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви вдома пригощаєте своїх рідних чи друзів. Складіть і розіграйте діалог, можливий у цій ситуації. Використайте 3–4 наведені сполучення слів.

Увага! Вимовляйте твердо звуки, позначені виділеними буквами.

- ✓ пригощається, будь ласка
- ✓ апельсиновий кекс
- ✓ желеїний торт
- ✓ гарячий капучино
- ✓ чай з лимоном
- ✓ черешня з Мелітополя
- ✓ суфле із зефіром
- ✓ банановий чизкейк

201. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова з м'яким знаком після ж, ч, ш. А ще після яких букв ніколи не пишемо м'який знак?

202. Випишіть з кожного слова окремо: 1) м'які приголосні; 2) тверді приголосні.

Бульйон, десять, дідусь, няня, Ніна.

203. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви довідалися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

Замок Шенборнів

У розкішному парку селища Чинадійово, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборнів. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока вежа, прикрашена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені вікна та входи.

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в мальовничому урочищі, куди графи Шенборни приїжджають на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели мурований замок у романтичному стилі.

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість місяців) (З довідника).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Вишишіть по три слова: а) у яких є м'які приголосні; б) у яких не має приголосних звуків. Підкресліть букви на позначення м'яких звуків.
2. Вишишіть три слова, у яких є тверді приголосні, що напівпом'якшуються. Підкресліть букви на позначення цих звуків.
3. Вишишіть по два слова: а) з губним приголосним; б) із шиплячим приголосним. Підкресліть букви на позначення цих звуків.
4. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

204. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи любите ви подорожувати, ходити на екскурсії? Поділітесь враженнями від замку (собору, річки, парку, міста, країни тощо), де довелося побувати останнім часом.

205. І. Прочитайте чітко слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте м'які звуки.

Тернопіль, телефон, лялька, їхати, Калинівка, лізь, Миколаїв, **шкільний**, журавель.

ІІ. Виділене слово розберіть за будовою.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
[ч]исто	[ч']исто	[х]ерсон	[х']ерсон
[ч]ипси	[ч']ипси	[с]ектор	[с']ектор
[ч]ашка	[ч']ашка	[т]еатр	[т']еатр
[шч]астя	[шч']астя	е[л]ектрика	е[л']ектрика
		же[л]е	же[л']е

19. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКІ І ГЛУХІ

Про те, які приголосні утворюємо з голосу та шуму, а які – лише із шуму, та про правильну вимову

206. А. Прочитайте виразно слова парами. Чи однакові слова в парах за лексичним значенням?

1. Хід – хіт. 2. Везти – вести. 3. Борт – порт.

Б. Вимовте звуки, якими відрізняються слова в кожній парі. Які із цих звуків дзвінкі, а які – глухі?

В. Поміркуйте про те, які звуки (дзвінкі чи глухі) утворені тільки із шуму (без голосу).

Дзвінкі і глухі

За участю голосу й шуму приголосні звуки поділяють на дзвінкі і глухі.

Дзвінкі приголосні – це звуки, утворені з голосу й шуму (з перевагою шуму).

Глухі приголосні – це звуки, утворені тільки із шуму.

Звукові пари

Дзвінкі і глухі приголосні, крім [ф], утворюють пари.

Дзвінкі	б	д	д'	з	з'	ձ	ձ'	ж	ժ	գ	ց	–
Глухі	پ	տ	տ'	ս	ս'	ց	ց'	շ	չ	կ	խ	ֆ

За межами глухих і дзвінких

Звуки [в], [м], [н], [л], [р], [й], а також відповідні їм м'які [ն'], [լ'], [ր'] не належать ні до дзвінких, ні до глухих. У цих звуках голос переважає над шумом.

207. I. Прочитайте вголос слова. Знайдіть пару слів, які різняться лише одним звуком.

Гриб, грип, флешка, жолудь, дзеркало, плоди, джаз, гава.

II. У виділених словах замініть дзвінкі приголосні на парні їм глухі. Які слова утворилися?

III. Випишіть з кожного слова та вимовте спочатку дзвінкі приголосні, а потім – глухі.

ЗРАЗОК. Зошит: дзв. – [з]; гл. – [շ], [т].

Зверніть увагу!

В українській мові розрізняємо звуки [г] і [ց], які позначаємо відповідно буквами *г* і *ց*. **НАПРИКЛАД:** *грунт*, *гудзик*, *гай*, *горіх*. Звук [г] вимовляємо в невеликій групі слів.

208. Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів.

Грати, *грати*, агрус, *гніт*, *гуля*, дзига, *ганок*, *гава*, *гречний**, *грунт*, *гвалт*, *гедзь*, *гудзик*.

* *Гречний* – ввічливий, чесний.

209. Запишіть речення, уставляючи на місцях пропусків одне зі слів з рамки в потрібній формі. Ви можете використати кожне слово лише один раз.

агрус ґрати ґрати ґатунок ґрунт

1. Для вирощування сільгоспкультур використовують верхній шар ... завтовшки 30 см.
2. На фестивалі дівчина майстерно ... на барабанах.
3. Різьблені ... на вікнах прикрашали будівлю.
4. Ягоди ... багаті на солі кальцію, заліза, фосфору.
5. Борошно вищого ... виготовляють із м'яких сортів пшеници.

210. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою пари слів. Вимовте й схарактеризуйте усно звуки, якими різняться ваші слова. Скористайтеся мапою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. *Діло – тіло.*

[д'] – приголосний, дзвінкий, м'який;

[т'] – приголосний, глухий, м'який.

1. Голод – холод.
2. Проріз – проріс.

211. I. Прочитайте текст, визначте його тип мовлення. Обґрунтуйте по-діл на абзаци.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо біліють сніги. Мороз ніби пензлем **розмалював** вікна. Дерева **обсипані** інеєм і обліплени снігом.

Ранок. Надкоожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвечора. Господиня заходилася готувати дванадцять пісних страв: наставила узвар, варить горох, квасолю, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує бараболю, гриби, кашу гречану з молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. Господар напоїв худобу, підстелив свіжої соломи, потім поодкидав сніг від хати й уважно оглянув господарство. У всьому їм допомагають діти (За О. Воропаєм).

Ольга Смольнищка. Святвечір – що то за предиво...

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Вишишіть три слова, які мають два й більше дзвінких приголосних.
2. Вишишіть з першого абзацу: 1) глухі приголосні; 2) приголосні, які не належать ні до глухих, ні до дзвінких.
3. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які приголосні.
4. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінкими приголосними, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на картині (2–4 речення), використовуючи ді branі слова.

212. ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. Виберіть з кожної групи одне слово, у якому НЕМАЄ глухих звуків.

1. Хата, форма, багаж.
2. Дзи́га, коса, чашка.
3. Шафа, доба, тісто.
4. Чашка, коса, забіг.

213. Відновіть і вимовте слова. Для цього оберіть з рамки поруч **дзвінкий приголосний** і вставте його на місці пропуску.

за..ивати	[ж]	[ш]	мимохі..ъ	[т']	[д']
ка..ка	[с]	[з]	..ольовий	[б]	[п]
..одити	[х]	[г]	..олодний	[х]	[г]
досві..	[д]	[т]	по..увати	[з]	[с]

214. I. Розгляньте фото. З якими звуками асоціюється у вас кожне з них?

II. Придумайте до кожного фото підпис із 1–3 слів, у яких має бути щонайменше по одному дзвінковому приголосному. Підкресліть букви на позначення цих звуків.

215. I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте дзвінкі приголосні. Які приголосні м'які?

Житомир, Харків, Чугуїв, дзвінок, гудзик, загадати, бджоляр.

II. Випишіть зі слів: 1) губні приголосні; 2) шиплячі приголосні. Вимовте ці звуки.

III. Виділені слова розберіть за будовою.

Культура мовлення

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова та речення, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосолучення **дж**, **дз** вимовляйте як один звук [дж], [дз] у словах:

ходжу, саджу, саджанці, джерело, бджола, джміль, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзвінкий, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, гудзик, кукурудза, дзига.

2. Звук [р] у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення:

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

3. Звуки [ч], [ш] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

читати, чипси, чизбургер, часто, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чашка, чай, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуща, плющ.

4. Розрізняйте звуки [г] і [ѓ]:

Галя грається на ґанку дзигою.
На городі росте агрус.
За грушою ґелґочуть гуси.

20. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ

Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки, чому в деяких словах кількість звуків і букв різна, а також про звукове значення букв я, ю, є, ї, ў

ПРИГАДАЙМО. Якими буквами можемо позначати два звуки?

216. А. Визначте, чи однакова кількість букв у поданих словах.

Ящірка [йáшч'íрка] – джміль [джм'íл'].

Б. Визначте, чи однакова кількість звуків у цих словах.

В. Чому в одному з поданих слів звуків аж на чотири більше, ніж в іншому, хоча кількість букв однаакова?

Алфавіт

На письмі звуки позначаємо буквами.

Сукупність букв, розташованих у встановленому для певної мови порядку, називають алфавітом (азбукою, абеткою). В українському алфавіті 33 букви.

За алфавітом розміщують слова у словниках, складають списки, каталоги, довідники тощо.

Зверніть увагу!

Звуки ми чуємо й вимовляємо, а букви бачимо й пишемо.

217. I. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що в бібліотеці треба розмістити в алфавітному порядку книжки вказаних авторів й авторок. Запишіть, у якій послідовності ви розмістили б книжки. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко Тарас, Нестайко Всеволод, Павленко Марина, Стельмах Ярослав, Франко Іван, Костенко Ліна, Симоненко Василь, Гуцало Євген, Вінграновський Микола, Воронина Леся.

II. Визначте, з яких звуків складаються виділені імена, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

- 218.** I. Поміркуйте: 1) для чого потрібно знати алфавіт; 2) чи є, на вашу думку, в алфавіті букви, без яких можна обйтися?
 II. Пригадайте 5–8 імен героїв улюблених мультфільмів. Запишіть ці імена за алфавітом.

219. СИТУАЦІЯ. Уявіть свій візит до лікаря-окуляста, щоб перевірити зір. Для визначення гостроти зору використовують спеціальні таблиці, на яких зображені букви різного розміру. Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите. Назвіть ці букви.

Букви та звуки

В українській мові здебільшого *одній* букві відповідає *один звук*. **НАПРИКЛАД:** *будинок* [будýноќ].

Але є букви, які можуть позначати по два звуки. Або ж дві букви позначають один звук.

Букви	щ	ї	дж	дз
Звуки	[шч]	[йі]	[дж]	[дз]

Букви *я*, *ю*, *є* можуть позначати два звуки або один:

Букви	я	ю	є
Звуки	[їа]	[їу]	[їе]

Букви	ї	ї	ї
Звуки	[ї]	[ї]	[ї]

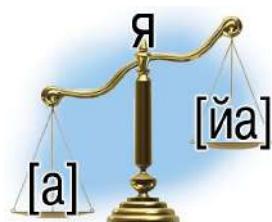
СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ

Букви	Що позначають
щ	Два звуки [шч] : <i>щука</i> [шчúка]
ї	Два звуки [йі] : <i>їсти</i> [йі́сти]
я, ю, є	1. ОДИН звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного, ЯКЩО стоять після букви на позначення приголосного: <i>маля</i> [мал'á].

	2. ДВА звуки [йа], [йу], [йе], ЯКЩО стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, букви <i>й</i> , апострофа чи м'якого знака: <i>яма</i> [йáма], <i>моє</i> [мойé], <i>м'яч</i> [мýач], <i>мільярд</i> [м'íл'йáрд]
дж дз	1. Злиті звуки [дж], [дз]: <i>ходжy</i> [ходжy], <i>дзигa</i> [дзигa]. 2. Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з], якщо [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня: <i>пiдземний</i> [п'iдзéмний]
ь	М'якість приголосного: <i>день</i> [ден']

220. Прочитайте подані у звуковому записі слова і запишіть їх як звичайно (буквами). Підкресліть букви на позначення губних приголосних.

[йíжджу], [йáблун'a], [гушчáв'iн'], [дз'об], [йáшчи^єк], [бíе], [т'улéн'], [вíун], [л'ашч], [йúл'a], [рад'íйу], [знан':á], [йíд'át'], [йе^ивропéйс'кий].

221. Випишіть спочатку слова, у яких букви *я*, *ю*, *є* позначають два звуки, а потім – слова, у яких ці букви позначають один звук.

Рілля, м'ята, ясен, єдність, дбаєш, мільярд, об'єкт, історія, цілющий, синє, комп'ютер.

222. I. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. *Дзюрчати* – [дз'урчáти]; 8 б., 7 зв.

Дзюдоїст, слов'янський, радощі, сяє, мультфільм, ясно, воїн, джерело, віджати.

II. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви у словах.

223. Запишіть слова в колонки залежно від співвідношення кількості букв і звуків.

звуки > букви	звуки < букви	звуки = букви
---------------	---------------	---------------

Столиця, Київ, Маріуполь, держава, джем, mrія, тюлень, ячмінь, щастя.

224. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Ньютон, обсаджувати, ґедзь, підзорний, бояться, об'єднання, щільненько, ін'екція.

225. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте, який звук є спільним для кожної групи слів. Зіставте свої відповіді. Обґрунтуйте свою думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пищати, шостий, щілина.
4. Лісовик, уїдливий, їхати, пісня.

226. Хто зможе правильно визначити, скільки разів у поданій групі слів ужито звук [д]?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, спресердя, гандбол, бджола.

227. I. Спишіть речення. Підкресліть однією рискою слова, у яких звуків більше, ніж букв, двома – у яких букв більше, ніж звуків.

1. Щебечуть і джерготять пташки, та шурхотять ящірки в траві (*Марко Вовчок*). 2. Шепче задумливо листя, в'яне, жовтіє, стріпує роси сріблясті (*М. Рильський*). 3. Спадала сутінь м'яко з далини (*Б. Олійник*). 4. Мальви зоріють веселковими візерунками (*О. Довгоп'ят*).

II. Схарактеризуйте письмово за зразком звуки у виділеному слові.

ЗРАЗОК. Дощ – [дошч].

[д] – пригол., дзвін., тв., буква *д*;

[о] – гол., буква *о*;

[ш] – пригол., глух., тв., буква *щ*;

[ч] – пригол., глух., тв., буква *щ*.

3 букви, 4 звуки.

228. I. Запишіть в алфавітному порядку назви країн, де розміщено зображені на фото пам'ятки. За потреби скористайтеся інтернетом.

Біг Бен

Замок Осака

Ейфелева вежа

Собор Святого Юра

Великий Сфінкс

Бухта Халонг

II. Запишіть назви трьох визначених країн (на вибір) фонетичною транскрипцією.

III. Складіть і запишіть одне речення, використавши 3–4 визначені назви країн. Назви наведіть як перелік в алфавітному порядку.

229. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зазначте кількість звуків і букв. Підкресліть і вимовте дзвінкі приголосні.

Дзеркало, джем, їжак, щеняtko, яблучко, гудзик, Євгенія, людина, підземний, дзвіnкий.

II. Виділені слова запишіть і розберіть за будовою.

21. СКЛАД. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛОВА З РЯДКА В РЯДОК

Про те, із чого утворюються склади, які з них відкриті, а які закриті, а також про те, чому деякі слова не можна переносити

ПРИГАДАЙМО. Чим префікс слова відрізняється від кореня?

230. А. Прочитайте слова, які поділено на склади.

Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Б. Простежте, чи збігається у словах кількість голосних із кількістю складів. Чи є склади без голосного? А без приголосного?

В. Зробіть висновок, із чого складаються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

Поняття складу

Склад – це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. **НАПРИКЛАД:** о-лі-вець, книж-ка.

Склад утворюємо або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

СКЛАД

1 голосний

АБО

1 голосний + 1 чи кілька приголосних

Види складів

Відкриті

Закінчуються голосним звуком: *мо-ре*

Закриті

Закінчуються приголосним звуком: *дав-ній*

Зверніть увагу!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків. **НАПРИКЛАД:** у слові *Юлія* 3 голосних: [у], [и], [а]. Отже, у цьому слові 3 склади: *Ю-лі-я*.

231. Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос. Які з поданих слів односкладові, а які – двоскладові?

Світязь, тікток, вікіпедія, тролейбус, ожеледь, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, вітер, Одеса.

232. Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше **дві ноти**? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ЗРАЗОК. По-мі-до-ри, пе-ре-до-вий.

Перенос слова

Частини слів з рядка в рядок переносимо за складами.

НАПРИКЛАД: ком-байн, са-мо-кат, Хар-ків. При цьому потрібно дотримуватися певних правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не залишаємо в попередньому рядку й не переносимо в наступний	<u>оло-во,</u> а не <u>о-лово</u>
Не можна розривати буквосполучення дж , дз , якщо вони позначають один звук – [дж], [дз], [дз']	<u>гу-дзик,</u> а не <u>гуд-зик</u>
Не можна розривати буквосполучення йо , ьо	<u>ра-йон;</u> <u>давнъо-го</u>
М'який знак, апостроф, букву й залишаємо біля попередньої букви (але не розриваємо буквосполучення йо)	<u>шість-ма;</u> <u>роз'-яснити;</u> <u>бай-ка,</u> а не <u>ба-йка</u>
Не можна відривати від кореня початкову букву на позначення приголосного	<u>до-звівати,</u> а не <u>доз-рівати</u>
Не розриваємо односкладові префікси перед приголосними	<u>над'звичайний,</u> а не <u>на-дзвичайний</u>
Під час переносу складних слів (мають два корені) не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	<u>овоче-сховище,</u> а не <u>овочес-ховище</u>
У разі збігу однакових приголосних одну букву залишаємо, а другу переносимо в наступний рядок	<u>закон-ний,</u> <u>розріс-ся</u>

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами:

роз-орати, розо-рати і ро-зорати;
пере-працювати і пе-ре-працювати;
Оле-ксандра і Олек-сандра;
се-стра і сест-ра;
Дні-про і Дніп-ро;
зем-ля і зе-мля;
гали-цький і галиць-кий;
суспіль-ство і суспільст-во.

ДО-СПІВАТИ

не відриваємо від кореня

НАД-ЗВИЧАЙНИЙ

не відриваємо від префікса

Не потрібно плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу. **ПОРІВНЯМО:**

Поділ на склади	Частини для переносу
о – зе – ро	озе – ро

ОРФОГРАМА

Перенос слів з рядка в рядок

233. Визначте, за яким правилом у кожній групі поділено слова на частини для переносу. Доберіть доожної групи один аналогічний приклад і запишіть.

- Си-джу, гу-дзик.
- Буль-йон, братньо-го.
- Даль-ній, від'-ємний.
- Ви-правдання, до-скакати.
- Най-більший, під-забути.
- Мово-знавство, старо-слов'янський.
- Вікон-ний, осін-ній.

234. ЧОМУ ТАК? 1. Поміркуйте, чому слово олія містить аж три склади, але перенести з рядка в рядок його не можна.
2. Поміркуйте, чому не можна перенести з рядка в рядок слова утиск, ящик.

235. I. Поділіть слова на можливі частини для переносу й запишіть. Яке слово й чому не можна перенести?

ЗРАЗОК. Ін-тер-нет.

Потривожити, раджусь, віджити, підземний, гудзик, зав'язувати, витвір, краєзнавство, землетрус, витрачати, бур'ян, далекосхідний, Десна, український, п'ятиграний, район, чайка, визнати, сонний, вздовж.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть кількість звуків і букв у кожному з них.

236. ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке неправиль-но поділено для переносу. Запишіть його правильно.

1. Восьмиг-ранний, най-довший, ша-хтар.
2. Дорож-ній, доб-рати, північно-східний.
3. Ко-смос, об-кладений, на-дмірний.
4. Від-звукати, ви-правданий, сад-жанці.
5. Від'-єднати, екранн-ий, паризь-кий.

237. Запишіть слово для переносу стільки разів, скільки є можливих варіантів.

Безуважний, переобладнати, Дністер, розім'яти.

238. I. Знайдіть і випишіть правильні варіанти переносу слів. Обґрун-туйте свій вибір.

1. На-крити – нак-рити. 2. Від-зеленіти – ві-дзеленіти.
3. Надход-ження – надхо-дження. 4. Пос-прияти – по-сприяти.
5. Розіб-рати – ро-зібрati. 6. Швидкос-тиглий – швидко-стиглий.
7. Далеко-східний – далекос-хідний.
8. Майо-ріти – май-оріти.

II. У перших чотирьох вписаних словах позначте корені й префікси.

239. Спочатку поділіть подані слова на склади, а потім – на частини для переносу (де це можливо). Запишіть слова парами (за зразком). Чи завжди збігається кількість складів у слові з кількістю частин, які можна переносити? Чому?

ЗРАЗОК. Я/го/да – яго-да.

Одеса, мрія, зумію, олівець, міський, п'ятнадцятий, Азія, вишня, оберіг.

Для вас, допитливі

Удосконалити знання української мови допоможуть веселі картички освітнього проєкту «**Мова – ДНК нації**». Його започаткували Павло Мельник-Крисаченко, Наталія Клименко й Олександр Клименко.

Скориставшись посиланням <https://ukr-mova.in.ua/library/nagolos/>, ви можете ознайомитися із цим проєктом, зокрема переглянути меми щодо наголошування слів. Чи допомогли ілюстрації запам'ятати правильне наголошування?

22. НАГОЛОС

Про те, для чого потрібен наголос, про наголошенні склади, а також про слова, у наголошуванні яких трапляються помилки

240. А. Прочитайте пари слів. Простежте, як із зміною наголосу змінюється лексичне значення слова.

Дорóга – дорогá, зáмок – замóк, бíгом – бігóм, сóрок – сорóк.

Б. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть усно речення.

В. Розкажіть про роль наголосу в мові.

Наголос

Вимову одного зі складів з більшою силою голосу називають **наголосом**.

Склад, на який падає наголос, називають **наголошеним**, а решту складів у слові – **ненаголошеними**. **НАПРИКЛАД**, у слові *вé-чíр* перший склад – наголошений, а другий – не-наголошений.

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. **НАПРИКЛАД**: *пóмилка* і *помíлка*; *зáвжди* і *завждý*; *алфáвít* і *алфавíт*.

Словник

Довідником правильного наголошування слів служить **словник наголосів**. Крім того, наголос позначають і в інших словниках, зокрема в орфографічному, тлумачному, орфоепічному.

241. Розгляньте опорні малюнки й запам'ятайте наголошування слів.

разом

зrучний

коcий

обrúч

блень

колесо

новýй

чeрговýй

242. I. Прочитайте слова в таблиці, правильно наголошуючи їх.

Іменники	Прикметники		Дієслова
	наголос на <i>-ий</i>	наголос у корені або суфіксі	
спіна обруч середина мережа руслό судно кілія жалюзі довідник кілометр чорнозем	новий легкий тонкий товстий твірдий вузький черствий черговий чарівний пільговий ґрунтовий	зручний косяй однаковий одноразовий порядковий візвольний оптovий книжковий шовковий кленовий гетьманський	несті везти мести відвезти занести несетé везетé ідетé несемó веземó ідемó

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть кожен (кожна) з таблиці п'ять слів (на вибір) і запропонуйте одне одному поставити наголоси в них. Перевірте, чи правильно виконано завдання.

243. Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні звуки. Зверніть увагу на місце наголосу.

Вігадка, віпадок, листопад, статуя, живопис, загадка, цінник, сантиметр, обруч (*іменник*), дочка, спіна, вимова, закладка (*для книжки*), запитання, завдання, навчання, читання, з дітьми, легкий, новий, черговий, чарівний.

244. I. Спишіть слова, позначте місце наголосу. За потреби скористайтесь словничком наголосів, поданим у додатках.

Новий, гетьманський, колесо, черговий, зручний, виразний, олень, завдання, **український**, русло, запитання, одинадцять, кидати, разом, діалог, кілометр, легкий, чотирнадцять, корисний, столляр.

український
одинадцять
чотирнадцять
разом

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також поділіть на склади. Який із цих складів наголошений?

245. ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтесь словничком наголосів, поданим у додатках.

- Легкий, кілометр, одинадцять.
- Пільговий, визвольний, льодовий.
- Середина, дихання, випадок.
- Відвести, горошина, нести.

246. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрібно купити:

1) 11 олівців;	5) лінійку
2) маркер (тонкий);	(20 сантиметрів);
3) вузький скотч;	6) закладки
4) блокнот із твердою обкладинкою;	для книжок;
	7) клейку стрічку

247. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на шкільну тематику з використанням слів, у наголошуванні яких часто трапляються помилки (наприклад: **черговий**, **новий**, **разом**, **вýпадок**, **запитáння**, **завдáння**, **навчáння**).

248. Перегляньте слайди «Наголос» за наведеним QR-кодом або посиланням. Не дивлячись на екран, запишіть ті слова, які запам'ятали, поставте в них наголоси. Перегляньте слайди ще раз і так само запишіть слова, які пропустили.

<https://cutt.ly/gTGXFAM>

249. За тлумачним словником і словником наголосів проаналізуйте наведені парами слова. Що спільного та що відмінного ви помітили?

- Госпóдарський // господáрський.
- Заклáдка // зáкладка.

250. I. Спишіть речення, позначте наголоси у виділених словах. За потреби скористайтеся словником.

1. **Відгомін** перелітних **птахів**, глибокі **колії** на розмитому дощами **чорноземі**, перший **приморозок**, багряне **листя**, струшене **листопадом**, – усе це **ознаки** **чарівної** осені.
2. **Донька** моєї **подруги** пообіцяла **принести** цікавий **журнал**. 3. **Черговий** ніяк не міг підняти **нові жалюзі**, тому **злегка** відхилив їх.

II. Складіть усно одне речення з 2–4 словами, у наголошуванні яких трапляються помилки.

251. Виконайте завдання одного з варіантів. Завдання можна виконувати колективно (2–5 учнів, учениць).

Варіант А. Укладіть перелік часто вживаних слів, у наголошуванні яких трапляються помилки. Художньо оформте цей перелік і розмістіть у соціальних мережах або на сайті чи на стенді вашого навчального закладу.

Варіант Б. Запишіть аудіоповідомлення для соцмереж про поширені помилки в наголошуванні слів.

Варіант В. Створіть навчальний малюнок, колаж, мем або комікс з прикладами слів, у наголошуванні яких часто трапляються помилки.

Логічний наголос

У межах речення можемо виділяти голосом одне або кілька слів. Таке виділення слова називають **логічним наголосом**.

НАПРИКЛАД: 1. На сьогодні обіцяють сніг. 2. На сьогодні обіцяють сніг.

252. I. Прочитайте речення кілька разів, почергово виділяючи голосом різні слова. Як змінюється при цьому зміст речення?

1. Він розповідає про цікаву пригоду. 2. Завтра відбудеться перша зустріч. 3. Я читав цей вірш. 4. Ти поведеш мене до лікаря?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному по два різних запитання за змістом першого речення. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці), виділяючи голосом потрібне слово.

253. I. Прочитайте текст перший раз мовччи. Визначте усно місця пауз, логічно наголошенні слова, оберіть потрібний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос із правильною інтонацією.

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в Україні оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити рідну землю і не забувати батьківської домівки. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей.

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної **любові** до своїх дітей, до всіх, хто не чéрствіє душою (За В. Скуратівським).

- II. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів?
  2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?
- III. Виконайте усно фонетичний розбір виділених слів за поданим зразком. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

Фонетичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).
2. Визначити, скільки у слові складів і які з них відкриті, а які закриті.
3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошені чи ненаголошені) та пояснити позначення на письмі.
4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.
5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Ді́дусь – [д'і́дус'] ; ді-дусь: 2 склади; I – відкр., II – закр.
[і] – гол., ненагол., буква і;
[у] – гол., нагол., буква у;
[д'] – пригол., дзвін., м'як., буква д';
[д] – пригол., дзвін., тв., буква д';
[с'] – пригол., глух., м'як., букви с і ь.
6 б., 5 зв.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Виділена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка
A щирий, емблема
B морський, природа
C любити, гучний
D теніс, корінь
2. Усі приголосні дзвінкі в обох словах рядка
A файл, зуб   **B** база, скайп
C дуб, гедзь   **D** дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка
А онлайновий, тъмний   В кав'ярня, щирість
Б дзюдоїст, родючий   Г яблунька, джазовий
4. На другий склад падає наголос у кожному слові рядка
А новий, листопад   В русло, дочка
Б чотирнадцять, нести   Г脊ина, середина
5. Правильно поділено для переносу кожне слово в рядку
А знайом-ство, вит-вір, природо-знавство
Б Вінни-ця, про-цвітання, вод-жу
В водос-пад, ден-ний, дер-жава
Г ви-знати, баталь-йон, Дні-про
6. Звук [т] треба вимовляти в обох словах рядка
А телефон, фестиваль   В тъмний, Тарас
Б тюлень, театр   Г Тернопіль, потяг
7. Виділена буква позначає один звук у слові
А пощастити   В в'ється
Б їстівний   Г людний
8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова
А полум'я [полум'а]   В п'ять [п'ят']
Б поля [полá]   Г боягуз [боагúз]
9. Доберіть слово зі звуком [дз] і складіть із цим словом речення.
10. Виконайте фонетичний розбір слова *тюльпан*.

Проект

ЧЕЛЕНДЖ

Зaproшуємо вас стати учасниками членджу «У світі звуків і букв». Це – чотири тижні імпровізації, креативу, творчості, цікавої інформації.

Як відбувається члендж? Ви отримуєте завдання, виконуєте його впродовж тижня і ділитеся своїми успіхами в спільніх групах. Учитель може оцінити вашу діяльність.

Якщо бажаєте, викладайте матеріали в соціальну мережу з хештегом #звукибукви. Допоможіть іншим опанувати мову!

Чотири тижні – чотири завдання. Одне завдання – на один тиждень.

(Продовження на с. 144)

Наші завдання

- ❖ **Перший тиждень.** Скласти або знайти (на вибір) вірш, пісню, казку, «веселі» запитання, загадки про звуки та букви.
- ❖ **Другий тиждень.** Підготувати (на вибір) малюнок, комікс, постер, фотоколаж, мапу, плакат тощо про звуки та букви української мови (про якусь групу звуків чи букв, один звук чи букву тощо).
- ❖ **Третій тиждень.** Скласти невелику таблицю чи схему «Правильно // неправильно» про наголошування слів.
- ❖ **Четвертий тиждень.** Підготувати (на вибір) коротке відео, фото, слайд-шоу про звуки природи чи техніки; фрагмент відео, у якому ви або хтось із рідних виконуєте пісні. Скласти підпис до цієї роботи (2–5 речень).

23. ВИМОВА ГОЛОСНИХ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПІСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ

Про чітку вимову наголошених голосних, особливості вимови ненаголошених звуків [е], [и], [о], а також про те, коли в корені потрібно писати букву *е*, а коли – *и*

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова? Що таке корінь слова?

254. А. Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на місце наголосу.

зимá	зýмoнька
височíнь	вýсоко
бóзеро	озéр

Б. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [е], [и] у словах першої колонки. А другої?

В. Зробіть висновок про особливості вимови звуків [е], [и] в наголошених і ненаголошених складах.

Чітка вимова

Усі наголошенні голосні вимовляємо чітко й виразно.

Голосні [а], [у], [і] вимовляємо чітко і в ненаголошених складах. **НАПРИКЛАД:** [мал'унок], [ос'ін'], [мéду].

Наближення до іншого звука

Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] вимовляємо з наближенням до [у]. **НАПРИКЛАД:** [зо^узул'а], [мо^утузка].

Ненаголошений [е] переважно вимовляємо з наближенням до [и]. **НАПРИКЛАД:** [зе^ирноб].

Ненаголошений [и] переважно вимовляємо з наближенням до [е]. **НАПРИКЛАД:** [зи^ема].

Проте в закінченнях слів ненаголошенні [е], [и] звучать виразно: [мóре], [мáми].

Ненаголошенні	[о] перед наголошеним [у]	⇒	[о ^у]
	[е]	⇒	[е ^и]
	[и]	⇒	[и ^е]

Довідником правильної вимови є **орфоепічний словник**.

255. Прочитайте вголос речення, правильно вимовляючи голосні звуки. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова. Поясніть вимову наголошених і ненаголошених голосних у них.

1. Тобі, голубко, хоч води напиться (*Л. Костенко*).
2. Кришталевій джерела до весни укрила крига (*С. Фоменко*).
3. Слухайтесь мене, то вас лихо не міне (*Нар. творчість*).

Букви е, и

Написання букв е, и на позначення ненаголошених [е], [и] в КОРЕНЯХ слів можна перевірити наголосом. Для цього потрібно змінити слово або дібрати до нього спільнокореневе так, щоб ненаголошений [е] або [и] став наголошеним. **НАПРИКЛАД:** великий, бо велич.

Якщо написання сумнівного голосного не можна перевірити наголосом, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо

букву **E**:

букву **I**:

- у групах **-ЕРЕ-**, **-ЕЛЕ-**: *очерет, лелека, шелест*

- у групах **-РИ-**, **-ЛИ-** у відкритих складах: *гриміти, глитати*

- якщо в разі зміни слова сумнівний звук випадає: *вітер*, бо *вітру*
- якщо в разі зміни слова сумнівний звук чергуємо з [i]: *осені*, бо *осінь*; *чекати*, бо *очікувати*

- у деяких дієсловах перед *p*, *л*, якщо далі є наголошений суфікс *-а-* (усупереч перевірному слову): *стирати*, хоч *стéрти*; *застилáти* (хоч *стéлиш*)

Запам'ятовуємо

Правопис ненаголошених [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. У такому разі написання слова перевіряємо за словником і запам'ятовуємо. Треба запам'ятати написання слів:

Е	апельсин, бензин, ведмідь, велосипед, галерея, гектар, держава, експеримент, календар, колектив, левада, легенда, мелодія, металевий, метро, меценат, плекати, президент, прем'єра, пшениця, реактор, секунда, територія, чемпіонат, чепурний, чернетка, ясен та ін.
И	абрикоса, вулиця, диван, диктант, директор, кишенья, коридор, лимон, минулий, мистецтво, пиріг та ін.

ОРФОГРАМА

Букви *e*, *и* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

256. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [е], [и], позначте наголос. Як вимовляємо ненаголошенні [е], [и]?

ЗРАЗОК. Медóвий – мéд.

Без..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло, х..литися, л..пневий, в..чірній, в..шневий, т..плиця, ст..блі, ш..рокий, з..мувати, ст..лити.

257. I. Доберіть до слів таку форму, щоб ненаголошений звук [е] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Чóвèн – у човні.

Півень, вітер, терен, рівень, тра-
вень, гривень, кашель.

ІІ. Поясніть написання букви **е** в ненаголо-
шених складах поданих слів.

258. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподі-
літь між собою слова. Змініть свої слова
або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [е] проcherгувався з [i]. Перевірте одне в одного виконання завдання.

ЗРАЗОК. Летіти – літати.

1. Сплести, променистий, пекти. 2. Затекти, дзвеніти,
мести.

259. І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись норм правильної ви-
мови. Визначте його основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

МУЖНЯ УКРАЇНКА

У давні часи потерпала наша земля від нападів ординців. Зупинилися якось нападники біля степової річки на пере-
починок. Іржали коні, тужили й плакали полонені. І лише
одна красива дівчина з-поміж бранців мовчала, не плакала,
не тужила.

Мужня українко! Не скорилася ти ворогам, не хотіла,
щоб твої сльози їх потішили. А про відважних складають
легенди...

Підвела полонянка голову, глянула в ясне небо. Там ши-
ряли степові орли. І тут сталося диво. Перетворилася дівчи-
на на орлицю і полетіла вгору до пташиного гурту.

Перелякані вороги повтікали. Прийняли орли дівчину в свою родину, і стала вона їхньою сестрою. А бранці розійшлися Україною та розповіли землякам про бачене диво (*Легенда*).

ІІ. Випишіть слова з ненаголошеними [e], [i] в коренях. Позначте орфограму, поясніть написання.

ІІІ. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: **легендарний, величний, минулий, героїчний**.

260. І. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *e* або *i*. Позначте орфограму.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..режний, зв..селити, тр..вога, поч..кати, м..лодія, вос..ни, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, з..рновий, вел..тень, кол..сати, **тижд..нь**, дал..чінь, пром..ніє, **вит..раю**, пш..ниця.

минулий
пшениця
мелодія
чекати

ІІ. Виділені слова розберіть за будовою.

 І. Запишіть слова групами залежно від правила написання букв *e*, *i* в корені: 1) [e] чергуємо з [i]; 2) [e] випадає; 3) сполучки *-ере-*, *-еле-*; 4) у корені перед наголошеним суфіксом *-а-*; 5) не можна пояснити правилом. Уставте пропущені букви.

Оч..рет, ч..мпіон, каш..ль, бер..гиня, дол..тіти, відб..рати, л..вада, шел..стіти, пал..ць, ч..кати, завм..рати, к..шеня, ч..ревики, в..лосипед, справ..дливість, запл..сти, ш..ренга, кол..ктив.

ІІ. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

261. Доберіть до поданих слів спільнокореневі з ненаголошеними [e], [i]. Складіть за кожним фото одне речення, використавши відповідні дібрані слова.

Вечір, теплий

Зупинка, очікувати

262. I. Об'єднайтесь в групи за рядами. Кожна група має записати подані слова на дошці, уставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Учасники групи підходять до дошки по черзі. Визначте, яка група виконала завдання найкраще.

В..лосипед, скр..піти, вит..рати, ш..рокий, зам..рзати, кр..шити, зуп..няті, сл..вовий, сп..котний, с..вина, з..рнина, оч..ретяний, вел..тень, кр..жина, кр..ниця, п..ріг, р..клама.
II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

263. I. Спишіть, ставлячи на місці пропуску букву *е* або *и*. Правильність написання слів, щодо яких маєте сумнів, перевірте за словником.

Гл..бинний, в..селковий, ст..хати, б..нзин, серп..нь, пал..ць, ш..рокий, віт..р, з..л..ніють, пол..чу, зам..рзати, виб..рати, гр..міти, довж..лезній, пш..ничний, к..шеня, ап..льсин.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть букви, що позначають глухі приголосні.

I TAKÉ BUVAE

— Ми посадили біля школи гарний **клинок***, — розповідає мамі Світлана.

— І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати **кленок**?

— Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано — **клинок**.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

*Клинок — знаряддя, яким ріжуть, колють або рубаютъ.

24. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як один звук впливає на інший, як правильно написати слово з приголосним, який звучить невиразно, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Чим дзвінкі приголосні відрізняються від глухих?

264. А. Прочитайте чітко слова вголос, звертаючи увагу на **глухі** приголосні, позначені виділеними буквами.

просьба [прóз'ба]	просити [просíти]
боротьба [бороð'бá]	боротися [бороðтис'a]

Б. У яких словах ці звуки звучать чітко, виразно? А в яких — як парні їм дзвінкі приголосні?

В. Зробіть висновок про особливості вимови **глухих** приголосних перед голосними та перед дзвінкими приголосними.

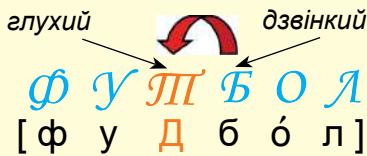
Чітка вимова

В українській мові приголосні **в кінці слів**, а також у середині слів **перед голосними** вимовляємо чітко, виразно.

Уподібнення

Приголосні, що стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного приголосного звука до іншого називають **уподібненням**. **НАПРИКЛАД**: пишемо *футбол*, а вимовляємо [фудбл], бо глухий [т] перед дзвінким [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

Уподібнення приголосних звуків

Глухі перед дзвінкими уподібнююємо до парних дзвінких	боротьба [бород'бá]
Дзвінкий [г] перед глухими в деяких словах (<i>нігти</i> , <i>кігти</i> , <i>легко</i> , <i>вогко</i> , <i>дъогто</i>) оглушуємо; його вимовляємо як [х]	легко [léхко]
Префікс <i>з-</i> перед [с] вимовляємо як [с]	зсунути [с:ýнути]
Кінцевий приголосний у префіксах <i>роз-</i> , <i>без-</i> перед глухим вимовляємо дзвінко (у повільному темпі мовлення) або глухо (у швидкому темпі)	розписав [розпи ^е сáв] і [роспи ^е сáв]
Тверді приголосні перед м'якими уподібнюємо до парних м'яких	пісня [п'íс'н'a]
Звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюємо на шиплячі	зжати [ж:áти] зшити [ш:ýти] занісши [заніш':и]

Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з'], [ц'], [с'] змінююємо відповідно на [з'], [щ'], [с']	книжci [кнiз'ц'i] білокi [б'їлоц':i]
Сполучення -ться вимовляємо як [ц':а], а -шся вимовляємо як [с':а]	пишуться [пiшуц':а] дивишися [дiви ^e с':а]

Зверніть увагу!

Дзвінкі переважно не оглушуємо. **НАПРИКЛАД:** *казка* [кáзка], *гриб* [гриб], *важко* [вáжко]. Дзвінкі оглушуємо лише в наведених вище випадках.

265. Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.

Вишгород [вýжгород]
баскетбол [баскéтблóл]
вокзал [вог'зál]
берізка [бе^ир'íзка]
легкий [ле^ихкýй]
на флеши [флéс'ц'i]
на доріжці [дор'íз'ц'i]
на квіточці [кв'ітоц':i]
зсадити [с:адýти]
зжитися [ж:ýтис'a]
радість [ráд'iс't']

266. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу, що звуки, позначені виділеними буквами, уподібнююємо.

Мотузка, рюкзак, швидкий, боротьба, саджанці, легко, просьба, зшити, важко, Марічці, здається, умивається.

267. Випишіть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією. Скористайтесь орфоепічним словником.

ЗРАЗОК. Слiд [с'л'ід].

1. У лузі пахне вогкою травою (*О. Гончар*). 2. З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води (*Д. Іванов*). 3. Чого б ти не навчався, ти навчаєшся для себе (*Петро-ній*). 4. А небо засніжене ніжно так ніжиться (*О. Лященко*). 5. Солодкий мед духмяно пахне в ніч (*Г. Овсієнко*).

6. Життя, кажуть, зжити – не поле перейти (*Панас Мирний*).
 7. Ген-ген поміж кущів малини переповз по стежці вуж (*Є. Гуцало*). 8. Тепле слово і кішці приемне (*Нар. творчість*).

Пишемо	Вимовляємо
-ться	[ц':а]
-шся	[с':а]
-жці	[з'ц'i]
-чці	[ц'i]
-щі	[с'ц'i]

268. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати подані нижче слова.

1. Мишці – (у) мисці. 2. Казці – (у) касці.

269. Прочитайте речення спершу так, щоб кінцевий звук у префіксах виділених слів вимовлявся як [с], а потім – як [з]. Від чого це залежить?

ЗРАЗОК. Безпечний – [бε^изпέчний] і [бε^испéчний].

1. Та раптом пісня з закутків нічних **розсипалась**, як бісер, край дороги (*Ю. Вавринюк*). 2. Вербова гілка на столі у мене **розцвіла**... (*М. Рильський*). 3. **Безтурботний** і від води товстіє (*Нар. творчість*).

270. Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс з вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

1. Зерно до зерна треба **зжати** сповна 2. Із чужого воза і посеред дороги **зсадять**. 3. Хто знання має, той мур **зламає** (*Нар. творчість*).

271. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) ваших однокласників і однокласниць про проведення шкільних олімпійських ігор. Прочитайте вголос оголошення, правильно вимовляючи назви видів спорту. У яких назвах уподібнюємо приголосні?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор.

До програми змагань включено такі види спорту:

легка атлетика,
важка атлетика,
вільна боротьба,

стрибки на батуті,
футбол,
гандол.

272. Знайдіть помилки у фонетичному записі та запишіть правильно.

Боротьба [борот'бá], ходьба [ход'бá], вокзál [вокзál], лéгко [лéгко], грядка [гр'átка], баскетбол [баскéтблó], дúжка [дúшка], швидкий [шви^еткий], близько [блíс'ко], зшивáти [зши^евáти], відхилити [в'ітхи^елýти].

273. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Швидко, отже, молотьба, баскетбол, кігтик, злегка, сержка, сніданок, книжці, донечці, зсунути, дивується, віднімається.

Сумнівний приголосний

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, потрібно так змінити слово чи дібрati до нього спільнокореневе, щоб після цього приголосного був голосний. **НАПРИКЛАД:** кігті, бо кіготь; ложка, бо ложечка.

Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. **НАПРИКЛАД:** вокзал, футбол та ін.

ОРФОГРАМА

Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

274. I. Прочитайте слова, вимовляючи дзвінко звуки, які позначені відленими буквами. Поясніть написання цих слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. Вудка – вудочка.

Грядка, солодкий, редъка, берег, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, ніжка, дужка, мажте.

II. Запишіть фонетичною транскрипцією два слова (на вибір).

 275. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання слів, до яких не можна дібрati перевірне слово, перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, перемо(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, ні(г,х)тик, бри(з,с)ки, кі(х,г)ті, при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, дью(г,х)тьовий, во(г,к)зал, у ло(ж,з)ці, ган(д,т)бол.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. За потреби скористайтесь орфоепічним словничком, поданим у додатках.

276. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Продиктуйте одне одному слова, дотримуючись норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Перевірте написане.

1. Легкий, просьба, дочці, розвідка, підказка, довідка, ходьба, ліжко.

2. Вогкий, кігті, боротьба, подружці, солодкий, смужка, рідко, берізка.

277. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву.

У боро(д,т)ьбі, сте(ж,ш)ка, фу(д,т)оліст, розві(д,т)ка, по-ле(г,х)кість, ни(з,с)ько, підка(з,с)ка, ві(д,т)сипати, біг(г,х)ти, кі(г,х)тистий, хо(д,т)ьба, поле(г,х)шення, мере(г,х)тіти, о(д,т)же, мабу(д,т)ь.

278. Використовуючи технічні засоби, запишіть аудіопривітання. Прослухайте свій запис і перевірте, чи дотримано правил орфоепії.

Культура мовлення

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданої інструкції.

Звуки [б], [д], [з], [ж] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення.

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, обсипати, швидко, кладка, хід, розвідка, прудко, відпочити, берізка, черногуз, гарбуз, низка, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

25. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

З- (С-, ЗІ-), РОЗ- (РОЗІ-), БЕЗ-

Про те, перед якими буквами пишемо префікс з-, а перед якими позначаємо його буквою с, а також про префікси, які завжди пишемо з буквою з наприкінці

ПРИГАДАЙМО. 1. Як вимовляємо префікс з- перед дзвінкими приголосними? 2. Як вимовляємо кінцевий приголосний префіксів **роз-**, **без-** перед глухими приголосними?

279. А. Визначте префікс у поданих словах.

Скопіювати, списати, стоптати, сфотографувати, схитрувати.

Б. Назвіть у наведених словах букви, перед якими вжито префікс.

В. Зробіть висновок про те, перед якими буквами пишемо в префіксі букву **с**.

Префікс з- (с-)

На письмі перед буквами *к*, *н*, *т*, *ф*, *х* префікс *з-* передаємо відповідно до вимови буквою *с*. Перед усіма іншими приголосними префікс *з-* передаємо на письмі буквою *з*. **ПО-РІВНЯЙМО:**

сказати | *зшити*
сфотографувати | *зносити*

перед

C ⇨ **K, П, Т, Ф, Х**

Префікси роз-, без-

Префікси *роз-*, *без-* завжди пишемо з буквою *з*. **НАПРИКЛАД:** *розказати*, *безпечний*.

Префіксів *рос-* і *бес-* в українській мові немає.

Зверніть увагу!

Якщо корінь слова починається кількома приголосними, то для милозвучності вживаємо префікси *зі-*, *розі-*. **НАПРИКЛАД:** *зігріти*, *зіставити*, *розігріти*.

ОРФОГРАМА

- Букви *з – с* у префіксі *з- (с-)*
- Буква *з* у префіксах *роз-, без-*

280. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву *з*, а в другому – *с*, хоча в обох випадках префікс стоїть перед *х*.

Розхвилювався, *схвилювався*.

281. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *з* або *с*.

..куштувати, ..плутати, ро..стелити, ..терпіти, бе..характерний, ..долати, ..бентежитися, по..кладати, ..цідити, ..чорнілій, бе..жальний, ..чеплення, ..питати.

282. І. Прочитайте виразно текст уголос, правильно вимовляючи слова. Визначте його тему й основну думку.

У РОДИНІ ВСІ РІВНІ

Буває, що в родині виникають конфлікти, наприклад,

між батьками й дитиною, між онуком і бабусею, між сестрою і братом та ін. Уникнути цього не завжди можливо. Тому потрібно вчитися розв'язувати конфлікт, домовлятися. А також пам'ятати, що в родині всі рівні у своїх правах.

Розгляньмо ситуацію. У двох братів спільний скейтборд. Вони сваряться, бо хочуть одночасно кататися. Як бути? Хлопчикам варто домовитися і кататися по черзі. Наприклад, кожен по годині. А щоб вирішити, хто починає, можна підкинути монетку.

Ще одна ситуація. Дві сестри сваряться, бо старша не дозволяє меншій брати свої речі. Менша дівчинка має зrozуміти, що її сестра діє так, як для неї прийнятно. Отже, потрібно домовлятися. Менша сестра може запропонувати щось своє чи пообіцяти не псувати чужих речей. Або старша може дозволити, але лише раз на місяць, якщо така умова її влаштовує (*З інтернет-джерел*).

II. Перекажіть усно другий або третій абзац тексту. Доповніть переказ висновком (2–3 речення) про те, як діяти загалом у конфліктних ситуаціях. Використайте щонайменше 2 з наведених нижче словосполучень.

- ✓ спочатку вислухати
- ✓ зрозуміти одне одного
- ✓ скористатися порадою
- ✓ сприймати думку інших
- ✓ стримувати емоції
- ✓ спробувати домовитися

283. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас родичі (бабуся, дідусь, брат, сестра ін.), які мешкають окремо від вас? Чи часто ви спілкуєтесь з ними? Чи любите приїжджати до них у гості?

284. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Не (з,с)тримати хвилю Черемошу, коли він зануртӯє, (з,с)кидаючи із себе зимову одіж (*I. Пільгук*). 2. Недалеко від печери крикнула (з,с)полохано сова, ударила крильми, (з,с)колихнувші тишу (*I. Пільгук*). 3. Люблю, коли вікно ро(з,с)крите шумлять бе(з,с) журно дерева (*B. Сосюра*). 4. Задивилася хмарка на сонце і вся (з,с)червоніла (*M. Вороний*). 5. Гарне (з,с)творити ва(ж,ш)ко, а зіпсувати ле(г,х)ко (*Нар. творчість*).

II. Знайдіть в останньому реченні: 1) слово з префіксом *зi-*; 2) слово, у якому приголосний уподібнюємо.

III. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

285. Уставте на місці пропуску префікс *роз-* (*розi-*) або *без-* і запишіть слова. Позначте корені й префікси.

..казати, ..шити, ..щеплений, ..кінечний, ..болісний,
..грати, ..чарований, ..сумнівний, ..питати.

286. ТРЕТЬ ЗАЙВЕ. Знайдіть у кожній групі одне слово, у якому на місці пропуску треба писати букву *з*.

1. ..хованка, ..тврджувати, бе..печний.
2. По..шивати, ..каламучений, ..топтано.
3. ..худнути, ..цідити, ..купатися.
4. ..палений, ..садити, ..палахнути.

287. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса *з-*, (*с-*, *зi-*). Запишіть утворені слова у дві колонки.

Буква <i>з</i> (<i>зi</i>) у префіксі	Буква <i>с</i> у префіксі

Ховати, формувати, гадати, хвалити, рветься, сохнути, косити, рівняти, терти, планувати, шити, цементувати.

288. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Пригадайте й запишіть три прислів'я (приказки), у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*, *зi-*). Розберіть ці слова за будовою.

Варіант Б. Випишіть із художніх творів чотири речення, у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*, *зi-*). Розберіть ці слова за будовою.

289. I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *з* (*зi*) або *с*.

Ро..хитати, бе..перервний, ..коротити, ..штовхнути,
..турбованій, ..планувати, не..планований, не..проста,
..чеплений, бе..чинство, ..хібити, ..сунути, ..чистити,
..клікати, ..фальшивити, ..цементувати, ро..йтися.

II. Складіть і запишіть одне речення з двома поданими словами (на вибір).

26. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, чому випадає приголосний, коли ми творимо чи змінюємо якесь слово, а також про те, чи треба писати букву, яка позначає цей звук

290. А. Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.
2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Б. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрошення в групах приголосних.

Поняття спрошення

Іноді під час творення нового слова або його зміни виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один із звуків випадає – і вимова стає легшою.

Випадання одного із звуків у групі приголосних називають спрошенням. **НАПРИКЛАД**, вимовляємо [проїзний], а не [проїздний], бо в групі [здн] звук [д] випадає.

проїз^д + ^{н(ий)} = ПРОЇЗНИЙ
сполучення [здн] [д] випав

Вимова й письмо

Спрощений у вимові приголосний, як правило, не пишемо.

Групи, у яких відбувається спрошення	Приклади
[ждн] → [жн] [здн] → [зн] [стл] → [сл] [стн] → [сн]	тижде́нь – тижневи́й проїзд – проїзни́й щасти́я – щасливи́й радіст́ь – радісни́й

ВИНАХІДКИ

1. Не відбувається спрошення в таких словах:

пести^{ливий}, хвас^{тивий}, кіс^{тлявий}

2. Спрошення у вимові відбувається, проте букву *т* пишемо в таких словах:

! У цих словах вимовляємо [стл]

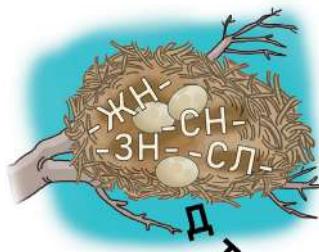
шіс^{тнадцять}, зап'яст^{ний}, контраст^{ний}, баласт^{ний}, компост^{ний}, аванпост^{ний}, форпост^{ний}

! У цих словах вимовляємо [сн]

ОРФОГРАМА

Спрошення в групах приголосних

291. I. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Утворені словосполучення вимовте й запишіть. Позначте орфограму.

ЗРАЗОК. Рідина для захисту – захисна рідина.

Розпорядок на тиждень, документ на проїзд, слова зі злістю, вчинок ради користі (*наживи*), центр області, ремінець на зап'ястя, яма для компосту*, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

* Компост – природне добриво.

** Авантост (*форпост*) – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

II. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть складне речення.

292. I. Прочитайте виразно текст уголос, звертаючи увагу на правильну вимову виділених слів. Висловте свою думку щодо дій кожного з хлопців.

ПРИГОДА НА КОВЗАНЦІ

Катаючись на ковзанах, Гринь необережно вихопився майже на середину річки, де лід найтонший. Аж раптом

він почув під собою зловісний тріск – почув, що поринає у крижану воду.

В останню хвилину хлопець устиг ще вхопитися руками за край льоду й несамовито закричав. Але лід тонкий, **ломиться** йому під руками. Почувши крик, діти наче замерли з переляку й **жалісно** подивилися на Гриня, а дехто з більших хлопців кинувся йому на рятунок. Та спинив їх старший Андрійко:

– Стійте! Ви його не врятуєте, а ще самі потопитесь.

Він десь-то читав або чув, що тому, хто тоне, треба подати якусь дошку чи жердку, щоб мав за що вхопитися... Погляд Андрійка впав на човен рибалки. І сяйнула **щаслива** думка:

– Гей, хлопці, суньмо човен по льоду, **упоперек** річки, до Гриня.

Мов мурахи, вони вхопили човна й посунули по льоду. Що то буде? Андрійко вскочив у човен і став **спереду**, а потім схилився з нього й ухопив закостенілі руки Гриня... Усі діти **радісно** зітхнули й похвалили рятівника за його **безкорисливий** вчинок (За О. Цегельською).

II. Випишіть з тексту чотири слова, у яких відбулося спрощення. Одне із цих слів (на вибір) запишіть фонетичною транскрипцією. Чи відповідає вимова цього слова його написанню?

III. Знайдіть у тексті речення зі звертанням.

293. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як уникнути нещасних випадків під час зимових розваг?

294. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограми, поясніть написання.

Радіс..но, віс..ник, учас..ник, щотиж..невий, заздріс..ний, кіс..лявий, хvas..ливо, шіс..надцять, безжаліс..ний, виїз..ний, контрас..ний, швидкіс..ний, совіс..ний, зап'яс..ний, перехрес..ний.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

295. І. Запишіть, уставляючи на місцях пропусків прикметники, які можна утворити від наведених у рамці іменників.

скористатися ... дорогою

надягти ... ремінець

їхати ... трамваєм

підготувати ... звіт

прийняти ... душ

мій ... навчальний рік

об'їзд

зап'ястя

швидкість

тиждень

контраст

щасти

ІІ. З-поміж утворених прикметників виберіть ті, які співвідносні з поданими ілюстраціями. Складіть усно речення з одним з них.

296. Запишіть слова у дві колонки.

Спрощення відбувається у вимові	Спрощення НЕ відбувається

Жалісливий, баластний, шістнадцятий, хвастливий, пристрасно, кістлявий.

297. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

1. Немає на світі нічого радіс(т)нішого й приємнішого, ніж лю(д,т)ська праця (*О. Довженко*). 2. Без праці щас(т)ли-

вий тільки лінівий (*Нар. творчість*). 3. У місті за добу ви-явили шіс(т)надцять нових випа(д,т)ків інфікування коронавірусом (*З випуску новин*). 4. Після кількатиж(д)невих дощів, туманів та мряк уперше стало ясно (*О. Гончар*). 5. Он на стрункій та в(е,и)сокій осичині листя пес(т)ливо тр(е,и)мтить (*M. Старицький*).

ІІ. В останньому реченні знайдіть слова, ужиті в переносному значенні.

298. І. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Щотиж(д)невик, пес(т)ливо, пристрас(т)ний, улес(т)ливий, хvas(т)нути, хрес(т)ний, учас(т)ник, зап'яс(т)ний, совіс(т)ний, кіс(т)лявий, корис(т)ний, шіс(т)надцятий, проїзд(д)ний.

ІІ. Доберіть синоніми до виділених слів.

299. Напишіть невелике висловлення (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три слова з довідки.

ДОВІДКА. Чесний, совісний, безкорисливий, радісно, щасливий, улесливий, заздрісний, захисник, доблесний.

Для вас, допитливі

Як ви знаєте, крім паперових, є й електронні словники. В Україні видано лазерний диск «**Словники України**», який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Легко скористатися порталом української мови та культури «**СЛОВНИК.ua**» (<https://slovnyk.ua>). Тут можна перевірити написання понад 260 000 слів, наведено більш ніж 150 000 тлумачень слів. А сервіс «Звертання» містить понад 2600 імен і по батькові.

27. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як під час творення слів чи зміни форми слів замість одного голосного з'являється інший

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке суфікс слова? 2. Який склад називають відкритим?

300. А. Прочитайте пари дієслів.

лēтіти – лїтати

тēрти – стирати

котити – катати

Б. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі?

В. Простежте, чи залежить чергування в цих словах від місця наголосу та суфікса.

Поняття чергування

Іноді під час творення слова чи зміни його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** *друг – дружити; стіл – стола*. Таку зміну звуків називають **чергуванням**.

В українській мові можливі чергування і голосних, і приголосних звуків.

Чергування голосних

Звуки, які чергуємо	Приклади
[o] – [i] [e] – [i]	<i>кінь – коня, вільний – воля, колесо – коліс</i> Примітка. [o], [e] маємо у відкритих складах, а [i] – у закритих
[e] – [o]	<i>четверо – четири, шести – шостий</i> Примітка. Чергування відбувається після шиплячих приголосних
[o] – [a] в дієслівних коренях	<i>схопити – хапати, гонити – ганяти</i> Примітка. [a] маємо перед суфіксом -а- (-я-)
[e] – [i] в дієслівних коренях	<i>пекти – випікати, чекати – очікувати</i> Примітка. [i] маємо перед суфіксами -а- (-я-), -ува-
[e] – [и] в дієслівних коренях	<i>стерти – стирати, виберу – вибирати</i> Примітка. [и] маємо перед наголошеним суфіксом -а-

Зверніть увагу!

Чергуємо звуки, а не букви.

301. I. Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні звуки чергують в кожній парі.

Робота – робітник, лебединий – лебідь, вечеря – вечерй, захопити – хапати, сплести – сплітати, завмерти – завмирати, заберу – забирати.

II. Виділені слова поділіть на склади та визначте, які із цих складів відкриті, а які – закриті.

302. Доберіть до кожного з поданих слів його форму або спільнокореневе слово, щоб відбувалося чергування голосних. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, які чергують.

ЗРАЗОК. Школа – школа [o] – [i].

1. Нога, сокіл, піч, Чернігова, перехід, четвертий, ломити, допомогти, замести, витерти.

2. Корінь, бджола, Тернополя, летіти, чернетка, котити, схопити, плести, здерти.

303. Запишіть, уставляючи на місці пропуску відповідне слово. Для цього змініть слово в рамці або доберіть до нього спільнокореневе так, щоб відбулося чергування голосних.

- Я зупинився перед підземним ... .
- Екскурсія до ... була цікавою.
- Не поспішай ... захисне покриття.
- Вранці ... зграя відлетіла.
- Усе літо Інна ... батькам на городі.
- Учора Денис ... подвір'я.

перехід
Тернопіль
стерти
лебідь
допомогти
замести

Зверніть увагу!

Деколи чергування [e] – [i] «приховано» на письмі буквами *є* – *ї*. **НАПРИКЛАД:**

y Київ – до Києва

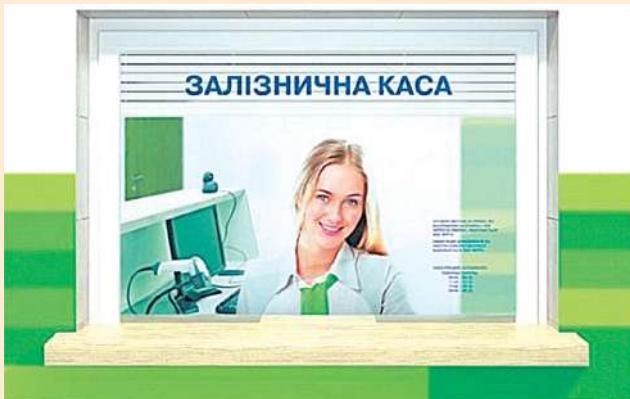

[кійів] – [кійєва]

304. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з дорослими їдете до якогось міста і треба купити квитки. Прочитайте наведене речення-прохання, уставляючи почергово на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі. Які чергування звуків ви помітили?

Дайте, будь ласка, три квитки до ... .

Харків
Миколаїв
Канів
Львів
Тетіїв
Чугуїв
Фастів
Бориспіль

ЗРАЗОК. Дайте, будь ласка, три квитки до Бердичева.

305. I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву **е** або **и**. Поясніть орфограми, покликаючись на правила написання **е**, **и** в коренях слів та відомості про чергування голосних звуків.

1. Вит..рати, вит..рти, вист..лю, вист..лбти. 2. Сп..кти, пол..тіти, поч..пити.

II. Прокоментуйте чергування звуків у словах.

Можу – мігши, вела – вівши, Василів – Василевого, Петрів – Петрового.

306. Знайдіть в інтернеті аудіозапис однієї з указаних нижче пісень. Послухайте запис і випишіть на слух слова з можливими чергуваннями голосних звуків. Хто з вас виписав найбільше таких слів?

1. «Ой летіли дикі гуси» (муз. І. Поклада, сл. Ю. Рибчинського) у виконанні Тоні або Ніни Матвієнко.

2. «Нічкою темною» (муз. і сл. Н. Май) у виконанні Наталії Май.

307. I. Спишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Вимовте звуки, які чергуюмо.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. На городі

бузина, а в (Київ) дядько. 3. Від (свій) совіті не (втікати). 4. Кожна травичка на (свій корінь) росте. 5. З (вечір) при-
гожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку (*Нар. творчість*).

II. Позначте та обґрунтуйте орфограму «Букви *е*, *и* на позначення не-
наголошених голосних у коренях слів».

28. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як під час творення слів чи зміни їхньої форми замість звуків [г], [к], [х] з'являються інші приголосні

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають спільнокореневими?

308. А. Простежте, які звукові зміни відбулися в коренях слів кожної групи.

1. Друг – друзі, дружити.
2. Молоко – у молоці, молочний.
3. Кожух – у кожусі, кожушок.

Б. Знайдіть у першій групі форму слова *друг* і спільнокореневе до нього слово.

В. Розкажіть, які можливі чергування приголосних звуків та чи пов’язано це явище зі змінюванням слів.

Чергування приголосних

Звуки, що чергуються	Приклади		
[г] [ж] [г] [з']	<i>нога</i> <i>ніжка</i> <i>(на) ногі</i> <i>(на) нозі</i>		<i>берегти</i> – <i>бережу</i> , <i>друг</i> – <i>друже</i> , <i>перемога</i> – <i>перемозі</i>
[к] [ч] [к] [ц']	<i>рука</i> <i>ручка</i> <i>(в) руци</i> <i>(в) ручи</i>		<i>пекти</i> – <i>печу</i> , <i>юнак</i> – <i>юначе</i> , <i>квітка</i> – <i>квітчи</i>
[х] [ш] [х] [с']	<i>вухо</i> <i>вушко</i> <i>(у) вусі</i> <i>(у) вуси</i>		<i>колихати</i> – <i>колишу</i> , <i>пастух</i> – <i>пастуше</i> , <i>птах</i> – <i>пташеня</i>
[г] – [з']	<i>дзи́га</i> – на <i>дзи́зи</i> ; <i>Ломáга</i> (прізвище) – <i>Ломазі</i>		
[д] – [дж] [зд] – [ждж]	<i>ходити</i> – <i>ходжу</i> <i>їздити</i> – <i>їжджу</i>		

Зверніть увагу!

Приголосні [г], [к], [х], [г'] чергуємо із [з'], [ц'], [с'] перед голосним [і].

309. Прочитайте прислів'я, уживаючи подані в дужках слова в потрібній формі. Які звуки чергуємо в цих словах?

1. Мудрість – найлегша ноша в (дорога). 2. На (язик) медок, а на (думка) льодок. 3. Краще хліб у коморі, ніж перо на (капелюх).

310. Доберіть до поданих слів їхні форми або спільнокореневі слова із чергуванням приголосних. Запишіть слова групами. Вимовте звуки, які чергуємо, та підкресліть букви на позначення цих звуків .

ЗРАЗОК. Книга – книзи, книжечка.

Забігати – забіжу.

Берег, перемога, казати, серветка, Кременчук, горох, тихо, заходить, їздити.

311. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані в парах слова вважаємо спільнокореневими, хоча в їхніх коренях немає спільних звуків.

1. Річний – у році.

2. Нога – ніжка.

312. Запишіть іменники у формі зазначеного відмінка. Вимовте звуки, які чергуємо.

1. У давальному: Ольга, Галинка, учителька.

2. У місцевому: підлога, грядка, футболка.

3. У кличному: друг, парубок, козак.

313. Простежте, чи відбувається чергування голосних або приголосних звуків під час зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці, назви річки, озера тощо у вашій місцевості. Поділіться своїми спостереженнями.

314. I. Прочитайте гумореску Грицька Бойка. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто шість? А хто сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики верталися,
А товариш запитав:

– Як вам гостювалось?
 – Та нічого, все як слід...
 Тільки, бачиш, друже,
 В тому домі хазяї
 некультурні дуже.
 Навіть з наших кожушин
 Снігу не струсили...
 То ми так, як увійшли,
 І до столу сіли.

ІІ. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи цю вправу (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

315. І. Знайдіть в інтернеті аудіозапис пісні «Духмяна ніч» (муз. П. Зіброва, сл. Ю. Рибчинського) у виконанні Катерини Бужинської. Послухайте запис і випишіть на слух слова з можливими чергуваннями приголосних звуків. Хто з вас вписав найбільше таких слів?

ІІ. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи цю вправу (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

316. Запишіть, уставляючи на місці пропуску потрібне слово. Для цього змініть наведене в рамці біля речення слово або доберіть до нього спільнокореневе так, щоб відбулося чергування приголосних.

1. Зайду за тобою по ... .
2. Коли повернуся, ... фото на гугл-диску.
3. У поході люблю їсти ... картоплю.
4. Завтра я ... тебе о съомій.
5. Тепер я сама ... автомобіль.
6. Люблю слухати, як грають на ... .
7. Ми побачили багато цікавого в ... .

дорога
зберегти
пекти
збудити
водити
сопілка
Прага

317. І. Доберіть і запишіть форми слів чи спільнокореневі слова, щоб відбулися позначені чергування звуків.

[г] [з'] [с'] [ш] [г]
 \ \ \ / /

Дотримуйтесь правил дорожнього руху! Бережіть себе!

II. Складіть усне висловлення за схемою, доповнивши її наведеною поруч інформацією з Правил дорожнього руху. Що означають зображені дорожні знаки?

<pre> graph TD A[Пішоходам] --> B[дозволено] A --> C[заборонено] B --> D(( )) B --> E(( )) C --> F(( )) C --> G(( )) </pre>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ виходить на проїзну частину, не впевнившись у відсутності небезпеки для себе та інших учасників руху ✓ рухатися по тротуарах і пішохідних доріжках, тримаючись правого боку
<ul style="list-style-type: none"> ✓ переходити проїзну частину по пішохідних переходах, а в разі їх відсутності – на перехрестях по лініях тротуарів або узбіч ✓ раптово виходити, вибігати на проїзну частину, у тому числі на пішохідний перехід 	

(Із Правил дорожнього руху)

III. Знайдіть у наведених правилах слова, до яких можна дібрати форми чи спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Запишіть дібрани форми (слова). Чи є спільнокореневими виділені слова?

318. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи любите ви кататися на велосипеді, самокаті, скейтборді? Яких правил потрібно дотримуватися, коли рухаєтесь на цих засобах по тротуарах?

319. Укладіть невелику пам'ятку (у формі переліку порад, схеми, таблиці, малюнка тощо) про дотримання найпоширеніших чергувань приголосних звуків в українській мові.

320. I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергуюмо.

1. (Друг *у множині*) знаходить щастя, а перевіряє біда.
2. Не шукай грибів у ведмежому (барліг).
3. І короткий

хвіст (муха) не подобається (*Нар. творчість*). 4. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року (*З енциклопедії*).

ІІ. Доберіть спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Запишіть слова парами, позначте корені.

Допомога, смак, пекти, проїзд.

29. ЧЕРГУВАННЯ [У] – [В], [І] – [Й]

*Про те, коли потрібно вживати прийменник у,
а коли – в, коли послуговуємося сполучником і, а коли – ѹ,
а також про початкові букви у – в та і – ѹ*

321. А. Прочитайте вголос подані парами сполучення слів.

1. Працюють **у** нас – працюють **в** нас.
2. Вітають **усіх** – вітають **всіх**.

Б. Простежте, сполучення слів якої колонки вимовляти легше. Чому?
В. Зробіть висновок про те, як за допомогою чергування [у] – [в] досягти милозвучності.

Засіб милозвучності

Щоб уникнути збігу приголосних звуків, що є важким для вимови, та щоб досягти **милозвучності**, в українській мові чергуємо [у] – [в], [і] – [ї]. **ПОРІВНЯЙМО:**

працював у полі	працювала в полі
він ішов	вона йшла

Чергування [у] – [в]

Уживаємо У :	Уживаємо В :
між приголосними: <i>вечір у місті; наш учитель; Тарас увійшов</i>	між голосними: <i>живе в Івано-Франківську</i>
на початку речення перед двома чи трьома приголосними: <i>Упритул підійшли... У складних обставинах.</i>	на початку речення перед голосним: <i>В Одесі тепло.</i>
перед в , ф , зв , св , дв , тв , хв , гв , льв і под. (незалеж-	після голосного перед приголосним (крім в , ф , зв , св ,

но від кінця попереднього слова): *зайшла у фое; живе у Львові*

після паузи (на письмі по-значаємо розділовим знаком) перед приголосним: *Знаю, у чому секрет.*

*дв, тв, хв, гв, лв і под.):
пішла в садок; наши вчителі;*

***

а також після голосного перед **в** уживаємо префікс **в-**: *гости ввійшли; Оля вважає*

після приголосного (у тому числі **в**) перед голосним: *човен в очереті; працював в Ужгороді*

На початку речення перед одним приголосним переважно вживаємо **у**: *У лісі багато грибів; Угорі сяяло сонце.*

Проте можна вживати також **в** (якщо це не суперечить іншим нормам): *В лісі багато грибів; Вгорі сяяло сонце.*

осінь **В** Одесі
↑   ↑
приголосн.   голосн.

літо **В** Сумах
↑   ↑
голосн.   приголосн.

весна **В** Ужгороді
↑   ↑
голосні

Чергування [і] – [ї]

Уживаємо **I**:

між приголосними:
прийшов і запитав; він ішов

на початку речення:
I на тім рушничкові...

перед словом, що починається на **й, я, ю, е, ї**:
Ольга і Йосип; хто і як

після **й, я, ю, е, ї**:
теорія і практика; мрії і прогнози

Уживаємо **Ї**:

між голосними:
Ольга ї Андрій; оце ї усе

після голосного перед приголосним (крім **й, я, ю, е, і**):
на траві ї квітках; великого ї малого; вона їшла

якщо зіставляємо поняття:
дні *i* нощі; батьки *i* діти;
війна *i* мир; правда *i* кривда;
просте *i* складне речення

після паузи (на письмі по-
значаємо розділовим знаком)
перед приголосним:
Звечоріло, i пішов дощ; *Він,*
i мовірно, нічого не знає.

Зверніть увагу!

У художньому тексті трапляються відхилення від правил чергування [у] – [в], [і] – [й], що спричинено вимогами ритму вірша або мовними вподобаннями автора.

322. I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців, скажімо, клен, а в українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюблених дерев у народі. Здавна супроводжує вона людські поселення і двори. Обсадити вербою ставки й річки – значить укріпити береги, стримати зсуви.

Криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезінфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села (*З посібника*).

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню [у] – [в], [і] – [й]. Обґрунтуйте ці чергування.

III. Уявіть себе біля річки з вербами. Опишіть одним реченням, що ви бачите, використавши прийменник **у** або **в**.

323. I. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

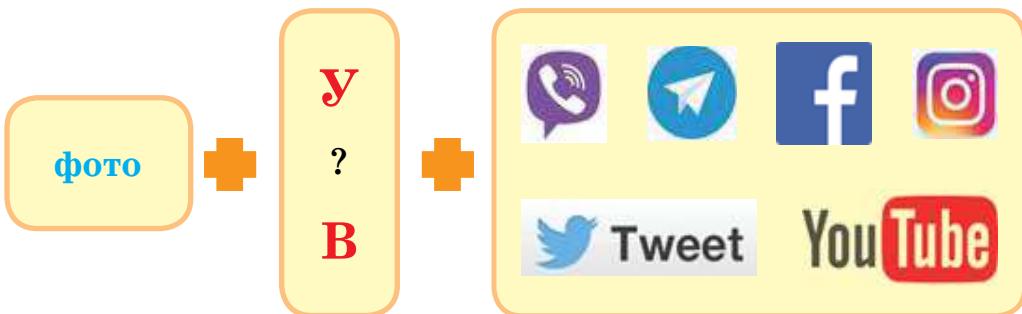
1. Відпочили (у,в) аквапарку, вихід (у,в) місто, купався (у,в)літку, читав (у,в)літку, зникли (у,в) лісі, знає (у,в)се,

знав (у,в)се, світло (у,в) фое, вода (у,в) Світязі, запис (у,в) альбомі.

2. День (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, батьки (і,й) діти, веселого (і,й) доброго, фільм (і,й)де, друзі (і,й)дуть.

ІІ. З одним сполученням слів (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

324. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте назви соціальних мереж за логотипами. Утворіть по черзі за схемою словосполучення, використавши назву мережі та вибравши прийменник **у** або **в** (усно). Перевірте одне в одного виконання.

ДОВІДКА. Вайбер, телеграм, фейсбук, інстаграм, твіттер, ютуб.

325. Вишишіть послідовно словосполучення, у яких на місці пропуску треба писати прийменник **в** (а не **у**).

Банк ... смартфоні, тролейбуси ... Рівному, квартира ... Фастові, ескімо ... глазурі, морози ... Європі, сидіти ... вагоні, зима ... Карпатах, Тарас ... Сумах, айсберг ... океані, зареєструвався ... твіттері.

КЛЮЧ. Підкресліть у вписаних словосполученнях першу букву першого слова. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, яка протікає в Європі.

326. Спишишіть сполучення слів, розкриваючи дужки, щоб досягти мілозвучності.

1. Човен (у,в) очереті, плавав (у,в) озері, ходімо (у,в) кіно, тренуватися (у,в) спортзалі, знятися (у,в) фільмі, їду (у,в) Сваляву, добре (у,в)читися, працюють (у,в)трьох, працювати (у,в)трьох.

2. Швидко (і,й)ди, почекайте (і,й) його, почекайте (і,й) нас, я (і,й) не знав, ціна (і,й) якість, війна (і,й) мир, вишня (і,й) яблуня.

327. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. Садок (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білимі пелюстками (*Г. Тютюнник*). 2. Плачуть (і,й) моляться білі троянди (*Л. Костенко*). 3. (У,В) своїм краї, як (у,в) раї (*Нар. творчість*). 4. (У,В) степу ще дужче розжеврілось, (і,й) на грядках, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискують скиби*, а (у,в) борознах, як сніг (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт (*Г. Тютюнник*). 5. Тато щось майструє (у,в) дворі (і,й) задоволено на гойдалку поглядає (*В. Чухліб*).

* *Скýба* – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

II. До виділених слів доберіть їхні форми або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Дібрані слова запишіть.

III. Підкресліть у першому реченні іменники.

328. I. Розгляньте фото. Які рослини-символи на них зображені? Чи можете ви пригадати пісні, у яких змальовано ці рослини?

II. Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил чергування [у] – [в], [і] – [й].

30. УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКА З ТА ЙОГО ВАРІАНТІВ ІЗ, ЗІ (ЗО)

Про те, як під час уживання прийменника з уникнути важкого для вимови збігу приголосних

ПРИГАДАЙМО. Які є шиплячі приголосні?

329. А. Прочитайте виразно вголос словосполучення під ілюстраціями, звертаючи увагу на виділені прийменники.

гуляти **3** таксою   гуляти **ІЗ** чау-чау   гуляти **ЗІ** спанієлем

Б. Вимовте друге та третє словосполучення, уживаючи замість прийменників *із* та *зі* прийменник *з*. Чи ускладнило це вимову? Чи зашкодило милозвучності?

В. Зробіть висновок про те, з якою метою замість прийменника *з* уживаємо його варіанти *із*, *зі*.

Прийменник *з*

Ми часто використовуємо прийменник *з*. **НАПРИКЛАД:** *дорога з однією смugoю*, *диктант з української*, *зустрітися з друзями*, *потяг з Очакова*, *з усіма узгодити*.

Утім збіг прийменника *з* із деякими іншими приголосними може ускладнювати вимову. Наприклад, важко вимовляти *прийшов з школи*. Тому щоб уникнути важких для вимови збігів приголосних та для досягнення **милозвучності**, замість прийменника *з* можемо використовувати його варіанти *із*, *зі* (*зо*).

Прийменники *із*, *зі* (*зо*)

ІЗ уживаємо:

- 1) перед одиничними звуками [з], [с], [ц], [ж], [ч], [ш];
- 2) між приголосними

зроблено із золота; їде із села;

Із шовку виготовили вітрила; біг із бар'єрами; заміс із тіста; лист із Бразилії

ЗІ вживаємо

перед сполученням кількох приголосних, якщо першим приголосним є [з], [с], [ш], а також деякі інші (з урахуванням милозвучності)

вийшли зі школи; бери зі столу;

разом зі сходом сонця;

Зі школи йдемо разом; прибув зі Львова

ЗО вживаємо

із числівниками *два, три*

зо дві сотні; зо три години

Примітка. У позиції перед деякими сполученнями приголосних варіанти *із* та *зі* можуть бути взаємозамінними.
ПОРІВНЯЙМО: *Устав разом із сходом сонця.* – *Устав разом зі сходом сонця.*

Зверніть увагу!

У художньому тексті трапляються відхилення від правил уживання прийменника *з* та його варіантів *із*, *зі*, що спричинено вимогами ритмомелодики або мовними вподобаннями автора.

330. Прочитайте виразно вголос сполучення слів. Обґрунтуйте вживання прийменника *з* та його варіантів *із*, *зі* (зо).

Вареники з вишнями, вареники із сиром, вареники зі сметаною, вийшли з оранжереї, зійшла з дороги, вийшли із зоопарку, дивитись із берега, дивитися з берега, пити із чашки, друг із Херсона, вітаю зі святом, боротьба зі шкідливими звичками, розмовляли зі мною, разів зо два.

331. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою колонки з назвами міст. Утворіть зі своїми словами за схемою словосполучення, вибравши *з*, *із* або *зі* (письмово). Перевірте одне в одного виконання.

ПРИЇХАЛИ

3
?
ІЗ
?
ЗІ

Запоріжжя	Шепетівка
Чернівці	Самбір
Одеса	Львів
Дніпро	Вінниця
Жмеринка	Цюрих
Сквира	Страсбург

332. Спишіть, уставляючи на місці пропускі *з*, *із*, *зі* або *зо*.

Відео ... ютубу, чай ... лимоном, вилити ... чашки, рис ... Китаю, прибрати ... столу, вправи ... штангою, яєчня ... сиром, проспали ... дві години, салат ... огірками, сторінка ... зошита, ... її приїздом, випливає ... сказаного, потратив ... три сотні, вийшла ... метро.

333. Розкажіть, у чому полягає милозвучність української мови. Визначте з-поміж опрацьованих у цьому розділі тем ті, які пов'язані з милозвучністю мови. Які слова з теми «Спрощення в групах приголосних» «порушують» милозвучність української мови?

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Букву *и* треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка
А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця
Б чов..н, гр..міти, нев..димка
В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики
Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий
2. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова
А вузъко [вúз'ко]   В солодкий [солóткий]
Б легко [лéгко]   Г вернешся [вернé"шс'a]
3. Уподібнення приголосних відбувається під час вимови кожного слова в рядку
А боротьба, милість   В зсунути довідка
Б граєшся, швидкий   Г вуздечці, клавіатура
4. Чергування приголосних можливе в разі зміни обох слів у рядку
А сопілка, калина   В веселка, допомога
Б муха, вітер   Г молоко, Полтава
5. Правильно записано всі слова в рядку
А спитати, знести, зфальшивити
Б зкосити, зшити, розтривожити
В спалений, розпитати, бесхлібний
Г спекти, зчистити, безпечний
6. Орфографічну помилку допущено в реченні
А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (*M. Боровко*).
Б ...Полину в безмежному просторі, легкий, як пір'їна (*Д. Ткач*).
В Коли на небі зарожевіла тоненька смушка, озеро почало прокидатися (*Д. Ткач*).
Г То пронесеться над болотом чайка, то промайне швидкий чибіс (*A. Шиян*).
7. Букву *t* треба писати на місці пропуску в обох словах рядка
А чес..ний, контрас..ний   В пес..ливий, радіс..ний
Б зап'яс..ний, шіс..надцятий   Г кіс..лявий, очис..ний
8. Прийменник *в* треба поставити на місці обох пропусків у рядку
А човен ... очереті, гуляли ... саду
Б сидіти ... вагоні, співати ... хорі
В знімки ... фотографа, вітрина ... магазині
Г весна ... Чернівцях, дуб ... лісі

9. Утворіть і запишіть прикметники від іменників *щастя*, *тиждень*.
10. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *боротьба*, *вечірня*.

Проект

Об'єднайтесь в групи й підготуйте вікторину з 8–10 запитань на тему «Фонетика. Графіка. Орфоепія» чи «Наголос у повсякденному житті» (на основі теоретичного матеріалу та вправ параграфів 17–30).

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

31. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Про те, якими буквами позначаємо на письмі м'які приголосні звуки, коли пишемо м'який знак, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. З якою метою використовують на письмі м'який знак?

334. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в слові *колодязні* визначаємо три м'які приголосні звуки, хоча в ньому немає жодного м'якого знака. Наведіть аналогічні приклади.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

м'яким знаком **ь**
день [ден’]

буквою **i**
літо [л’іто]

буквами **я, ю, є**
хвиля [хвіл’а]

Зверніть увагу!

Букви **ь, i, я, ю, є** можуть позначати м'якість відразу двох приголосних. **НАПРИКЛАД:** *капітанський* [кап’ітан’с’кий], *танци* [тán’ц’í].

335. I. Прочитайте виразно вірш. Яка його головна думка?

РІДНА МОВА

Народилася я в Україні,
де річки й світанки сині-сині.

Змалку мене вчила моя мати
мову й рідне слово шанувати.

Моя рідна українська мово,
я люблю твоє співуче слово.
Я без нього – наче без родини,
бо я доњка рідної Вкраїни.

Серце мое квітне як в обнові,
коли чую українське слово.
А воно, як птах, небес сягає.
Краще мови рідної немає!

O. Довгоп'ят

II. Знайдіть слова з м'якими приголосними. Визначте, як позначено м'якість цих звуків на письмі: 1) м'яким знаком; 2) буквою *і*; 3) буквами *я, ю, є*.

III. Розгляніть ілюстрацію до вірша та складіть за нею речення, використавши щонайменше одне зі знайдених слів.

336. А. Прочитайте подані парами слова, звертаючи увагу на вживання м'якого знака.

Місцевий відмінок

у хатинці
у скриньці
по стежинці
по доріженьці

Називний відмінок

— хатинка
— скринька
— стежинка
— доріженька

Б. У яких словах першої колонки є м'який знак? А чи є він у цих самих словах другої колонки?

В. Зробіть висновок, як можна перевірити написання м'якого знака в словах першої колонки.

М'який знак

пишемо:

1) у кінці слова та складу
після букв, які позначають
м'які приголосні:
кінь, кільце, паризький,
маленікій, будьте

НЕ пишемо:

після *н* перед *ж, ч, ш, ї*:
тонший, промінчик
АЛЕ: *нянчить, нянчин,*
ненчин, дончин, бринчата та ін., **БО** *нянка, ненка,*
донка, бринката.
Виняток: *женщень*

2) у суфіксі -ськ-: <i>морський, людський</i>	після <i>р</i> у кінці складу або слова: <i>Харків, чотирма, вірте.</i> Виняток: <i>Горський, Зорськін</i>
3) у дієсловах на <i>-ться, -дясь</i> : <i>вчаться, погодясь</i>	між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 2, 3, 4 першої колонки): <i>волинський, кузня, промінці</i> Виняток: <i>тъмяний, різъбяр</i> і похідні від них слова
4) після <i>Л</i> перед буквою на позначення м'якого приголосного: <i>сільський, ідалъня, пальці</i>	

Зверніть увагу!

Якщо м'який знак пишемо у формі **називного** відмінка (*нянька*), то зберігаємо м'який знак і в усіх інших відмінках (*няньці*), а також в утвореному від цього іменника притметнику із суфіксом *-ин* (*няньчин*). **ПОРІВНЯЙМО:**

Пишемо Ь	НЕ пишемо Ь
<i>неньці, неньчин (бо ненька)</i> <i>доньці, доњчин (бо доњка)</i> <i>Оленьчин (бо Оленька)</i>	<i>Наталці, Наталчин (бо Наталка)</i> <i>сторінці (бо сторінка)</i> <i>Олёнчин (бо Оленка)</i>

Зверніть увагу!

Звуки [г], [к], [х], [г], губні та шиплячі приголосні – тверді. Тому після відповідних букв м'який знак ніколи не пишемо. **НАПРИКЛАД:** *голуб, ніч, пишеш.*

337. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому після виділеної букви в першому слові м'який знак пишемо, а в другому – не пишемо.

1. Цвірінькати – цвірінчати.
2. Корінь – корінці.
3. Няньчин – Тетянчин.
4. Юленьці – Оленьці.
5. Тернопільський – волинський.
6. Умиваються – умиваєшся.

ОРФОГРАМА
М'який знак

Можна перевірити, змінивши слово

у СКРИНЬЦІ,
бо скринька

у ХАТИНЦІ,
бо хатинка

б

338. Поставте слова у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом **-ин**. Запишіть слова групами. Як ви перевіряли, чи треба писати м'який знак?

ЗРАЗОК. Лялька – ляльці, ляльчин.

Вихователька, Тетянка, яблунька, Оленька, матінка, дбонька.

339. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Підкресліть орфограму «М'який знак».

1. Змен..шення, промін..чик, нен..чин, цві..рін..чати, брин..чання, гон..щик, камін..ці, Натал..чин, підвод..ся, черкас..кий, бойт..ся, куз..ня, різ..бар.

2. Олён..чин, камін..чик, дон..чин, у..жмен..ці, Оксан..ці, уман..ський, поділ..ський, з'ясует..ся, т..мяний, тон..ший, за..кін..чувати, промін..ці, колодяз..ний.

тонший
менший
камінчик
різьбар
тъмяний

340. I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Обґрунтуйте своє рішення.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля (*У. Самчук*). 2. Степ.. та воля – козац..ка доля (*Нар. творчість*). 3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чались жита й починалася лука (*М. Коцюбинський*). 4. Із ледве чутним щебетанням низен..ко ластівка летить (*М. Рильський*). 5. О материн..с..ке слово, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов.. вливали (*В. Гринчак*).

II. Підкресліть слова, під час вимови яких тверді приголосні змінююємо на м'які (уподібнюємо).

341. Випишіть **послідовно** спочатку слова, у яких пишемо м'який знак, а потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Оксан..чин, ремін..чик, снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар..ня, аргентин..кий.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної групи прочитаєте назви двох українських річок.

342. Запишіть, уставляючи на місцях пропусків наведені поруч слова в потрібному відмінку.

тримати в ...
зберігати у ...
на маленькій ...
подарувати ...
записано на ...
веселка в холодній ...

долонька
скринька
вишенька
Даринка
сторінка
бурулька

343. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен/кожна словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання м'якого знака. Продиктуйте свої диктанти одне одному, перевірте написання.

344. I. Хто правильно визначить, скільки м'яких звуків є в кожному слові?

1. Танцювальний. 2. Яснісінький. 3. Схвильованість.

II. Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: 1) м'який знак пишемо в кінці слова; б) м'який знак пишемо після **л**.

345. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви почали відвідувати гурток. Відтак надсилаєте знайомим відповідне фото й додаєте текст повідомлення. За одним із поданих фото напишіть повідомлення (3–4 речення). Використайте наведені словосполучення.

✓ танцювальний гурток	✓ різьблення по дереву
✓ знайомляться	✓ навчаються
з мистецтвом	проектувати
✓ змінюються фізично	✓ оригінальні вироби
✓ дуже подобається	✓ дуже подобається

346. Підготуйте за бажанням відеопам'ятку (постер, слайди, відеоролик, схему) для соціальних мереж про вживання м'якого знака. У роботі не обов'язково розповідати про всі правила. Можна зосередитися на певній групі слів, на одному фрагменті правил тощо.

347. I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, Хар..ків, велетен..с..кий, учитель..чин, Марин..чин, на яблун..ці, нян..чити, стан..ція, різ..блення, брин..чить, мен..шен..кий, погод..ся, Хмельниц..кий, хвалит..ся, т..мяніти.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які приголосні.

Культура мовлення

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [л] перед [е] твердо, не допускаючи пом'якшення.

Електрика, балет, білет, телефон, телевізор, волейбол, лейтенант, лебідь, лексика, легенда, легко, колесо, елегантний, календар, проблема, палець.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
ба[л]ет	ба[л']ет
[л]екція	[л']екція
проб[л]ема	проб[л']ема
те[л]ефон	те[л']ефон

2. Вимовляйте [з], [с] перед [е] твердо, не допускаючи пом'якшення.

Газета, зефір, розетка, зерно, озеро, лазерний, зебра, земля, сезон, семero, село, сестра, секрет, секунда, селезень, касета, десерт.

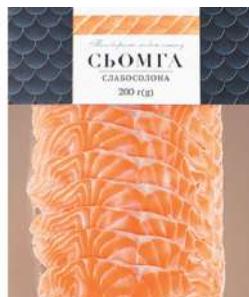
32. СПОЛУЧЕННЯ БУКВ ЙО, ЬО

*Про те, коли в словах пишемо буквосполучення йо,
а коли – ьо, а також про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. 1. Який склад називають відкритим, а який – закритим? 2. Чи можна під час переносу слова розривати буквосполучення йо чи ьо?

348. А. Знайдіть на упаковках слова зі сполученнями букв **йо**, **ъо**.

Б. Вимовте чітко знайдені слова, поділяючи їх на склади. Яке сполучення (**йо** чи **ъо**) може саме бути складом?

В. Простежте, яке сполучення (**йо** чи **ъо**) може бути на початку складу, а яке – у кінці чи в середині складу.

Пишемо Йо	Пишемо ъо
для позначення звукосполучення [й] + [о]: <i>йод, його, мільйон, район, бойовий, Воробйов</i>	для позначення м'якості приголосного перед [о]: <i>сьогодні, всього, лъон, тръох, Ковалъов</i>
Йо може бути лише на початку складу або цілим складом: <i>буль-йон, ма-йо-нез</i>	ъо може бути лише в кінці або в середині складу: <i>льо-дя-ник, у-тръох</i>

ОРФОГРАМА

Буквосполучення **йо**, **ъо**

349. I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску **йо** або **ъо**. Підкресліть орфограму.

Л..дяний, л..тчик, ма..нез, пол..вий, зна..мити, під..м, трет..го, бо..вий, бад..рий, міль..нер, шампінь..ни, га..к, Вороб..в, син..го, кур..з, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го.

II. Виділені слова поділіть на склади та запишіть фонетичною транскрипцією.

350. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що влітку ви гуляєте в лісі. Що відчуваєте? Що бачите? Про що думаєте? Чому треба дбати про довкілля? Розкажіть коротко про це своїм супутникам (супутницям). Використайте кілька слів із буквосполученнями *йо*, *ъо*. Ви можете скористатися поданими сполученнями слів.

- ✓ знайома стежка
- ✓ майорить барвами
- ✓ курйозний випадок
- ✓ мальовничий краєвид
- ✓ бадьорий настрій
- ✓ кольоровий ліс
- ✓ тъохкає соловейко
- ✓ літнього ранку
- ✓ надвечірнього сонця

351. Об'єднайтесь в групи (за варіантами, рядами тощо). Доберіть до кожного слова спільнокореневе з буквосполученням *йо* або *ъо*. Якщо хтось із вашої групи правильно добере слово, то ваша група одержить один бал.

Для першої групи. Хвилюватися, сім, гай, поле, лід, літати, знати.

Для другої групи. Працювати, три, бій, воля, колір, малюнок, діяти.

352. ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. Визначте в кожному рядку одне слово, у якому на місці пропуску треба писати *йо* (а не *ъо*).

1. Сер..зний, прац..витий, бад..рий
2. Пол..вий, під..омний,, т..хкати
3. Л..довий, во..вничий, змал..ваний
4. С..мий, с..годні, буль..н

353. I. Спишіть речення, уставляючи на місці пропуску буквосполучення *йо* або *ъо* та розкриваючи дужки.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н (*M. Коцюбинський*). 2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є тисячі ланів, але один лише мій (*B. Симоненко*). 3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ъ)н..го стіна, що в заході горіла (*Леся Українка*). 4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав (*D. Іванов*).

II. Визначте в першому реченні частини мови (запишіть скорочено над словами).

III. Знайдіть у першому реченні слово, яке вжито в переносному значенні. Складіть усно із цим словом речення.

33. УЖИВАННЯ АПОСТРОФА

*Про те, коли перед буквами я, ю, е, і пишемо апостроф,
а коли не пишемо, а також про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є губні приголосні? 2. У яких випадках букви **я, ю, е** позначають два звуки?

354. А. Прочитайте виразно вголос слова. У словах якої колонки є звук [й]?

бур'ян
в'язати

буряк
свято

Б. У яких словах приголосні, позначені виділеними буквами, вимовляємо твердо? А в яких – м'яко чи напівтом'якшено?

В. На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

Апостроф ПИШЕМО перед **я, ю, е, і**:

після букв **б, н, в, м, ф**

*б'ється, солов'ї, рум'яний,
черв'як*

АЛЕ якщо перед **б, н, в, м, ф** в корені слова є інша буква на позначення приголосного (крім *p*), то апостроф **НЕ пишемо**: *свято, цвях, різдвяний*

після *p*, що позначає твердий звук (у вимові чуємо [й])

бур'ян, пір'я, міжгір'я

АЛЕ після *p*, що позначає м'який звук [*p'*], апостроф **НЕ пишемо**: *буряк, рюмсати, рябий*

після **префіксів**, що закінчуються твердим приголосним

від'їзд, роз'ясnenня, з'єднаний, між'ярусний

після першої частини складних слів, яка закінчується твердим приголосним

дит'ясла, діет'їdalня

у слові *Лук'ян* та похідних від нього словах

Лук'яненко, Лук'янівка, Лук'янець тощо

Зверніть увагу!

Буквами я, ю, є, і після апострофа позначаємо два звуки – [я], [йу], [耶], [ї]. **НАПРИКЛАД:** м'ята [м'ята].

ОРФОГРАМА

Апостроф

355. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа. Вимовте чітко слова. Скористайтеся наведеними нижче опорними схемами.

1. Зв'язати – святкувати.	4. Роз'яснення – роззыва.
2. Торф'яний – духмяний.	5. Бур'ян – буряк.
3. Без'ядерний – зяблик.	6. Дит'ясла – дитячий.

РІЗДВЯНИЙ
два приголосних поруч у корені

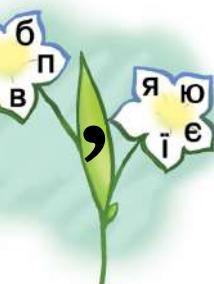
ПІДВ'ЯЗАТИ
один приголосний у префіксі
й один у корені

ТОРФ'ЯНИЙ
два приголосних, але [р] не враховуємо

356. I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де треба, апостроф. Обґрунтуйте написання.

Львів..янин, уп..ятьох, цв..яшок, воз..єднати, медв..яний, риб..ячий, р..ясно, лл..ється, св..ятковий, дит..ясла, черв..як, відв..язати, міжгір..я, з матір..ю, під..їхати, різьб..яр, Лук..ян.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

Aпостроф

357. Спишіть речення, уставляючи на місцях пропусків прикметники, утворені від наведених поруч іменників за допомогою суфікса **-ян-**.

ЗРАЗОК. Трава – трав'яний.

1. Майстер виготовляє ... капелюхи.
2. ... бісквіт – альтернатива кремовим тортам.
3. У народній медицині використовують ... мох.
4. У Львові пройде фестиваль «Спалах ... зірки».
5. У Китаї є заповідник «... острів».
6. Фірма проєктує сучасні ... будинки.

солома
морква
торф
різдво
мавпа
дерево

358. Спишіть слова, уставляючи в усіх, крім одного, апостроф. Позначте префікси. У якому слові й чому не ставимо апостроф?

Роз..яснити, між..ярусний, об..єднати, з..їздити, з..економити, підв..язати, зв..язківець, від..їжджати, розм..як, без..ядерний, перед..ювілейний.

359. ТРЕТЬ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому НЕ пишемо апостроф.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, об(')єднаний.
2. В(')ячеслав, Над(')ярне, духм(')яний.
3. Верхів(')я, дз(')юрчання, з(')юрмитися.

360. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви забули свої речі в якомусь місці. Відтак спільно з дорослими склали оголошення, щоб розмістити його неподалік. Які слова в оголошенні ви напишете з апострофом?

10 березня на майданчику біля п(')ятого під(')їзду будинку № 3 на вул. Лук(')янівській забули лл(')яний шарф моркв(')яного қольору, а також зв(')язку қлючів із дерев(')яним брелоком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')ятослав.

Того, хто знайшов, просимо повідомити за тел. ...

Наперед вдячні.

361. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен/кожна словниковий диктант із шести слів на правила вживання апострофа. Продиктуйте диктант одне одному та перевірте написання.

362. Випишіть послідовно лише слова з апострофом.

Слов..янськ, кр..якати, торф..яник, рум..янець, тъм..яний, арф..ярка, солов..їний, р..юкзак, без..язикий, узгір..я, св..ячений, роз..їхатися, голуб..ятко.

КЛЮЧ. Підкресліть у виписаних словах першу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву європейського міста. У якій країні це місто?

363. I. Спишіть речення, уставляючи, де треба, апостроф. Підкресліть усі вивчені орфограми.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок, поволі спадали до землі й кричали під ногами (У. Самчук). 2. Бджоли

сонячним дощем падають на медв..яний лан (*M. Стельмах*). 3. Сміються, плачуть солов..ї і б..ють піснями в груди (*Олександр Олесь*). 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побуть на самоті (*B. Симоненко*). 5. І океанів тих немає, щоб вірні роз..єднати серця (*M. Рильський*).

ІІ. Знайдіть два слова, у кожному з яких звуків більше, ніж букв.

364. I. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. Написання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

1. Кав..ярня, зв..язок, під..їзний, зап..ястний, св..ят-
кувати, арф..яр, без..якірний, різдв..яний, рівноправ..я,
духм..яний, дієт..іdal'nya, тъм..яніє, лю-
бов..ю, Лук..яненко, р..ясний. святковий

2. Моркв..яний, дит..ясла, св..ященник, матір..ю, торф..яний, переджнлив..я, б..ється, мавп..ячий, Св..ятослав, розм..як-шити, з..ясувати, пролл..ю, багр..яний, від..єднувати, примор..я.

святковий
духмяний
без'ядерний
під'їзд
узгір'я
любов'ю

II. Поміркуйте, які дві орфограми «заховалися» в кожному з виділених слів.

365. Складіть невеликий опис (4–5 речень) на одну з тем: «Квіти – очі природи», «Сонячний ранок», «Літні барви». Використайте якомога більше слів з довідки. Поясніть написання слів, які ви обрали.

ДОВІДКА. Різнобарв'я, рясно, духмяно, м'яко, різnotрав'я, медвяний, п'янкий, зів'ялий, надвечір'я, трав'янистий, в'ється, в'юниться, любов'ю.

366. І. Виберіть із «хмари» слів ті, що містять помилки. Запишіть ці слова правильно. Які дві орфограми об'єднано в цьому завданні?

II. Складіть свою «хмару» слів на правила написання м'якого знака або апострофа. Ви можете намалювати цю «хмару» на аркуші або створити за допомогою електронних засобів.

*Малюнок
Тетяни Попової*

34. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення цих звуків двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

367. А. Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову звуків, які позначено двома однаковими буквами.

Осінній, сонний, оббігти, беззвучний, спещех.

Б. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні?

В. Зробіть висновок, де у слові може бути збіг однакових приголосних.

Подвоєння букв

Приголосні звуки в деяких випадках вимовляємо довше, ніж звичайно. На письмі такі звуки позначаємо **подвоєними буквами** (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. **НАПРИКЛАД:** осінній [ос'ін':ій].

Збіг приголосних

Коли збігаються два однакові приголосні звуки, то пишемо дві однакові букви. Приголосні можуть збігатися на межі:

✓ префікса та кореня	відділити, оббігти
✓ кореня та суфікса	денний, розрісся
✓ двох суфіксів	глибинний, письменник
✓ частин складного слова (такі слова мають два корені)	спортивовари, спещех

Зверніть увагу!

З подвоєними буквами пишемо також слова *священик*, *Вінниця*, *Ганна*, *ссавець*, *лляний*, *овва* (для вираження здивування), *бовваніти* (віднітися).

ОРФОГРАМА
Подвоєні букви

368. I. Запишіть слова у три колонки залежно від місця збігу приголосних. Яке слово й чому не треба вписувати? Об'єднуйте подвоєння букв.

Збіг на межі префікса й кореня	Збіг на межі кореня і суфікса	Збіг на межі частин складного слова

Туманий, беззубий, меддопомога, віддати, законно, від'їжджати, оббитий, суперракета, стінний.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

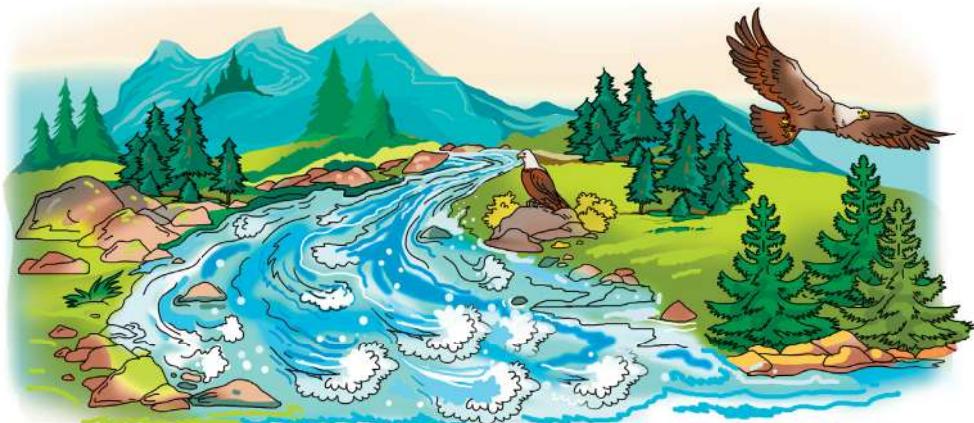
369. I. Прочитайте мовчки текст. Чи бували ви на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Віддавна переказують, що до схід сонця злітаються най-дужчі орли полоскати свої дзьобій і крила в бистрині Чéремóшу. Річка ця несе водограї, щоб химерними закрутинами обійтися задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і піниться Черемош, оббиває беззахисні береги...

Про що шепочуть пінні хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награє вона, де її початок і кінець? Серцем пізнавати її глибинну печаль і коломийково-грайливі наспіви – така вдача гуцула, що увібрал у свою мову та пісню голос рідної річки.

Снує одвічну пісню швидкоплинний Черемош, а її відгомін западає в душу ... (За І. Пільгуком).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

- Знайдіть і випишіть слова, у яких є подвоєні букви. Обґрунтуйте написання.
- Прочитайте вголос вписані слова. Поясніть особливості вимови.
- Доберіть синоніми до виділеного слова.
- Перекажіть стисло двома реченнями перший абзац.

370. За допомогою префіксів із рамки утворіть від поданих слів нові з **подвоєними** буквами. Запишіть утворені слова, позначте префікси. Ви можете скористатися кожним префіксом кілька разів.

без-	від-	об-	воз-	під-
------	------	-----	------	------

Земельний, ділити, дзвеніти, зоряний, з'єднувати, дати, битий, бігати, бризкати, дослідний.

Написання НН

Якщо основа слова закінчується на **н** і до цього слова додаємо суфікс **-н-**, то маємо подвоєння – **нн**. **НАПРИКЛАД:** **сонний**.

У прикметниках, утворених за допомогою суфіксів **-ан-** (-ян-), **-ин-**, **-їн-**, букву **н** не подвоюємо. **ПОРІВНЯЙМО:**

Пишемо НН	Пишемо Н
екра <i>Н</i> + <i>Н</i> = екра <i>нн</i> ий	глина + <i>ян</i> = глиня <i>нн</i> ий
роди <i>Н</i> а + <i>Н</i> = роди <i>нн</i> ий	бджола + <i>ин</i> = бджоли <i>нн</i> ий
глиби <i>Н</i> а + <i>Н</i> = глиби <i>нн</i> ий	соловей + <i>їн</i> = солов'ї <i>нн</i> ий

371. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні виділене слово пишемо з однією буквою **н**, а в другому – з двома.

1. Аж ось ми помітили в небі **журавлиний** ключ, що повертається з вирію.

2. Бабуся навчила нас готувати смачний і надзвичайно корисний **журавлиний** напій.

372. Утворіть і запишіть слова з **подвоєними** буквами, додаючи до поданих слів суфікс **н**. Підкресліть і поясніть орфограму.

ЗРАЗОК. Сезон – сезонний.

Полудень, телефон, рівнина, зміна, мільйон, істина, судина, баштан.

373. I. Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, букву **н**.

Цін..ий подарунок, осин..е гніздо, журавлин..ий клич, журавлин..ий чай, двохвилин..а затримка, Півден..ий Буг, щоден..е меню, олов'ян..ий солдатик, бджолин..а сім'я.

II. З одним словосполученням складіть усно питальне речення.

374. I. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Охорон..ий, **рослин..ий**, рослин..ість, об..ризкати, в..ічливо, буквен..ий, від..авна, орлин..ий, возніс..я, гречан..ий, перед..ень, зав..ишкі, без..вучно, журавлин..ий (від **журавель**), пас..я.

туманний
туманність
туманно
ввічливий
заввишки
священник

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

375. Перегляньте відеоролики за наведеним QR-кодами або посиланнями та знайдіть з-поміж них той, який стосується орфограми «Подвоєні букви». Якщо бажаєте, підготуйте подібне відео та поділіться ним з однокласниками й однокласницями.

<https://cutt.ly/GYkVxB7>
<https://cutt.ly/IYkVE6y>
<https://cutt.ly/UYkVAX8>
<https://cutt.ly/eYkVLsj>

376. I. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. Якими частинами мови є ці слова?

Ціна товару – **цінна** порада; **хвилина** мовчання – **хвилинна** перерва; відома **істина** – **істинна** мужність.

II. З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно одне речення.

377. Чи правильним є твердження, що в слові **віддзвеніти** на межі префікса й кореня спостерігаємо збіг однакових приголосних? А подвоєння букв? Обґрунтуйте відповідь, доберіть аналогічні приклади.

378. I. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву.

Дерев'ян..ий, бджолин..ий, безвин..о, закон..о, безсон..ий, від..алено, глибин..ий, без..ахисний, електрон..ий, під..аватися, годин..ик, розріс..я, від..звонити, роз..бройти, спорт..овари, закордон..ий.

II. Виділене слово розберіть за будовою та запишіть фонетичною транскрипцією. Чи знайдете ви в ньому три орфограми?

35. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

*Про те, коли у словах подовжуємо приголосні звуки,
та про позначення таких звуків на письмі*

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні?

379. A. Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте число та відмінок цих слів.

ніччю	радістю
папороттю	ширістю
памороззю	любов'ю

Б. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені виділеними буквами?

В. Зробіть висновок про подвоєння букв в іменниках жіночого роду.

Подовження приголосних

Подовжені приголосні вимовляємо протяжніше, ніж звичайно. Такі звуки позначаємо на письмі **подвоєнними буквами**. **НАПРИКЛАД:** колосся [колос':а]. Подовженими можуть бути тільки м'які й напівтом'якшені приголосні.

Подовжуємо приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в таких випадках:	Приклади
в іменниках середнього роду на -я . В и н я т о к: назви малих за віком тварин (<i>гусеня, вовченя</i>)	<i>гілля, знаряддя,</i> <i>знання,</i> <i>затишша</i>
у деяких іменниках чоловічого та жіночого роду на -я . В и н я т о к: слово <i>стаття</i> у формі Родового відмінка множини – <i>статтей</i>	<i>суддя, Ілля,</i> <i>рілля, стаття</i>

в орудному відмінку (<i>ким?</i> <i>чим?</i>) однини іменників жіночого роду, які в називному відмінку закінчуються на приголосний	сіль – <i>сіллю</i> ; ніч – <i>ніччу</i> ; мить – <i>миттю</i>
у формах дієслова <i>лити</i> та споріднених дієсловах	<i>ллю</i> , <i>зілляти</i>
у прислівниках на -ння , -нню	<i>спросоння</i> , <i>попідтина</i>

Подовження зберігаємо і в усіх похідних словах (*життя* – *життєвий*, *гілля* – *гіллячка*).

Зверніть увагу!

1. Приголосні подовжуємо, якщо вони стоять між голосними. **НАПРИКЛАД:** *миттю*, АЛЕ: *радістю*, *безсмертя*.
2. Не подовжуємо губні приголосні та [р]. **НАПРИКЛАД:** *любов'ю*, *матір'ю*, *глазур'ю*.

380. I. Прочитайте слова. Обґрунтуйте написання з подвоєними буквами або без подвоєння.

Запоріжжя, обличчя, почуття, почуттєвий, каченя, осердя, кров'ю, рілля, статей, Россю, медаллю, щедрістю, залиється, зрання.

II. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об'єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

381. I. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву.

Знаряд..я, узбіч..я, молод..ю, л..ється, стат..ями, стат..ей, відкрит..я, відкрит..ів, кут..я, тигрен..я, розповід..ю, ясніст..ю, гіл..ячка, перехрест..я, суд..я, спросон..я.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

кутя
ллеться
виллю
гіллячка
гіллястий
узбіччя

382. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово в парі пишемо з подвоєними буквами, а друге – без подвоєних букв.

1. Полісся – Міжгір'я.
2. Життєвий – листяний.
3. Пам'яттю – по пам'яті.

383. I. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Чим приваблює відвідувачів заповідник «Асканія-Нова»?

АСКАНІЯ-НОВА

Є на півдні України заповідник «Асканія-Нова». Щорічно його відвідують десятки тисяч людей. Хтось приїздить, щоб ознайомитися із системою збереження довкілля, вивчити природні процеси. А хтось просто

наслоджується подорожжю, прямуючи до місць відпочинку на узбережжях Чорного й Азовського морів...

У заповіднику науковці виявили майже 500 видів квіткових рослин. Тут можна натрапити на оленя, лисицю, зайця, побачити байбаків, які вигріваються на земляних горбочках.

Неповторні краєвиди степу зі стадами екзотичних тварин, місця з буйною рослинністю створюють дивовижне відчуття безмежжя і допомагають людині зrozуміти своє місце на планеті Земля (*Із журналу*).

II. Випишіть слова з подвоєними буквами. Поясніть вимову й написання.
III. Зіставте зміст прочитаної статті з наведеним на с. 167 реченням. Знайдіть у цьому речені хибну інформацію.

За інформацією зі статті «Асканія-Нова», щорічно тисячі людей відвідують заповідник «Асканія-Нова», бо там надзвичайні краєвиди, чудова природа, тому не хочуть їздити до будь-яких інших місць відпочинку в Україні.

384. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. З якою метою люди створюють заповідники та що там можна побачити? Що зображено на фото до попередньої вправи?

385. I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Які два з них треба писати з апострофом?

ЗРАЗОК. Молодь – молоддю.

Заметіль, ніч, честь, Волинь, Січ, любов, гуаш, подорож, мідь, щедрість, глазур, паморозь.

II. Вимовте записані слова, дотримуючись правил орфографії.

386. ТРЕТЬЕ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому немає подвоєння букв.

1. Л..ється, передгроз..я, стат..ей. 2. Лют..ю, хитріст..ю, вугіл..я. 3. Дозвіл..я, вовчен..я, мит..ю.

387. Користуючись електронним словником, розгляньте відмінювання іменників *обличчя*, *узєшия*. Чи в усіх відмінках однини зберігається подвоєння букв? А у формах множини? Розкажіть про свої спостереження. Ви можете скористатися наведеним QR-кодом або посиланнями.

<https://cutt.ly/dYkVCft>   <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>

388. I. Спишіть речення, уставляючи, де треба, пропущену букву. Підкресліть вивчені орфограми.

1. **Істин..а** ввічливість полягає в доброзичливому ставлен..і до людей (*Ж.-Ж. Руссо*). 2. Космічне агентство розробило супер..акету для польоту астронавтів на Місяць (*З випуску новин*). 3. Сонце стоїть високо, сипле рясним промін..ям у відкриті юні облич..я (*О. Гончар*). 4. Колисав мою колиску вітер **рідного** Поділ..я і зливав на сон..і вії степового запах зіл..я (*Олександр Олесь*).

II. Доберіть антоніми до виділених слів.

389. I. Розподіліть подані в рамці слова до малюнків, зважаючи на лексичне значення та написання. Обґрунтуйте свій вибір.

Суд

суддів
судів
судами
суддями
судовий
суддівський

Суддя

II. Складіть усно одне речення зі словами *суд* і *суддя* (форми слів можна змінювати).

390. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Позначте корені у виділених словах.

Суд..івство, нашест..я, попідтин..ю, з кут..ею, латат..я, розкіш..ю, підґрунт..я, **мит..ево**, сторіч..я, ріл..ею. на узвиш..і, розіл..ються, передгроз..я, межиріч..я,

391. I. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Плаван..я, зі стал..і, стал..ю, Закарпат..я, зал..ється, гіл..ястій, любов..ю, гусен..я, Іл..я, з Іл..ею, колос..я, безсмert..я, відкрит..я, суд..я, стат..я, стат..ей, свіжіст..ю, навман..я.

II. До виділених слів доберіть спільнокореневі з подвоєними буквами.

Проект

Збірник творчих робіт

Об'єднайтесь в групи (по 2–5 осіб) і колективно виконайте запропоноване творче завдання (на вибір).

Види творчих завдань:

- ✓ написати казку, оповідання чи вірш;
- ✓ скласти комікс;
- ✓ намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- ✓ розробити макет головної сторінки вебсайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоепії», «Пригода в країні Звуків», «Як подружилися голосні і приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетики», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоепія», «Букви та звуки в туристичному поході».

36. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

392. I. Прочитайте вголос текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему й основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли вранці, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують сніданками, більше склонні до стресів, судинних захворювань, депресії та ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не поїли, будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше, ніж зазвичай.

Привчіть себе їсти не раніше, ніж через пів години після пробудження. Уставши з ліжка, випийте пів склянки тепленької води. Це активізує процеси життєдіяльності в організмі. Можна додати у воду кілька крапель лимонного соку. Потім зайдіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок почне працювати – і ви відчуєте легкий голод. Ось тепер – снідайте (*Із журналу*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по одному слову з двома: а) м'якими приголосними; б) дзвінкими; в) глухими.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.
3. Знайдіть три слова, під час вимови яких приголосні уподібнююмо.
4. Знайдіть два слова, які можна змінити або до яких можна дібрать спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
5. Поясніть доцільність чергування [у] – [в].
6. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
7. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

393. I. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми, поясніть написання.

1. Без нашого Гриця вода не осв(')ятит(ъ)ся. 2. В(е,и)лике дер(е,и)во поволі росте. 3. Під л(е,и)жачий камінь вода не т(е,и)че. 4. Хоч бли(з,с)ько, та сли(з,с)ько. 5. Яке корін(н)я, таке й насін(н)я. 6. Лобом муру не проб(')еш(ъ). 7. (І,Ї) буд(е,и)нь, і н(е,и)діля – (у,в)се лінивому безділ(л)я.

II. Вивчіть напам'ять два з поданих прислів'їв (на вибір).

394. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чому в народі кажуть, що вдома й стіни допомагають?

395. Перегляньте слайди «Наголос» за наведеним QR-кодом або посиланням. Не дивлячись на екран, запишіть ті слова, які запам'ятали, поставте в них наголоси. Перегляньте слайди ще раз і так само запишіть інші слова, які пропустили.

<https://cutt.ly/gTGXFAM>

396. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

1. Т(е,и)матичний, ож(е,и)ледиця, гря(д,т)ка, шви(д,т)-
кий, тиж(д)невий, барабан(ъ)щик, вікон(ъ)ця, львів(')янин,
прол(л)ється, лл(')ю, незмін(н)ий, Іл(л)я, суміш(ш)ю.

2. Др(е,и)жати, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, пес(т)ливий,
чес(т)ний, вишен(ъ)ці, різдв(')яний, розм(')якшити, торф(')я-
нистий, дал(л)ю, радіст(т)ю, без(з)ахисний, дозвіл(л)я.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

397. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Уман(ъ)щина, він(ъ)чання, воз(з)'єднати, над Біло-
гір(')ям, відкрит(т)ів, с(с)авці, попідвікон(н)ю, бов(в)ані-
ти, рослин(н)ість, вишукуан(н)ість, зав(в)ишкі, в(в)ічливий,
він(н)ичани, роз(з)ява.

398. САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Фонетика. Орфоепія. Графі-
ка. Орфографія» я дізнався / дізналася багато нового. На-
приклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене
було...

3. Свої знання з теми я б оцінив / оцінила на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями
в додатках.

1. Виділена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка
A Тернопіль, монітор, рішення   **B** купатися, Тиса, тямущий
B сіль, Нововолинськ, сюїта   **G** дисплей, Дрогобич, Дністер
2. Апостроф треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка
A різдв..яний, під..єднати, ластів..я
B тъм..яний, суб..ективний, з..їдати
B арф..ярка, зв..язківець, бар..ер
G св..ященник, розв..язати, безвір..я
3. М'який знак треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка
A полтавс..кий, балкон..чик, здає..ся
B брин..чати, сіл..ський, внучен..ці
B сім..десят, малесен..кий, зірон..ці
G на стеблин..ці, черкас..кий, дз..обати

4. Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка
- A гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю
B маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю
C акварел..ю, подорож..ю, мит..ю
D мід..ю, матір..ю, тін..ю
5. Букву *н* треба писати на місці пропуску в обох словах рядка
- A дерев'ян..ий, щоден..ик   B глибин..ий, бджолин..ий
B ячмін..ий, глиннян..ий   C район..ий, мільйон..ий
6. Букву *й* треба писати на місці пропуску в обох словах рядка
- A съ..огодні, медаль..он   B баталь..он, лъ..одовий
B буль..он, міль..он   D поль..овий, ма..оріти
7. Орфографічну помилку допущено в реченні
- A Дерево стояло ще голе, однак на вітті його вже починалося життя (*Ю. Бедзик*).
B І ніч проминула, і сон не приніс забуття (*Л. Костенко*).
C Тъмяно полискували наповнені водою колії (*О. Гончар*).
D Люблю довкіля степове безкрає, могутні м'язи рідної землі (*B. Стус*).
8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова
- A зв'язок [зв'язок]   B латаття [латат'а]
B в'ється [війέц':а]   C каньйон [канйон]
9. Доберіть слово з подвоєними буквами та складіть з ним речення.
10. Запишіть іменники *лю보v*, *юністv*, *сіль* в орудному відмінку однини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- Що вивчає фонетика, орфоепія та орфографія?
- У чому полягає відмінність утворенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих, м'яких і твердих приголосних.
- Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.
- Які звуки та за яких умов уподібнюємо? Наведіть приклади.
- Що таке спрощення? У яких групах приголосних воно відбувається?
- Які чергування голосних і приголосних характерні для української мови? Наведіть приклади.
- Як позначають м'якість приголосних на письмі? Наведіть приклади.
- Розкажіть про правила вживання апострофа.
- Наведіть приклади подвоєння букв на межі різних значущих частин слова.
- Які приголосні та за яких умов подовжуємо? Наведіть приклади.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

Майже в усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племена Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клащаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухкання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків.

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати мовою тварин (*із довідника*).

СКОРОМОВКИ

1. Через грядку гріб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІЛЛІ

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які заховалися в колесі. Читати можна в будь-якому напрямку, але не пропускаючи букв.

ТРЕНУЙМО ВИМОВУ

ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть козу на вовка. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворюйте нове слово, поки не «дійдете» до слова **вовк**.
2. Так само перетворіть море на поле.

Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук потрібно додати до слова *іду*, щоб швидше дістatisя до якогось місця?
3. Що слід зробити з кладом, щоб знайти приміщення для його зберігання?
4. Як за допомогою звуків перетворити джмеля на рослину?

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Мова – це море, у якого немає дна
і берегів, яке багатоманітне і невичерпне.

Валерій Шевчук

Відомості із синтаксису та пунктуації

ВИ ЗНАТИМЕТЕ:

- що вивчає синтаксис і пунктуація;
- види речень за метою висловлення.

ВИ ВМІТИМЕТЕ:

- правильно виділяти словосполучення, головні й другорядні члени речення;
- будувати речення з однорідними членами, звертаннями, вставними словами, складні речення та речення з прямою мовою;
- правильно іntonувати речення різних видів;
- розставляти та обґрунтовувати розділові знаки;
- використовувати в мовленні синонімічні словосполучення, різні види речень, виражальні можливості другорядних членів речення.

Синтаксис (від грец. *syntaxis* – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від лат. *punctum* – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

37. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про те, чим словосполучення відрізняється від слова й речення, а також про головне й залежне слово у словосполученні

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є частини мови? 2. Що таке лексичне значення слова?

399. А. Прочитайте, укажіть іменники та службові частини мови.

біля театру   ляльковий театр   театр і виставка
за переходом   підземний перехід   перехід і зупинка

Б. Скористайтесь поданим нижче алгоритмом і визначте, у якій колонці записано словосполучення.

В. Зробіть висновок про особливості словосполучення.

Чи є два слова, що належать до самостійних частин мови?

так   ні

Від одного слова до іншого можна поставити питання?

так   ні

Це не словосполучення

Це словосполучення

Це не словосполучення

Поняття словосполучення

Словосполучення – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких головне, а інше – залежне. **НАПРИКЛАД:** джерельна вода, працювати за комп’ютером, збирати гриби.

Словосполучення

головне слово

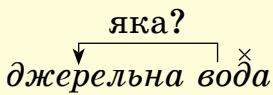
залежне слово

Головним у словосполученні називаємо слово, від якого ставимо питання.

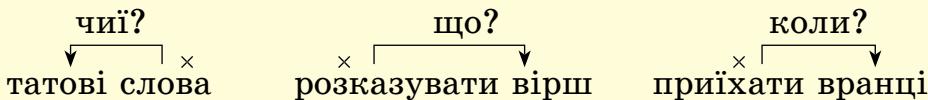
Залежним називаємо слово, яке відповідає на поставлене питання.

НАПРИКЛАД, у словосполученні *джерельна вода* головне слово – *вода*, бо від нього ставимо питання, а залежне слово – *джерельна* (воно відповідає на питання як а?).

Це словосполучення можна зобразити за допомогою такої схеми:

На схемах від головного слова до залежного креслимо стрілку, над якою пишемо питання. Знаком $\otimes$ позначаємо головне слово.

Поєднання слів

Слова у словосполученні пов'язані за змістом і граматично (за допомогою закінчень). Для поєднання головного й залежного слів можна використовувати **прийменники** (*на, біля, за, перед, до, від, в, у, з, над, під, для* та ін.). **НАПРИКЛАД:** *пішов за братом, сиділи під деревом, росло на городі, розваги для дітей*).

Зверніть увагу!

1. На відміну від **слова**, словосполучення точніше називає предмет, ознаку, дію, явище.
  2. Від **речення** словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

400. I. Прочитайте словосполучення та поставте усно питання від головного слова до залежного.

ЗРАЗОК. Їхати ^{як?} швидко.

Спортивний зал, схожий на батька, бігати наввипередки, мікрохвильова піч, повернутися ввечері, посадити в саду, тлумачний словник, готуватися до жнів.

ІІ. Оберіть будь-яких чотири словосполучення та запишіть їх за зразком.

401. І. Розподіліть словосполучення на дві групи та запишіть: 1) з головним словом – дієсловом; 2) з головним словом – іменником. Яке словосполучення вписувати не треба? Чому?

Добре вчитися, зустрітися з товаришем, цікаві атракціони, нетлінна краса, працелюбні мурашки, збирати полуницю, далеко від села, останній місяць, виходити з хати, пишатися успіхами.

ІІ. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

 402. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що дідусь і бабуся поцікавилися, як ваші однолітки проводять вільний час, чим захоплюються сучасні п'ятикласники та п'ятикласниці. Розкажіть про це (3–5 речень), використавши не менше як три поданих словосполучення (форми слів можна змінювати).

✓ відвідувати гурток ✓ гратися на вулиці ✓ художня вишивка ✓ уроки плавання ✓ гурток робототехніки ✓ дивитися фільми	✓ слухати музику ✓ займатися спортом ✓ розвивальні відеогри ✓ танцювальна студія ✓ записувати відео ✓ кататися на самокаті

Треба розрізняти

До словосполучень не належать:

- ✓ підмет із присудком (мама усміхнулася);
- ✓ іменник чи займенник із прийменником (до магазину, за мною);
- ✓ однорідні члени речення (дощ і вітер);
- ✓ стійкі сполучення слів (фразеологізми*) (накивати п'ятами, зарубати на носі).

* *Фразеологізм* – стійке сполучення слів, яке за значенням дорівнює одному слову (*накивати п'ятами* – утекти; *зарубати на носі* – запам'ятати).

403. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому поєднання слів у першій колонці є словосполученнями, а в другій – ні.

люблю малювати	малюю і вишиваю
напишу братові	брат пише

404. Випишіть з поданих сполучень слів словосполучення. Обґрунтуйте свій вибір.

Штучний інтелект, фантазія та інтелект, інтелект дитини, дитина фантазує, на виставці, спілкуватися з ровесниками, бити байдики, сучасна техніка, позитивні емоції, обруч і стрічка, заняття на вулиці, працювати на городі.

405. I. Випишіть з речень 5–6 словосполучень. Поставте питання від головного слова до залежного (за зразком).

які?

ЗРАЗОК. Театральні фестивалі.

1. У великих і маленьких містах для дорослих і дітей організовують театральні фестивалі, книжкові виставки. 2. На літературних фестивалях письменники читають власні поетичні та прозові твори. 3. Книжки збільшують наш словниковий запас, розширяють світогляд.

II. Розберіть за будовою виділене слово.

III. Складіть висловлення (3–4 речення) з використанням опорних словосполучень: *улюблені книжки, відповіді на питання, запам'ятаю назавжди*.

406. Хто зможе за одну хвилину утворити й записати 7 словосполучень з поданих слів? А хто ще більше? Форму слів можна змінювати. Для поєднання окремих слів можна використовувати прийменники.

День, сорочка, повільно, сонячний, сонце, будинок, вечір, пізно, село, басин, плавати, річка, дорога, робота, вранці, клас, великий,ходить, червоний, хлопчик, веселий, мріяти.

Прийменники
*над, про, з,
у, до, біля, за,
під (піді), на*

407. Утворіть зожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. За потреби для поєднання слів використовуйте прийменники.

ЗРАЗОК. Картон, коробка – картонна коробка – коробка з картону.

Будинок, цегла; діти, іграшки; комп'ютер, програма; економіка, розвиток; земля, Україна; сік, яблука; берег, море.

408. I. Спишіть текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність та емоційність.

ПИСАНКА – СИМВОЛ ЖИТТЯ

Культурний набуток **народу України** давно увійшов до скарбниці **цивілізації світу**. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству.

Музей писанки в м. Коломиї

Кожен регіон України має свої традиції у виготовленні писанок. На Наддніпрянщині переважає **орнамент із рослин**; на Поділлі використовують геометричні фігури; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими й білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** (За Т. Глущенком).

II. Складіть і запишіть три словосполучення, які можна було б використати для опису поданого фото.

Синтаксичний розбір словосполучення

Послідовність розбору

1. Визначити головне й залежне слово.
2. Поставити питання від головного слова до залежного.

3. Визначити, якими частинами мови виражено головне й залежне слово.
  4. Якщо використано прийменник, то вказати про це (лише для усного розбору).

Зразок усного розбору

У словосполученні *шукати на сайті* головне слово – *шукати*, залежне – *сайті*. *Шукати (де?) на сайті*. Головне слово виражено дієсловом, залежне – іменником. Для поєднання головного і залежного слова використано прийменник *на*.

Зразок письмового розбору

шукати на сайті
(дієсл.) (ім.)

409. І. Виконайте письмово синтаксичний розбір словосполучень.

Зимові розваги, пам'ятають про відпочинок, говорити голосно, гортати сторінки.

ІІ. Складіть і запишіть по одному речення з двома словосполученнями (на вибір).

410. I. Поєднайте й запишіть слова правої та лівої колонок так, щоб спочатку вийшло словосполучення, а потім – фразеологізм.

зavarити	кашу
	каву
народитися	восени
	в сорочці
повісити	носа
	оголошення
наламати	гілочок
	дров

ІІ. Поміркуйте, що означає кожен фразеологізм.

ІІІ. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох утворених словосполучень (на вибір).

411. Заповніть пропуски в реченнях одним з наведених в рамці слів, утворивши правильне словосполучення з виділеним словом.

1. Ти мені ... працювати.

мішати, заважати

2. Ми вчора ходили на ... .

рибалку, риболовлю

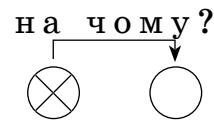
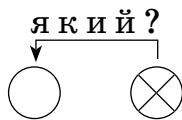
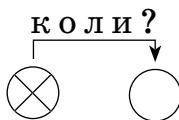
3. Допоможи мені ... сорочку.

гладити, прасувати

4. Не будемо ... часу.

марнувати, губити

412. І. Складіть словосполучення за поданими схемами й запишіть. Виконайте усно синтаксичний розбір цих словосполучень.

ІІ. Складіть і запишіть речення з одним утвореним словосполученням (на вибір).

413. І. Прочитайте вголос речення, намагаючись інтонацією передати красу природи, її загадковість, спокій.

Тиша ходить між деревами, стає навшпиньки біля кожної черешні, тягнеться до густого листя, до ягід, торкається до них промінням липневого сонця (В. Грінчак).

ІІ. Випишіть словосполучення. Виконайте письмово синтаксичний розбір чотирьох з них (на вибір).

414. І. Випишіть одне словосполучення з кожним виділеним словом. Виконайте письмово синтаксичний розбір цих словосполучень.

1. Прихилилась до шибки жоржина (М. Луків). 2. Мерзнуть зорі в небі сірім (В. Підпалий). 3. Признаюсь у любові лісам, полям, заплавам рік (В. Крищенко). 4. Надворі травневе сонце сліпучо виблискувало в калюжах (І. Цілик).

ІІ. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова.

38. ГРАМАТИЧНА ПОМИЛКА У СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Про правильний вибір форми залежного слова

415. Вишишіть з кожного речення одне словосполучення з виділеним дієсловом. Поставте питання від цього слова до залежного. Зверніть увагу, у якому відмінку вжито залежне слово.

Набув величного досвіду.

Подякував своїй сестрі.

Туристи милувалися краєвидом.

Злива завдала великого клопоту.

Помилки в побудові словосполучень

Деколи під час утворення словосполучень припускаються помилок у зв'язку з тим, що вживають залежне слово в неправильній формі. **НАПРИКЛАД:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
дякувати Максиму милуватися краєвидом пам'ятник Лесі Українці	дякувати Максима милуватися з краєвиду пам'ятник Лесі Українки

416. I. Спишишіть словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного.

ЗРАЗОК. Нехтувати (чим?) правилами.

Пробачив братові, подякував бабусі, дорікати однокласнику, кепкувати з невдахи, насміхатися з однолітка, до-
класти зусиль, потребує допомоги, оволодівати знаннями.

II. Виберіть з поданих два словосполучення. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним з них.

Зверніть увагу!

Вибачати (кому?) сестрі.	Дякувати (кому?) сестрі.
Вибачте (кому?) мені!	Дякую (кому?) тобі!

КОМУ?

417. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Поставте усно питання від головного слова до цього іменника.

1. Назар подякував (учителька) за допомогу. 2. Відвідувачі подякували (експерсовод) за розповідь. 3. Маринка не змогла вибачити (подруга). 4. Сергій пробачив (кривдник). 5. Завжди дякуйте (батьки). 6. Ми всі подякували (Марина Тарасівна) за урок.

 418. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви зустрілися одне з одним. Хтось із вас хоче подякувати за допомогу, а хтось – попросити вибачення за запізнення. Складіть усно й розіграйте невеликий діалог відповідно до ситуації. Обов’язково назвіть, кому вибачаєте та кому дякуєте.

419. I. Утворіть з поданими словами словосполучення і запишіть. Зверніть увагу на питання, подані в дужках.

ЗРАЗОК. Опановувати (**що?**) знання.

Глузувати (з **кого?**) ... ; дивуватися (із **чого?**) ... ; зраджувати (**кого?** **що?**) ... ; одружитися (з **ким?**) ... ; сміятися (з **кого?**, із **чого?**) ... ; не чути (**чого?** **кого?**) ... ; не бачити (**кого?** **чого?**) ... ; радіти (із **чого?**) ... ; дякувати (**кому?**) ... ; оволодівати (**чим?**) ... .

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох словосполучень (на вибір).

420. I. Відредактуйте словосполучення, користуючись поданою на с. 185 таблицею «Культура мовлення». Відредактовані словосполучення запишіть за зразком.

ЗРАЗОК. Дійти (**чого?**) згоди.

Милуватися з краєвиду, сподіватися уваги, нехтувати небезпеку, опановувати технікою, дякую тебе, подякувати однокласників, вибачте мене, потребує допомогу, зраджувасти мені.

II. Складіть і запишіть речення з двома словосполученнями (на вибір).

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
вибачте мені дякую вам сподіватися на краще оволодівати знаннями опановувати знання милуватися природою нехтувати своїм здоров'ям зраджувати друга потребувати спокою	вибачте мене дякую вас сподіватися кращого оволодівати знання опановувати знаннями милуватися з природи нехтувати своє здоров'я зраджувати другові потребувати спокій

39. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

*Про підмет і присудок як головні члени речення,
про речення з одним головним членом*

- ПРИГАДАЙМО.** 1. На які питання відповідають іменники та дієслова?
2. Які є відмінки іменників?

421. А. Прочитайте. Який набір слів не є реченням? Чому?

1. Почав накрапати маленький дощ.   2. Несподівано задощило.   3. Маленький накрапати.

Б. Чи подібні перше й друге речення за змістом? А за будовою?

В. Зробіть висновок, чи кожен набір слів може бути реченням.

Поняття речення

Найменшою одиницею людського спілкування є речення.

Речення – це одне або кілька слів, якими виражаємо відносно закінчену думку. **НАПРИКЛАД:** *Будуть сонячні весни усміхатися людям (Д. Луценко).*

Інтонація та зв'язок слів

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого відрізяємо паузами.

Слова в реченні поєднуємо за змістом і граматично. Граматичний зв'язок здійснюємо за допомогою закінчень і службових слів (прийменників, сполучників).

422. I. Прочитайте. Чи легко вам було сприйняти інформацію? Що потрібно зробити, щоб полегшити читання та розуміння?

Летів улітку бджолиний рій, сів перепочити на гілку дуба, а тут дупло далі бджоли не полетіли, оселилися в ньому, швиденько почистили затишно стало, сухо невдовзі бджоли обжилися, меду наносили довго ім дупло за вулика правило (За А. Давидовим).

II. Поділіть текст на речення і запишіть. Зачитайте вголос, відділяючи одне речення від іншого паузою.

III. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Визначте в них корені.

423. I. Відновіть прислів'я, розташувавши слова в потрібній послідовності. Відновлені прислів'я запишіть, усно поясніть їхнє значення.

1. Криниці, водиці, схочеш, бо, не брудни.
2. Вчасно, будеш, рясно, посіеш, хліб, мати.
3. Ластівка, весни, не робить, одна.
4. Кататися, возити, люби, возити, любиш, й, саночки.

II. Поясніть на прикладі одного з прислів'їв, що слова в реченні поєднано за змістом і граматично.

III. Змоделюйте усно ситуацію, за якої можна використати одне з прислів'їв (на вибір).

424. I. Прочитайте речення. Чи з них відомо: 1) що дивилися; 2) що прочитав; 3) що обговорювали?

1. Учора ми дивилися. 2. Максим прочитав. 3. Дівчатка обговорювали.

II. Доповніть усно речення словами так, щоб інформація була більш повною.

Граматична основа

Кожне речення має **граматичну основу**, до якої входять підмет і присудок. Підмет і присудок є **головними членами речення**.

Підмет

Підмет – це головний член речення, що називає предмет, про який ідеться в реченні, і відповідає на питання хто? що?.

Підмет найчастіше виражено іменником або займенником у називному відмінку. **НАПРИКЛАД:** 1. Вишня губить листя на причілку хати (М. Боровко). 2. Душу й тіло ми положим за нашу свободу (П. Чубинський).

Підмет підкреслюємо однією рискою: _____.

Як
визначити
підмет?

З'ясовуємо, ХТО чи ЩО виконує дію.

Вітер хилить клени.
Клени хиляться від вітру.

Присудок

Присудок – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?

У реченні присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше – прикметником або іменником. **НАПРИКЛАД:**

що робило?

1. Травневе сонце в травах спочивало (В. Підпалий).

що вона таке?

2. Книжка – найкращий порадник (Нар. творчість).

Присудок підкреслюємо двома рисками: _____.

Будова граматичної основи

Будова граматичної основи

один підмет і один присудок

один присудок і кілька підметів до нього

Приклади

Над хатою пролітають лебеді.

Над хатою пролітають лебеді й лелеки.

один підмет і кілька присудків до нього	<i>Над хатою пролітають лебеді й махають прощально крильми.</i>
один головний член речення (який за формою вираження нагадує підмет або присудок)	1. <i>Білі лебеді!</i> 2. <i>Надіслав</i> фото мамі.

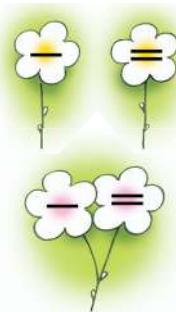
Зверніть увагу!

Є речення з одним головним членом речення. **НАПРИКЛАД:**
1. *Зимовий вечір.* 2. *Після бійки кулаками не махають* (Нар. творчість).

425. I. Прочитайте текст, у якому підкреслено підмети й присудки.

Київ...

Усі захоплюються його прекрасною історією. Проходили над містом століття, принесли горе й радощі, залишали свої сліди на його обличчі. На честь перемоги над печенигами в Києві Ярослав Мудрий спорудив собор Святої Софії. Собор – архітектурна окраса Київської Русі (З довідника).

Граматичні основи

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Назвіть граматичну основу в кожному реченні. Із чого вона складається?
2. Поставте усно питання від підметів до присудків (де можливо).
3. Визначте, якими частинами мови виражено підмети й присудки.
4. Складіть усно речення про Київ або про місто/село, де ви проживаєте, із присудком зеленіс.

426. I. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи.

1. Туристи в Карпатах насолоджуються гірськими пейзажами. 2. Досвідчені господині лісові ягоди перетирають із цукром або висушують. 3. Узимку рибалки прорубують на річках невеликі ополонки. 4. Лікарські трави збирають у період цвітіння рослин. 5. Пасічники взимку накривають вулики снігом для зберігання тепла.

II. Визначте, якою частиною мови виражено підмет і присудок у кожному реченні.

Софійський собор, м. Київ

427. Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, давній Київ, дзвони Софії, подих століть.

428. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чому ви порадили б своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

429. Прочитайте речення. Доберіть до них подібні за змістом речення з одним головним членом і запишіть. Підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Надходить вечір. – Вечоріє.

1. Настає світанок. 2. Накrapає дощ. 3. Мете сильний сніг. 4. Після ночі проміння розганяє темряву. 5. Гуркотить грім. 6. Падають зірки.

430. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні визначаємо лише один головний член, а в другому – два.

1. Кущі засипало пухким снігом.
2. Кущі засипав пухкий сніг.

431. I. Доведіть, що подані речення мають один головний член. Доберіть до цих речень синонімічні, щоб виділені слова стали підметами. Запишіть речення парами, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Замело вітрами стежку. – Замели вітри стежку.

1. Пахло скошеною травою.
2. З моря повіяло холодом.
3. Дороги залило дощем.
4. Пахне зеленим барвінком.

432. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. І ось уп(е,и)ріщив дощ, зашумів над полями, над пасікою (*В. Приходько*). 2. На протилежному боці долини чорнів бе(с,з)листий ліс (*В. Малик*). 3. І древні села перами тополь скорописом листи у літо пишуть (*М. Боровко*). 4. Багряне сонце сутін(н)ю лісною у просвіт хмар показує кіно (*Л. Костенко*). 5. Прил(е,и)тіли ластів(')ята, сили край віконця, прин(е,и)сли у нашу хату в(е,и)сняного сонця (*В. Крищенко*).

II. Підкресліть головні члени речення.

III. Доберіть синоніми до виділеного слова. Скористайтеся за потреби словником синонімів.

433. Виберіть з поданих дієслів-присудків ті, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Ви можете використати кожен із присудків лише один раз. Обґрунтуйте свій вибір.

гупають спускаються рясніють

1. На бур'янах ... блискучими діамантами краплі нічного дощу (*С. Васильченко*).

2. Міріади сніжинок тихо ... на білі шляхи, двори, покрівлі (*В. Думанський*).

3. Так гарно слухати симфонію літа, коли в садку ... ранні яблука (*В. Думанський*).

434. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має виписати речення з одним головним членом, а хтось – із двома. Підкресліть граматичні основи. Обміняйтесь зошитами й перевірте правильність виконання.

1. Велике дерево поволі росте. 2. З порожнього відра води не черпай. 3. Гарними розмовами гостей не наситиш. 4. Гречана каша сама себе хвалить. 5. Без першої ластівки весна не приходить. 6. Пам'ятатимеш до нових віників (*Нар. творчість*).

435. Складіть усно розповідь (казку, оповідання) про соняшник за поданими граматичними основами.

Видніється квітка. Спить соняшник. Сходить зірница. Пелюстки тремтять. Соняшник чекає, радіє. Сонце піdnімається, пливе. Соняшник повертає. Сонце заходить. Квітка усміхається.

436. I. Прочитайте текст. Яку основну інформацію автор хотів передати у видленому реченні? Що, на вашу думку, потрібно для того, щоб сходження на найвищу гору українських Карпат було вдалим?

ПІДКОРЕННЯ ГОВЕРЛИ

Щоліта в Карпати приїжджають туристи. Вони мріють про підкорення Говерли. Ви також можете піднятися на найвищу красуню гуцульського краю.

У горах улітку часто йдуть дощі, дмуть холодні вітри. Різкі зміни погоди відбуваються протягом кількох годин. Із травня до вересня температура інколи опускається до нуля градусів навіть удень. Тому візьміть із собою накидку від дощу, вітрозахисну куртку, головний убір, черевики або кросівки. Запасіться терпінням і гарним настроєм. А результат сходження залежатиме від вашої фізичної підготовки.

Додому ви повернетесь втомленими, але з позитивними враженнями (З довідника).

II. Випишіть з речень тексту граматичні основи.

III. Перекажіть усно прочитане за вписаними граматичними основами.

40. ВІДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

Про роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, про окличні речення, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Які розділові знаки ставимо в кінці речення?

437. А. Прочитайте речення вголос. Чи з однаковою інтонацією ви їх читатимете? Від чого це залежить?

1. Діти усміхнулися.

3. Діти усміхнулися?

2. Діти, усміхніться.

4. Діти усміхнулися!

Б. З'ясуйте, з якою метою вжито кожне речення.

В. Зробіть висновок про те, від чого залежить уживання розділових знаків у кінці речення.

Речення за метою висловлення

Розповідні

Питальні

Спонукальні

Розповідне речення

Розповідним називають речення, яке містить повідомлення про якісь факти, явища, події. **НАПРИКЛАД:** Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра).

У кінці розповідного речення ставимо крапку або три крапки. Три крапки ставимо на позначення перерваності чи незакінченості висловлення або коли той, хто говорить, хоче приховати думку.

Питальне речення

Питальним називають речення, яке містить питання, що спонукає співрозмовника до відповіді або до роздумів. **НАПРИКЛАД:** Ти любиш дивитись на небо? (В. Симоненко).

У таких реченнях питання виражаємо за допомогою питальної інтонації.

У кінці питального речення ставимо знак питання.

Питальні речення можемо починати словами *як, де, звід-*

ки, навіщо, відколи, хто, що, котрий, хіба, невже, чи та ін.

НАПРИКЛАД: 1. Чим допомогти? 2. Що трапилося?

Спонукальне речення

Спонукальним називають речення, яке містить спонукання до дії (наказ, прохання, пораду, заборону, вимогу, побажання тощо). **НАПРИКЛАД:** Розкажи мені казку теплим голосом ночі... (*Н. Одинець*).

У кінці спонукального речення ставимо крапку або три крапки.

Поняття пункторами

Пункторама – це вживання того чи того розділового знака в реченні відповідно до загальноприйнятих правил.

ПУНКТОГРАМА

- ✓ Крапка в кінці розповідного та спонукального речення.
- ✓ Знак питання в кінці питального речення.

438. I. Прочитайте речення мовччи. Визначте вид кожного з них за метою висловлення. Обґрунтуйте свою думку.

1. Яким ви уявляєте автомобіль майбутнього? 2. У найближчому майбутньому люди пересуватимуться в метро-капсулі зі швидкістю звуку, а літаки та автобуси будуть безпілотними. 3. Утілюйте ідеї з фантастичних фільмів у сучасних наукових лабораторіях та на випробувальних полігонах. 4. З кожним роком люди проєктують більш швидкі, безпечні й екологічні види транспорту. 5. Чи зможуть електромобілі розв'язати проблему забруднення повітря?

II. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

III. Назвіть та обґрунтуйте пункторами в кінці речень.

439. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має виписати розповідні речення, а хтось – спонукальні. Перевірте одне в одного правильність виконання. Які речення залишилися невідповідними? Чому?

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі (*М. Луків*).
2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі (*В. Сосюра*).
3. Слова – не просто вітру хвилі (*О. Довгоп'ят*).
4. Чому не спить верба в прозору осінь?.. (*М. Стельмах*).
5. Витри піт солоний і трудись (*М. Луків*).
6. Чуєш, як шумить, як шелестить, кипить травнева злива? (*В. Мордань*).

Зверніть увагу!

Від логічного наголошення того чи того слова залежить зміст питання та ймовірна відповідь. **ПОРІВНЯЙМО:**

Питання та логічно наголошене слово	Імовірна відповідь
1. <i>Оксана купить апельсини?</i>	Так, Оксана.
2. <i>Оксана купить апельсини?</i>	Так, купить.
3. <i>Оксана купить апельсини?</i>	Так, апельсини.

440. I. Прочитайте кожне питальне речення кілька разів, щоразу виділяючи більшою силою голосу інше слово. Озвучте ймовірну відповідь на кожне питання.

1. У річці піймали окунів? 2. «Шахтар» гратиме з «Динамо»? 3. Ти мені допоможеш? 4. Володимир принесе книжки?

II. Складіть і запишіть питальні речення, які починалися б словами *коли, куди, навіщо*.

441. I. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи варто, на вашу думку, їх дотримуватися? Сформулюйте усно ці поради у формі спонукальних речень.

НЕГУДНО

- залишати товариша в біді, в небезпеці
- ховатися за чужу спину
- відступати перед небезпекою, бути боязким
- обманювати, лицемірити, обмовляти товариша
- давати нездійсненні обіцянки
- перебільшувати особисте горе, страждання
- бути байдужим до іншої людини

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень дві власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися учні/учениці.

Речення за емоційним забарвленням

Окличні

Неокличні

Окличні речення

За емоційним забарвленням речення поділено на окличні та неокличні.

Окличні речення виражають сильні емоції – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх, обурення тощо. Розповідне, питальне або спонукальне речення може бути **окличним**, якщо його вимовляємо з підсиленою інтонацією. **НАПРИКЛАД:**

Лелеки
прилетіли!

розповідне
окличне

Прилітайте,
лелеки!

спонукальне
окличне

Лелеки
прилетіли?!

питальне
окличне

В усному мовленні окличні речення вимовляємо з окличною інтонацією, тон підвищуємо на початку і в кінці речення. На письмі в кінці окличного речення ставимо знак оклику.

Відсутність знака оклику та відповідної інтонації свідчить про те, що речення **неокличнє**.

Зверніть увагу!

У питальному окличному реченні ставимо знак питання і знак оклику. **НАПРИКЛАД:** *Ліси мої, хто вас убереже??!* (*O. Пахльовська*).

ПУНКТОГРАМА

Знак оклику в кінці окличного речення.

442. I. Прочитайте текст, дотримуючись відповідної інтонації. Чому, на вашу думку, у кінці заголовка є знак оклику й знак питання?

НЕВЖЕ ЦЕ МОЖЛИВО?!

Якби ми були світлом, то за секунду облетіли б навколо земної кулі сім з половиною разів!

Якби ми стали звуком, то змогли б облетіти навколо Землі за 4 години!

Якби ми жили на Юпітері, то наша доба становила б усього з 9 годин. Добре, що на Землі доба триває 24 години, адже нам потрібно стільки всього встигнути протягом дня! (З довідника).

II. З яким почуттям ви вимовлятичите кожне окличне речення тексту (радості, захоплення, здивування, замислення, співчуття, страху)?

III. Знайдіть у довідкових джерелах цікавий науковий факт (1–2 речення), яким можна було б здивувати ваших однолітків та доповнити прочитаний текст.

443. СИТУАЦІЯ. 1. Уяви, що ти їдеш у громадському транспорті. Тобі потрібно вийти, але перед тобою стоять пасажири. Як ти звернешся до них, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлення та емоційним забарвленням скористаєшся?

2. Уяви, що ти позичив/позичила флешку своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути її наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів тебе й не образився? Яким видом речення за метою висловлення та емоційним забарвленням скористаєшся?

444. I. Знайдіть на офіційних сайтах державної адміністрації, Міністерства освіти і науки України, територіальної громади одне цікаве повідомлення про подію, яка сталася впродовж останнього місяця. Перебудуйте текст цього повідомлення (4–6 речень), використавши щонайменше одне питальне та одне окличне речення.

II. Запишіть свій текст на телефон і прослухайте запис. Чи з правильною інтонацією ви озвучили кожне речення?

445. Напишіть для вебсайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок із життя класу (6–10 речень). Використайте різні за метою висловлення речення, а також окличне речення.

446. І. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Яка мета цього інформаційного повідомлення?

ЯК ЗБИРАТИ ГРИБИ

Найкраще збирати **гриби** в горах або в лісі. Уздовж траси рослинни можуть містити небезпечні для здоров'я речовини.

Для збирання використовуйте плетені кошики або торбинки з натурального матеріалу. Зрізайте гриби ножем, щоб не пошкодити грибницю.

Недосвідчені любителі «тихого полювання» часто нехтують основними правилами безпеки, що призводить до сумних наслідків. Ніколи не пробуйте сирі гриби на смак і запах. Не збирайте старі, перезрілі гриби. Удома ще раз уважно перегляньте кожен гриб, почистіть й відваріть (*За матеріалами інтернет-джерел*).

ІІ. Випишіть спонукальні речення. Підкресліть у них граматичні основи.

ІІІ. Доберіть спільнокореневі слова до виділеного іменника. Позначте корені.

447. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, означає вислів *як гриби після дощу?*

41. ДОДАТОК

Про другорядний член речення, який називає предмет, та про способи вираження цього члена речення

ПРИГАДАЙМО. Які є відмінки іменників? Які питання кожного відмінка?

448. А. Прочитайте речення, у яких підкреслено другорядні члени речення – додатки. Що означають ці додатки: предмет, ознаку предмета чи спосіб дії?

1. Чисте небо не боїться грози (*Нар. творчість*).

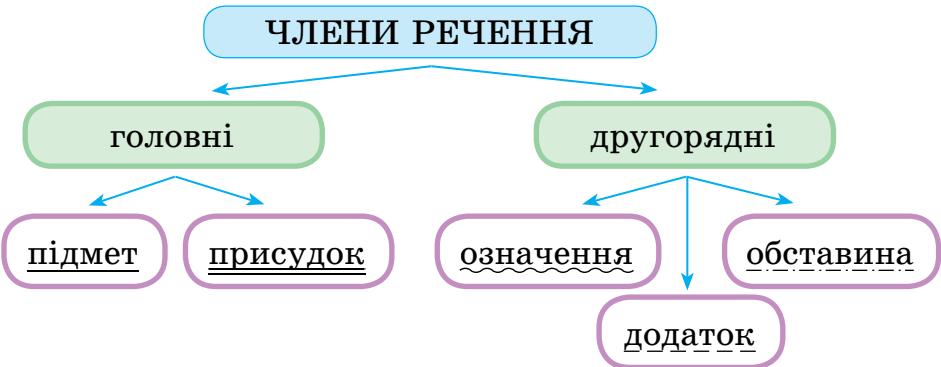
2. Мене ліси здоров'ям напували (*В. Симоненко*).

Б. Якою частиною мови виражено та на яке питання відповідає кожен додаток?

В. Зробіть висновок про особливості додатка як другорядного члена речення.

Другорядні члени речення

У реченні, крім головних членів, можуть бути ще й другорядні: **додаток, означення, обставина**.

Поняття додатка

Додаток – це другорядний член речення, який називає предмет і відповідає на питання будь-якого відмінка, крім називного: **кого?** **чого?** **кому?** **чому?** **кого?** **що?** **ким?** **чим?** **на кому?** **на чому?** **НАПРИКЛАД:**

кому?
 ↓
Даруйте людям радість.
 ↑
 що?

Додатки підкреслюємо так: _____.

Способи вираження

Додатки найчастіше виражаємо іменниками або займенниками. **НАПРИКЛАД:** Я розкажу тобі цікаву історію.

Зверніть увагу!

До складу другорядних членів речення може входити **прийменник**. **НАПРИКЛАД:** Хлопець здивовано поглянув на батька.

449. I. Прочитайте речення. Доведіть, що підкреслені члени речення – додатки.

1. Орел мух не ловить. 2. Страх силу одбирає. 3. Вовка ноги годують. 4. За двома зайцями не ганяйся (*Нар. творчість*).

II. Доведіть, що в поданому нижче реченні два додатки.

Сові сонце очі ріже (*Нар. творчість*).

450. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення «присудок + додаток». Письмово поставте питання до додатка.

ЗРАЗОК. *Ту калину давно посадили батьки (М. Луків).*

Посадили (що?) калину.

1. Від доброти душа тепліє (*В. Франків*).
2. Пісню калинову я співаю знову (*В. Сосюра*).
3. Вітер в небі за хмарами гониться (*В. Симоненко*).
4. Там тиша тишу лагідно колише (*О. Лозова*).
5. Звозить осінь своє збіжжя... (*В. Мордань*).

451. I. Спишіть речення. Підкресліть додатки.

1. Із чистого річкового піску виготовляють скло.
2. Кондиціонери охолоджують повітря в приміщенні.
3. Мікрохвильова піч швидко підігріє або розморозить продукти.
4. Чайні листочки заливають окропом.
5. Узимку готують вітамінні салати.

II. Складіть і запишіть одне речення з іменниками яблуко, морква в ролі додатків.

452. I. Прочитайте виразно вірш уголос. Поміркуйте, чим він співвідносний з картиною О. Шупляка «Клод Моне. Вітряний день».

ВІТЕР

Вітер носиться, літає,
Топче луки і поля,
Жовті трави пригинає,
Лист зриває із гілля.
То скирти, стоги розносить,
То у сурми загуде,
То в безсиллі заголосить
І до скелі припаде.

Олександр Олесь

II. Підготуйтесь до написання вірша під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Поясніть значення слів *скирта*, *стіг*.

III. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника (однокласниці). Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть додатки.

O. Шупляк.
Клод Моне.
Вітряний день

453. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Оберіть по два іменники. Складіть і запишіть по два речення з кожним обраним іменником так, щоб в одному з них іменник був підметом, а в іншому – додатком. Форму слова можна змінювати. Перевірте одне в одного правильність виконання.

ЗРАЗОК. Узимку яблуневий сад відпочивав. Яблуневий сад засипало снігом.

Дніпро, Десна, автобус, літак.

454. А. Прочитайте текст. Чи є наведена інформація актуальною? Сформулюйте пораду (одне речення) своїм одноліткам на основі прочитаного.

ЧОМУ ЛЮДИ ХВОРІЮТЬ?

Як правило, це відбувається через мікроби (мікроорганізми). Ці крихітні створіння можуть потрапити в наш організм через повітря, воду, продукти. Або ж коли ми торкаємося **брудними** руками свого рота чи очей.

Переважно мікроби не шкодять нам, але іноді вони пе-ремагають – і тоді ми хворіємо. На щастя, активний відпочинок, свіже повітря, правильне харчування допомагають людині бути здорововою (*З довідника*).

ІІ. Спишіть. Підкресліть додатки. На які питання вони відповідають та якими частинами мови виражені?

ІІІ. Доберіть до виділеного слова: 1) антонім; 2) спільнокореневі слова.

455. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, означає правильно харчуватися? Які ваші улюблені страви?

42. ОЗНАЧЕННЯ

Про другорядний член речення, який називає ознаку предмета, способи вираження цього члена речення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке прикметники? На які питання вони відповідають?

456. А. Прочитайте речення, у яких підкреслено другорядні члени – означення. Визначте, що називають ці означення (предмет, ознаку предмета чи спосіб дії).

Дорожній знак попереджує про **небезпечний** поворот.

Завершено будівництво **підземного** переходу.

Б. Якою частиною мови виражено та на яке питання відповідає кожне означення?

В. Зробіть висновок про особливості означення як другорядного члена речення.

Поняття означення

Означення – це другорядний член речення, який називає ознаку предмета й відповідає на питання **який?** **чий?** **котрий?** **НАПРИКЛАД:** Хтось вересня веде по ниві на золотому поводу **вечірніх** променів (В. Мордань).

Способи вираження

Означення найчастіше виражаємо прикметником або займенником, рідше – іменником. **НАПРИКЛАД:**

я ком у ?
У міському парку ростуть
я к і ?
запашні троянди.

чи ю ?
Мій брат навчається в університеті.

Означення підкреслюємо так: .

Зверніть увагу!

я к и ю ?
сік з винограду

я к і ?
гілки ялини

чи ї ?
батькові слова

457. Прочитайте речення. Доведіть, що підкреслені члени речення – означення. Які з них виражено прикметниками?

1. Вулиця як довга казка, яку можна оповідати без кінця (*Н. Бічуга*). 2. Затисла груша в жовтих кулачках смачного сонця лагідні жовточки (*М. Вінграновський*). 3. Є у цьому світі я і ти, є родина, друзі, наші діти (*Г. Дудка*).

458. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення «підмет + означення» або «додаток + означення» ставлячи питання до означення.

ЗРАЗОК. *Зашумить українська тополя (Б. Олійник).*

Тополя (яка?) українська.

1. Щоб здобути ім'я, потрібно довгої дороги (*Ірина Вільде*). 2. З вітром весняним сосна розмовляла (*Леся Українка*). 3. Словами намалюю я красу, щоб в душах тиха радість оживала (*Г. Дудка*). 4. Саме завдяки інтернету вірус міг потрапити в будь-який куточок земної кулі (*С. Гридін*).

459. I. Спишіть речення. Підкресліть означення. Якими частинами мови їх виражено?

1. Весна зупинилась над кручею, де плачує останні сніги (*Л. Завіщана*). 2. **Хизувався** дуб міцним корінням (*Г. Хорташко*). 3. Школярі ходили різними залами музею, продовжували охати, ойкати, липнути носами до скляних вітрин (*І. Цілик*). 4. Скільки тепла подаровано цьому камінню!.. (*Ю. Андрушович*)

II. Доберіть 2–3 синоніми до виділеного слова.

460. I. Доповніть речення означеннями, поданими поруч у рамках, і запишіть.

1. Луна в дібровах пісня, чарує світ зореграй (За *Д. Луценком*).

дніпровський,
солов'їна

2. А степ уже вгортавсь у прозелень, сонно зітхав вітристко, із-за стовпів на шляху сходив місяць (За *Г. Тютюнником*).

круглий,
червоний,
утомлений

3. Осінь небесами вже несе плач (За *Д. Івановим*).

розставальний,
жовтокрила,
голими, пташиний

II. Підкресліть граматичні основи та означення.

461. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Доповніть речення тексту вітальної листівки означеннями, щоб посилити виразність, образність.

Бабусю!

Вітаю тебе з днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Нехай для тебе завжди усміхається сонце, щебечуть пташки, колосяться жита.

462. I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте тип мовлення. Яке речення виражає тему тексту?

ГОЛОС ПРИРОДИ

Свій голос має кожне дерево в лісі. Округлі тъмяно-зелені листки осики завжди тримають. Коли здіймётся сильний вітер, **осиковий** лист рветься, дерево тривожно шумить, ніби скаржиться на свою долю.

Радісно, ласково шелестить березове листя. **Легкий** пріємний голос має м'який лист липи. Могутній дуб при тихому вітрі **басисто** лопоче, сильнішає вітер – дуб наче лається з ним деренчливим голосом.

Легкий вітерець не розбудить **мовчазну** ялину. Йому ні за що зачепитися в її гострій верхівці (За В. Пархоменком).

II. Випишіть із речень тексту означення. Які із цих означень є епітетами?
III. Складіть і запишіть речення з двома висписаними означеннями.

463. I. Розгляньте й порівняйте художні фото. Розкажіть, що зображеного на кожному з них, які почуття домінують. Яка кольорова гама переважає? На якому фото природна стихія здається більш загрозливою? Які означення можна використати, описуючи зображене?

Н. Шарафан. Стихія

I. Маляренко. Гроза

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть опис (5–7 речень) на тему «Стихія». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

Варіант Б. Напишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Гроза». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

464. Спишіть речення, уставляючи на місці пропусків самостійно ді-брані означення. Підкресліть члени речення.

1. Чую шепіт ... океану. 2. Прилетіли ... журавлі. 3. Росли ... верба, ... калина і ... тополя. 4. Люблю відпочивати біля ... озера.

465. Виберіть із поданих у рамці означень найбільш доцільні, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Кожне означення ви можете використати лише один раз.

роздогами*   швидкими   розкішними**

1. Столичний метрополітен – це велике підземне місто із ... потягами.

2. Над горами розмахувала своїми ... крилами весна.
3. Ліси навколо села вигойдували своїми ... кронами.

* *Розлóгий* – крислатий, гіллястий.

** *Розкішний* – тут: пишний.

466. I. Спишіть речення, підкресліть означення. На які питання відповідають ці означення?

1. І пізній ранок, і короткий день – усе зими окреслені прикмети (*В. Крищенко*). 2. Повлягалися літні тумани на духмяні вечірні покоси (*В. Назарук*). 3. Шипшина вбралась у коралове намисто, і літо бабине вплелось між намистин (*Є. Гуцало*). 4. Вже вийшов місяць, і сова гукала, і тепла скирта уві сні зітхала, і дуб дрімав у сріблому плащі (*Л. Скирда*). 5. Сосновий ліс перебирає струни, рокоче тиша на глухих басах (*Л. Костенко*).

II. Знайдіть орфограми у виділених словах, поясніть написання. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.

43. ОБСТАВИНА

Про другорядний член речення, який указує на місце, час, причину дії, про способи вираження цього члена речення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають прислівники?

467. А. Прочитайте речення, у яких підкреслено другорядні члени речення – обставини. Що означають ці обставини (предмет, ознаку предмета чи ознаку певної дії)?

Найбільший літак сконструйовано в Києві.

«Мрія» може швидко набирати висоту.

Б. Якою частиною мови виражено та на яке питання відповідають виділені обставини?

В. Зробіть висновок про особливості обставини як другорядного члена речення.

Поняття обставини

Обставина – це другорядний член речення, який називає спосіб дії або її місце, час, причину, мету й відповідає на питання як? де? куди? звідки? коли? відколи? чому? для чого? з якою метою? навіщо? і под. **НАПРИКЛАД:**

як?
↓
Осика сонно шелестить (П. Тичина).

куди?
↓
Місячне світло влилося в кімнату (Л. Завіщана).

Обставину підкреслюємо так: _____.

Способи вираження

Найчастіше обставину виражаємо **прислівником** або **іменником** із прийменником. **НАПРИКЛАД:** 1. Стіл київський захопив підступно Святополк (П. Загребельний). 2. Зерно нап'ється сонця в полі (В. Сосюра).

Зверніть увагу!

Потрібно правильно ставити питання до обставини.
НАПРИКЛАД:

к о л и ?
прийшли через день;
д е ?
працювали в саду;
я к ?
чекав із нетерпінням.

468. I. Доведіть, що виділені слова – обставини. Якими частинами мови їх виражено?

1. Я так люблю, як дощ приходить в місто умити світ, дерева напоїть (*В. Малишко*). 2. Через хмари вечорові ходить місяць навпрошки (*В. Мордань*). 3. Чутки про подвиги Сагайдачного невдовзі дійшли до Польщі (*Д. Яворницький*). 4. На хаті спросоння клацнув дзьобом лелека (*М. Стельмах*).

II. Доберіть до виділених прислівників синоніми. За потреби зверніться до словника синонімів.

469. Випишіть з речень словосполучення «присудок + обставина». Запишіть питання до обставини та підкресліть її (за зразком).

ЗРАЗОК. Повертаються (куди?) додому.

1. Велосипедисти їхали повільно. 2. Рибалки сиділи на березі. 3. Прокинулися туристи вдосвіта. 4. Готують смачно наші кухарі. 5. Шахістки у вересні поїдуть до Англії.

470. I. Прочитайте прислів'я та поясніть їхнє значення. Зверніть увагу на написання виділених прислівників.

1. Чого вранці не зробиш, того ввечері не здоженеш.
2. Вода, що витекла, назад не повернеться.
3. Хто влітку пісні співає, той узимку слізози проливає.
4. На рідній землі тепло і вдень, і вночі.
5. Восени – багач, а навесні – прохач.
6. Гірко поробиш, солодко з'їси (*Нар. творчість*).

II. Запишіть речення під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Підкресліть обставини як члени речення. Поставте усно питання до кожної обставини та визначте частину мови, якою її виражено.

471. I. Прочитайте текст. Визначте, чи правдиво є інформація у виділених фрагментах.

ФУТБОЛ

Футбол виник в Англії дуже давно, десь у XII столітті.

В англійських містах у футбол грали спочатку на базарних площах і навіть на кривих та вузьких вуличках. Король Едуард II заборонив гру в усьому королівстві. Порушників цього наказу суворо карали.

Але народ продовжував грати у футбол і таки відстояв свій улюблений вид спорту. Заборону було знято, а згодом футбол **увійшов до програми Олімпійських ігор**.

Сьогодні люди різного віку шаленіють від футбольних баталій (За А. Коваль).

II. Випишіть п'ять обставин (на вибір) разом із присудками, від яких вони залежать.

III. Уявіть, що в тексті не було б обставин, які ви вписали. Що втратив би текст? Поясніть роль обставин у мовленні.

472. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть про ваш улюблений вид спорту. Де й коли ви ним займаєтесь? Чи порекомендували б ви його своїм однокласникам і чому?

473. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Хтось із вас зачитує один стійкий вислів, а хтось пробує замінити його синонімічним прислівником з довідки. Потім міняється ролями.

Наче грім серед ясного неба; аж до самих хмар; за тридев'ять земель; від усієї душі; за сімома замками; просто неба; аж вікна дрижать; аби день до вечора.

ДОВІДКА. Надворі, несподівано, щиро, надійно,далеко, гучно, аби як, високо.

II. Складіть і запишіть речення з дібраним прислівником (на вибір). Прислівник підкресліть як член речення.

474. I. Доберіть до кожного речення одну з поданих у рамці обставин, яку можна поставити на місці пропуску. Кожну обставину можна використати лише один раз.

в Одесі / в саду / край городу / біля річки /
на полях / на пустынці

1. Троянди посадили . . . 2. Верби ростуть . . . 3. Бузина зацвіла . . . 4. Сніги танули . . . 5. Виставку картин організували . . . 6. Калину посадили . . .

II. Спишіть відновлені речення. Підкресліть обставини. Якою частиною мови виражено кожну обставину?

475. I. Знайдіть серед питань, записаних у правій колонці, ті, на які відповідають обставини.

1. Виступили актори.	перед ким? де? як і?
2. Пролунав дзвінок.	як? для кого? який?
3. Під'їхав автобус.	куди? який? за ким?
4. Підійшла вихователька.	до кого? коли? яка?

II. Оберіть два речення з лівої колонки. Доповніть кожне обране речення другорядними членами, які відповідали б на подані біля нього питання. Утворені речення запишіть. Підкресліть члени речення.

476. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. _____
2. _____
3. _____

477. I. Спишіть, підкресліть члени речення.

1. Нашептав чорнявий вечір дивну казочку тобі (*С. Імашева*). 2. Зайду в траву і ляжу горілиць* (*Д. Луценко*). 3. Метелик білий в маки залетів (*Л. Костенко*). 4. Ведуть дерева негучну розмову про довгу зиму і про весну пізню (*П. Розвозчик*). 5. До моого вікна підійшла весна (*Д. Павличко*). 6. У садочках пишно розцвітають вишні (*О. Коваленко*).

* *Горіліць* – обличчям догори.

II. Від якого слова залежить і на яке питання відповідає кожна обставина?

III. Випишіть з речень слова з префіксами. Виділіть ці префікси.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Словосполученням є кожне поєднання слів у рядку
  - А прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч
  - Б високо в горах, зелений килим, за хатою
  - В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко
  - Г падає сніг, холодна роса, живу далеко
2. Лише один головний член є в реченні
  - А На незабудці бринів рудий джемелик (*Є. Шморгун*).
  - Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнузданім коні (*В. Підпалай*).
  - В З-поміж хмар перебліскує місяць (*М. Луків*).
  - Г Дерева в лісі нагинало до самої землі (*В. Іваненко*).
3. Правильно визначено граматичну основу в реченні
  - А Вітер листям вкриває холодну землю.
  - Б Хмарки сльози гублять.
  - В Нам життя дарує нові зустрічі.
  - Г Діти матерям цілують руки.
4. Три додатки є в реченні
  - А Мороз уночі намалював квіти на холодному склі.
  - Б Пролетіли гуси над долиною, над калиною.
  - В Вітер з моря розносив прохолоду.
  - Г Дітям подарували книжки й фотоальбоми.
5. Означенням є виділене слово в реченні
  - А **Теплом** дихала земля.
  - Б У гаю **весело** щебетали пташки.
  - В Запам'ятав **дідусеї** слова.
  - Г Земля дала **мені** крила.
6. Обставина є в усіх реченнях, ОКРІМ
  - А Опівночі айстри в саду розцвіли... (*Олександр Олесь*).
  - Б На березі річки зібрається гурт людей (*Д. Гаврищак*).
  - В А журавлі летять собі додому ключами (*Т. Шевченко*).
  - Г Пісні зігривають Всесвіт (*Д. Іванов*).
7. Обставиною є виділене слово в реченні
  - А Десь у **полях** і лісах танули сніги (*В. Грінчак*).
  - Б **Добре** діло роби сміло (*Нар. творчість*).
  - В Трави вільно підняли свої **стебельця** вгору (*В. Грінчак*).
  - Г Вітри безжалісно рвали **тендітне** врання на берізці (*І. Цюпа*).

8. У реченні «*Сердитий вітер після зливи трусиє щосили вишню й сливу*» (А. Качан) виділене слово є
А підметом	В означенням
Б додатком	Г обставиною
9. У реченні «*Художникою захоплено приймали в Парижі та Лондоні*» НЕправильно визначено синтаксичну роль слова (слів)
А приймали	В Парижі, Лондоні
Б захоплено	Г художникою
10. Підкресліть члени речення.

У небі вітер кучерявий колише темну блакить, і на землі гойдає трави, і затихає, їй знов шумить (М. Рильський).

44. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які члени речення називають однорідними, як їх поєднати в реченні, та про розділові знаки між ними

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте сполучники? Яка їхня роль у мові?

478. А. Прочитайте речення, у якому виділено однорідні члени. Чи на одне й те саме питання відповідаю виділені слова?

Цього року фермер засіяв поля **пшеницею, вівсом і ячменем**.

Б. Визначте, чи всі виділені слова залежать від дієслова **засіяв**.

В. Зробіть висновок про особливості однорідних членів речення.

Поняття про однорідні члени

Однорідними називають члени речення, які залежать від того самого слова в реченні, відповідають на те саме питання і виконують однакову синтаксичну роль. **НАПРИКЛАД:**

що робить?

Росте ї тягнеться до світла липа.

В одному реченні може бути дві та більше груп однорідних членів. **НАПРИКЛАД:**

Ростуть ї тягнуться до світла липа, ясен, клен.

перша група

друга група

Однорідні члени речення рівноправні між собою. Вони не утворюють словосполучення.

Засоби зв'язку

Однорідні члени речення можна поєднати без сполучників або за допомогою сполучників (*i, й, та, але, а, чи, або* та ін.). **ПОРІВНЯЙМО:**

Засоби зв'язку однорідних членів	Приклади	Схеми*
Інтонація та сполучник	<i>Серед яблунь i вишень біліє хатина (М. Луків).</i>	○ i ○
Лише інтонація (без сполучника)	<i>Заграв, зарум'янився Дніпро (О. Гончар).</i>	○ , ○

* На схемі однорідні члени речення позначаємо кружком: ○. Крім того, за наявності записуємо відповідні сполучники та ставимо розділові знаки між однорідними членами.

479. I. Доведіть, що виділені слова є однорідними членами речення. На які питання відповідають ці члени речення? Від якого слова залежать?

1. Головоломки, ребуси, кросворди розвивають уважність і мислення. 2. Для гри в боулінг використовують кеглі й кулі. 3. У магазині іграшок виберемо радіокерований гелікоптер або всюдиход. 4. Інтерактивні конструктори допомагають дітям і дорослим провести час весело, цікаво, змістовно.

II. Які з наведених однорідних членів речення зв'язано сполучниками?
III. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

480. I. Спишіть речення. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі (як члени речення).

1. Наталочка повернулася за лопаткою і прикопала шкуринки на дні рівчака (З. Мензатюк). 2. Літо пахло м'ячем, бузиною, порічкою (Ю. Андрухович). 3. Мешканці просяять побудувати наземний чи підземний пішохідний перехід через проспект (З інтернет-джерел). 4. Недавно листя тріпотіло над головою, а тепер голосно шелестить (В. Думанський). 5. Вітер накидав сміття та сухого бадилля (Е. Станев).

II. Накресліть схеми однорідних членів речення.

ЗРАЗОК. Схема до 1-го речення: ○ i ○.

Розділові знаки

Між однорідними членами речення
СТАВИМО КОМУ, якщо:

однорідні члени з'єднано без сполучників	Прошумів рясний , теплий дощ.
однорідні члени з'єднано сполучником а , але , та (у значенні але)	1. Дощ задрібомів , а потім линув щосили. 2. Дощ не сильний , але холодний .
однорідні члени з'єднано сполучниками, які повторюємо	1. Долітають звуки вітрұ , i дошұ , i грому . 2. Долітають звуки i вітрұ , i дошұ .

Перед **одиничним** сполучником
i, **й**, **та** (у значенні **i**), **чи**, **або**, який з'єднує однорідні члени речення, коми НЕ СТАВИМО.
НАПРИКЛАД: Долітають звуки **грому та дошұ**.

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
I груші , i яблуні висадили в садку. i O, i O	Груші i яблуні висадили в садку. O i O
Груші , i яблуні , i сливи висадили в садку. O, i O, i O	Груші , яблуні i сливи висадили в садку. O, O i O
	

Зверніть увагу!

Перед одиничним сполучником **та** коми не ставимо, якщо його вжито в значенні **i**. Якщо ж сполучник **та** вжито в значенні **але**, то кому перед ним ставимо. **НАПРИКЛАД:** Дощ **не сильний**, **та** **холодний** (тут сполучник **та** = **але**).

ПУНКТОГРАМА

Кома між однорідними членами речення

481. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. І птахам, і звірятам цікаво було дивитися на людей (*В. Бережний*). 2. Тече вода в синє море, та не витікає (*Т. Шевченко*).

Друга група. 1. Сосни немов розступились й обгорнули поляну (*М. Коцюбинський*). 2. На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає (*Т. Шевченко*).

482. I. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктоограми.

1. У другому таймі Кость і Миколка забили по голу (*С. Процюк*). 2. Люди працювали розбириали завали розчищали майданчики й закладали підвалини нових будинків (*В. Чемерис*). 3. Сашко розплющив очі подивився навкруги й нічого не зрозумів (*С. Гридін*). 4. Після запуску додатка ви або створюєте новий акаунт або користуєтесь старим (*З інструкції*). 5. Зимою сонце світить та не гріє (*Нар. творчість*). 6. Теплий дощ застав і птахів і людей серед поля (*В. Земляк*).

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

483. I. Виконайте тестові завдання.

1. Правильно розставлено розділові знаки в усіх реченнях, ОКРІМ

- А Достигли картопля, огірки, цибуля.
- Б Достигли картопля, огірки, і цибуля.
- В Достигли картопля, і огірки, і цибуля.
- Г Достигли і картопля, і огірки, і цибуля.

2. Кому потрібно поставити на місці пропуску в реченні

- А Діти збирали ягоди ... й милувалися природою.
- Б Кінь вийшов на піщану косу ... й струсив із себе воду.
- В Природа й оберігає ... й остерігає людину від поганих помислів.
- Г Вийшов зранку з будинку на поріг ... і застиг від подиву.

ІІ. Складіть і запишіть два речення так, щоб у першому – між однорідними членами був одиничний сполучник і, а в другому – повторюваний.

484. І. Хто швидше знайде три групи однорідних членів, які «заховались» у реченні?

Від сивої давнини й до наших днів у радості й у горі рушники й пісня супроводили людину все життя.

ІІ. Поясніть, чому в поданому реченні не ставимо коми перед сполучниками *й*, адже цих сполучників аж три.

485. Розгляньте схеми речень з однорідними членами. Складіть і запишіть речення за кожною з них.

1. *i* ○, *i* ○

2. ○ **або** ○

3. ○, ○ **та** ○

486. І. Складіть текст з поданих речень і запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктуограми.

БЕРКУТ

A	Величезне гніздо будує або на обривистих скелях або на верхівках столітніх дерев.	
B	Він має сильне й потужне тіло, а розмах його крил сягає двох метрів.	
C	В Україні беркут трапляється переважно у Львівській Закарпатській та Івано-Франківській областях.	
D	Під захистом Червоної книги перебуває один із найбільших орлів – беркут.	
E	Цей хижак нападає і на ховрахів і на зайців і на лисиць.	

ІІ. Зіставте зміст складеного тексту з наведеними нижче реченнями. Знайдіть у цих реченнях хибну інформацію.

За інформацією з тексту «Беркут», деякі унікальні й неповторні птахи перебувають на межі повного зникнення. Усі вони гніzdяться переважно у Львівській Закарпатській та Івано-Франківській областях.

487. Виконайте завдання одного з варіантів. За потреби зверніться до додаткових джерел інформації.

Варіант А. Складіть і запишіть одне речення з однорідними членами, які є назвами тварин, занесених до Червоної книги України.

Варіант Б. Складіть і запишіть одне речення з однорідними членами, які є назвами рослин, занесених до Червоної книги України.

488. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Від яких слів залежать однорідні члени речення?

1. У людей на острові є рушниці, патрони й запас хліба, консервів і шоколаду на два-три дні. 2. А вітер і хвилі несли й пароплав і шлюпку на прибережне каміння (*M. Трублаїні*).

489. I. Уявіть, як широкою долиною тече повноводна річка. Неоднакова вона в різні пори року. Навесні – гомінка, улітку – могутня, восени – замріяна, узимку – мовчазна. На її берегах ростуть різні рослини, а в її водах ховається незвідане й таємниче царство риб.

II. Складіть і запишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Повноводна річка». Використайте в тексті речення з однорідними членами.

490. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. А досвіток вже стукає в вікно навшпиньки підкрадаєт(ъ)ся до лі(ж,ш)ка (*Л. Завіщана*). 2. Сплять і лошата і корови і б(дж,ж)оли і оси (*Л. Костенко*). 3. Пахне осінь листям грибами печеною картоплею і м(и,е)дами (*В. Грінчак*). 4. Притулились журавлі до білокорої б(и,е)рези та й курличуть щось тихо-тихо (*В. Сухомлинський*). 5. Зірваної квітки вода не лікує а продовжує її муки (*Ірина Вільде*). 6. Мати дала нам і сонце і долю (*В. Крищенко*).

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі (як члени речення).

45. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про слова, які своїм значенням об'єднують однорідні члени речення, а також про розділові знаки та інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

491. А. Прочитайте речення, у яких виділено узагальнювальні слова. Знайдіть однорідні члени речення.

Даринка найбільше любить такі квіти: ромашки, троянди, волошки. Денис любить різні фрукти: апельсини, яблука, груші.

- Б.** З'ясуйте, чи об'єднує узагальнювальне слово своїм значенням однорідні члени речення.
В. Зробіть висновок про особливості узагальнювальних слів та їхню роль у мові.

Поняття про узагальнювальне слово

Біля однорідних членів речення може бути узагальнювальне слово. Таке слово своїм значенням об'єднує однорідні члени речення.

НАПРИКЛАД: Викладачі навчають гри на різних інструментах: скрипці, гітари, кларнети, саксофоні.

Узагальнювальне слово й однорідні члени речення виконують однакову синтаксичну роль.

У ролі узагальнювальних слів можуть бути:

іменники	Наловили різної <u>риби</u> : <u>коропів</u> , <u>карасів</u> , <u>щук</u> .
займенники (<i>все, всі, ніхто, кожен, усякий та ін.</i>)	<u>Ніхто</u> не запізнився: <u>ні дрослі</u> , <u>ні діти</u> .
прислівники (<i>всюди, скрізь, звідусіль, завжди та ін.</i>)	Вазони були <u>скрізь</u> : <u>у коридорі</u> , <u>у кімнатах</u> , <u>на кухні</u> .

Узагальнювальним може бути і словосполучення. **НАПРИКЛАД:** Для школи закупили технічні засоби: принтер, ноутбук, проектор, ламінатор.

Інтонація

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

Зверніть увагу!

Узагальнювальне слово може бути відокремлено від однорідних членів речення іншими словами. **НАПРИКЛАД:** Різні рослини висадили в парку: дерева, кущі, квіти.

492. I. Знайдіть у реченнях однорідні члени та узагальнювальні слова. У яких реченнях такі слова виражено іменниками, а в якому – прислівником?

1. Смартгодинник може відстежувати твою активність під час занять різними видами спорту: бігом, плаванням, боксом, футболом. 2. В Україні найбільшими за кількістю населення є такі міста: Київ, Харків, Одеса. 3. Я хочу побувати скрізь: і на берегах Амазонки, і в Єгипті, і в Карпатах. 4. Різні птахи відлітають на зимівлю в теплі краї: ластівки, лелеки, шпаки, дрозди.

ІІ. Зчитайте вголос речення з відповідною інтонацією.

Розділові знаки

Узагальнювальне слово може стояти перед однорідними членами речення або після них. Залежно від цього ставимо тире або двокрапку.

Якщо узагальнювальне слово стоїть ПЕРЕД однорідними членами речення, то перед ними ставимо ДВОКРАПКУ	<i>Галявина</i> поросла лісовим зіллям : <i>папороттю</i> , <i>конвалією</i> , <i>деревієм</i> . Δ: ○, ○, ○
Якщо узагальнювальне слово стоїть ПІСЛЯ однорідних членів речення, то після них ставимо ТИРЕ	<i>Пагорбки</i> , <i>трави</i> , <i>кущики</i> – усе оповито туманом. ○, ○, ○ – Δ

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: Δ.

ПУНКТОГРАМА

Двокрапка й тире в реченнях з однорідними членами та узагальнювальними словами

493. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні біля виділених однорідних членів ставимо тире, у другому – двокрапку, а в третьому не ставимо ні тире, ні двокрапки.

1. І з **саду**, і з **лісу** – звідусіль линуть пташині голоси (*I. Ярмульська*).

2. До віночка вплітають різні квіти: **ромашки**, **воловики**, **незабудки**, **чорнобривці** (*O. Кириченко*).

3. Я спішу до **землі**, до зеленого **дива**, до свого **джерела**, до живої **води** (*P. Перебийніс*).

494. I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання тире або двокрапки.

1. У наших лісах ростуть хвойні дерева ялини сосни кедри смереки тис (*O. Шуша*). 2. Ніколи не повертаються назад три речі час можливість (*Англійське прислів'я*). 3. Вишні у цвіту журлива річка й запашний луг усе це пов'язано з образом матері (*I. Вихованець*). 4. Просинаюсь я і чую пісню звідусіль з неба, з повітря, із землі (*O. Довгоп'ят*). 5. Жито пшениця й овес усе разом поспіло й присохло (*I. Нечуй-Левицький*).

II. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі (як члени речення).

495. Спишіть речення, уставляючи на місці пропусків наведені в рамці узагальнювальні слова та розставляючи розділові знаки.

усе це / ранніх овочах / різні твори / канцтовари

1. Підвищений вміст нітратів спостерігаємо в ... зеленій цибулі, редьці, буряку.

2. Магазин пропонує ... ручки, маркери, стікери, теки, блокноти.

3. Абрикос, магнолію, помідори, картоплю ... колись було завезено в Україну.

4. У 5 класі вивчають ... міфи, легенди, казки, оповідання, вірші.

496. Складіть і запишіть речення заожною схемою. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Δ : ○, ○, ○   2. ○, ○, ○ – Δ

497. I. Прочитайте текст (деякі розділові знаки пропущено). Що нового для себе ви дізналися?

МУЗЕЙ МОДЕЛЕЙ ТРАНСПОРТУ

Перший в Україні Музей моделей транспорту відкрито у Вінниці. У ньому ви можете побачити мінікопії транспортних засобів автомобілів, автобусів, літаків, танків, кораблів і потягів.

Засновник музею Олександр Вдовиченко збирав колекцію більше як 45 років. Експонати привозив з різних країн світу Німеччини, Іспанії, Італії, США. Частину моделей подарували друзі та знайомі. А перший свій колекційний автомобіль Олександр купив ще в дитинстві.

*Фрагмент експозиції Музею моделей транспорту,
м. Вінниця*

У Музеї є навіть моделі автівок із відомих кінофільмів «Назад у майбутнє», «Форсаж», «Бетмен» (З інтернет-джерел).

ІІ. Випишіть речення з узагальнювальними словами та розставте пропущені розділові знаки.

ІІІ. Випишіть із тексту спільнокореневі слова до дієслів *літати, тягти, дружити*. Позначте корені.

498. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть, які музеї ви відвідували, а в яких хотіли б побувати.

499. Виберіть розділовий знак, який можна поставити на місці пропуску в реченні. Для кожного речення правильним є лише один розділовий знак.

кома

двоекрапка

тире

1. Луки, гори, пишні сади ... усе зелене й принишкале (*I. Нечуй-Левицький*).

2. Синє все ... озера, річка, в синяві намоклий ліс (*B. Малишко*).

3. Над селом ... над полями та горами розмахнула своїми крильми зима (*Ю. Станинець*).

500. З'ясуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінився зміст речення. Відповідь обґрунтуйте.

Диктант національної єдності запропонували написати всім учням, студентам, учителям.

501. Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальні слова були перед однорідними членами речення. Перебудовані речення запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи залишиться тире?

1. І родина і школа і мисливці – усі повинні піклуватися про охорону нашої чарівної природи (*Остап Вишня*).
2. Рідні місця знайомі хатки садки доріжки – усе те миготить в очах, у голові думки будить... (*Панас Мирний*).
3. І на столі і на полицях – скрізь були папери (*М. Коцюбинський*).
4. Кари очі чорні брови – усе в неї сміється (*П. Куціш*).

502. Прочитайте речення. Знайдіть у них змістові помилки. Поясніть суть допущених помилок. Зачитайте речення правильно.

1. Тато помив весь посуд, тарілки, чашки, виделки.
2. На пероні вокзалу були жінки, чоловіки, дівчатка та хлопчики, діти.
3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи.
4. На уроках ми читали твори поетів і письменників.
5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і бегемотів.
6. Навесні зазеленіли поля, луки, гаї та цибуля.

503. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із ваших знайомих. Ви маєте з кимось із дорослих купити медикаменти за рецептром лікарки. Складіть два речення, за допомогою яких ви могли б звернутися до аптекарки, використавши узагальнювальне слово та назви деяких ліків як однорідні члени речення.

- ✓ сироп від кашлю
- ✓ противірусні засоби
- ✓ вітамін С
- ✓ аерозоль
- ✓ краплі в ніс
- ✓ засіб від нежитю
- ✓ розчин для інгаляцій

504. Складіть висловлення (4–6 речень) на одну з поданих тем з використанням узагальнювальних слів та однорідних членів речення.

Теми: «Квіти в саду», «Мій улюблений вид спорту», «Що ми побачили в лісі», «Моя улюблена відеогра».

505. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть узагальнювальні слова як члени речення.

1. Всі кольори я душею прийму білі рожеві блакитні червоні (*М. Боровко*).
2. Стежка озеро стіжок все у падо-

листі (В. Скомаровський). 3. Діти кинулися один перед одним рвати чудові квіти рожеві **гвоздички** лілові дзвіночки (Н. Кобринська). 4. Земля і вода і повітря усе поснуло (М. Коцюбинський). 5. Усміхнися всім навколо небу сонцю квітам людям (А. Костецький).

ІІ. Визначте у виділених словах дзвінкі приголосні.

46. ЗВЕРТАННЯ

*Про слова, які називають того, до кого звертаємося,
а також про те, як ці слова виділяємо*

ПРИГАДАЙМО. Коли використовуємо іменник у клічному відмінку?

506. А. Визначте, до кого звертаються в кожному реченні.

1. **Шановні пасажири**, не забувайте своїх речей.
2. Сідайте, будь ласка, **бабусю**.
3. **Олексію**, наступна зупинка наша?

Б. З одного чи з кількох слів складаються виділені звертання? Чи є в складі звертань іменник?

В. Зробіть висновок про особливості звертання та його роль у мовленні.

Поняття звертання

Звертання – це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сергію, візьми яблуко.* 2. *Сестричко, підійди до вікна.*

Звертання виражаємо іменником у формі клічного відмінка. Біля цього іменника можуть бути також прикметники чи займенники *мій, наш*. **НАПРИКЛАД:** 1. *Любий дідуся, вітаю тебе!* 2. *Моя донечко, вітаю зі святом!*

Види звертань за будовою

Непоширені

(виражені одним словом)
Україно! Слався нивами,
слався рідними людьми!
(Т. Масенко).

Поширені

(виражені кількома словами)
Рідна Україно, ти
мене до серця пригорни!
(П. Перебийніс)

Звертання не є членом речення.

Інтонація та розділові знаки

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

На письмі звертання виділяємо **комами**. Звертання, яке стоїть у середині речення, виділяємо **комами з обох боків**.

НАПРИКЛАД: 1. *Мамо, я допоможу тобі приготувати обід.*
2. *Я допоможу тобі, мамо, приготувати обід.*

Після звертання, яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Діти! Завтра зустрічаємося біля школи.*

Зверніть увагу!

Займенники *ти*, *ви* не бувають звертаннями й до складу звертань не входять. **НАПРИКЛАД:** *Через усе мое життя ти, Дніпро, протікаєш* (М. Луків). Тут звертання – *Дніпре*.

ПУНКТОГРАМА

Кома та знак оклику в реченні із звертанням

507. I. Знайдіть звертання. Поширеними чи непоширеними вони є? Обґрунтуйте пунктограму «Кома та знак оклику в реченні із звертанням».

Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ноче! Неначе здоров'я ллеться в груди, очищає розбухлу голову од нестерпного болю і спеки. Яка чудодійна ти, вода студена! Ніколи в житті ти не була такою доброю і живущою (М. Стельмах).

II. Прочитайте текст уголос, дотримуючися правильної інтонації.

508. I. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками. Чи є звертаннями виділені слова? Чому?

1. Скажи ж мені Дніпре які вітровій все кличуть тебе крізь степи і гаї!.. (М. Вінграновський). 2. Ти ж дивися Таракику не бігай від діда (О. Іваненко). 3. Не плачте мамо не треба, і ви не журіться тату (А. Малишко). 4. Не стелись тумане не шуміть тополі (В. Сосюра). 5. Розпрягайте хлопці коней та лягайте спочивати (Нар. творчість). 6. Кораблі Шикуйтесь до походу! (В. Симоненко).

II. Визначте вид речень за метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні).

III. Підкресліть члени речення в останньому реченні.

509. Оберіть два речення, у яких на місці пропуску потрібно поставити кому.

1. Природо ... я в полоні твого незвичайного зимового пейзажу (*В. Шевчук*).

2. Скільки таємниць ти приховуєш у собі ... людино (*А. Коваль*).

3. Починається похмура ... осінь, але погода стоїть ще тепла (*О. Васильківський*).

510. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви зустрілися зі своїм однокласником/однокласницею після канікул. Складіть разом і розіграйте за особами діалог на тему «Зустріч після канікул». Використайте в діалозі щонайменше два звертання.

511. Складіть і запишіть текст привітання (4–6 речень) з нагоди Дня матері або Дня захисників і захисниць України. Використайте в тексті 2 звертання. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Мамо, дорога матусю, рідна нене, люба моя; шановні українці, захисники та захисниці України, мужні охоронці, наші воїни, дорогі співвітчизники та співвітчизниці, воїни-захисники, дорогі краини.

512. I. Перебудуйте речення, замінюючи підмети звертаннями. Запишіть, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. Українці з малечку вивчають рідну мову. – Українці, з малечку вивчайте рідну мову.

I. Денис допомагає своїй бабусі. 2. Вітер розганяє хмару. 3. Ольга Павлівна підійшла ближче. 4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

II. Порівняйте подані й перебудовані речення за такими ознаками: 1) вид за метою висловлення; 2) склад граматичної основи; 3) розділові знаки.

513. I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктоограми.

1. Слухай Лілі я прочитаю тобі вірші... Хочеш? (*Н. Бічуга*). 2. Привіт тобі зелений саду! (*Олександр Олесь*). 3. Рідна земле моя ти даєш мені сонце і квіти (*Д. Луценко*). 4. Горнусь до тебе Україно (*М. Бакай*). 5. Понеси мене на крилах радосте моя (*В. Симоненко*). 6. Спасибі земле за твої щедроти! (*Л. Костенко*).

II. Складіть і запишіть спонукальне речення з поширенним звертанням.

514. Спишіть подані речення, ускладнюючи їх наведеними звертаннями. Кожне звертання можна використати лише один раз. Розставте розділові знаки.

шановні мешканці / діти й дорослі / мамо /
шановні покупці / пасажири / водії

1. Попереду небезпечна ділянка шляху. 2. Покажи мені, як правильно надсилати фото. 3. Бережіть лісові насадження від пожеж! 4. Проходьте швидше до вагонів. 5. Дотримуйтесь чистоти біля своїх будинків. 6. Магазин зачиняємо через тридцять хвилин.

515. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три речення, у яких ви запитуєте про що-небудь знайомих, повідомляєте про щось або спонукаєте до виконання певної дії. Використайте звертання і слова ввічливості.

Варіант Б. Складіть і запишіть текст повідомлення для бабусі або дідуся (вони живуть в іншому місті) про те, що ваша молодша сестра їде до них на канікули. Використайте звертання і слова ввічливості.

47. НАЙБІЛЬШ УЖИВАНІ ВСТАВНІ СЛОВА ТА СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ

Про слова, за допомогою яких мовець виражає ставлення до висловленого, а також про те, як ці слова виділяємо на письмі та в усному мовленні

516. А. Прочитайте виразно вголос речення, у яких виділено вставні слова. Які розділові знаки використано?

1. Здається, минулого тижня стало холодніше. 2. Скоро, мабуть, будуть сильні снігопади.

Б. Прочитайте речення без виділених слів. Що втратили речення від цього?

В. Зробіть висновок про роль вставних слів у мовленні та як їх виділяють в усному мовленні й на письмі.

Поняття про вставні слова

Вставними називають слова (сполучення слів), за допомогою яких виражають ставлення мовця до висловленого.

НАПРИКЛАД: 1. Діти, безперечно, люблять морозиво. 2. На жаль, зустріч скасували.

Найуживаніші вставні слова (сполучення слів)

Групи	Приклади
Виражаютъ упевненість, невпевненість	<i>звичайно, безумовно, безперечно, щоправда, здається, мабуть, може, можливо, очевидно</i>
Виражаютъ різні почуття (радість, жаль, тривогу, здивування тощо)	<i>на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>на мою думку, по-моєму, по-твоєму</i>
Указують на зв'язок думок	<i>отже, таким чином, до речі, наприклад</i>

Вставні слова (сполучення слів) не є членами речення, до них не можна поставити питання.

Інтонація та розділові знаки

В усному мовленні перед вставними словами й після них робимо невелику паузу, а самі слова читаємо трохи швидше й більш низьким голосом.

На письмі вставні слова завжди виділяємо **комами**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Крізь ці кущі, здається, ніхто не пробереться* (Н. Забіла). 2. *Можливо, буде віхола, замети вкриють путь* (С. Пушкін).

Зверніть увагу!

Слова *навіть, майже, усе-таки, мовби, начебто, ніби, особливо* вставними не бувають.

ПУНКТОГРАМА

Кома в реченнях зі вставними словами
(сполученнями слів)

517. I. Прочитайте виразно речення вголос. Доведіть, що виділені слова (сполучення слів) – вставні.

1. Дивлюсь на зорі опівночі. **На жаль**, вони також не вічні (М. Луків). 2. Не знайти, **мабуть**, на земній қулі людей,

яких би не чарувала світла музика квітів (*С. Приходько*). 3. До речі, можу підказати, де зараз дістати прекрасних стиглих черешень (*М. Павленко*). 4. Це, може, навіть і не вірші, а квіти, кинуті тобі (*Л. Костенко*). 5. Десь, правда, була ще така прикольна фотка (*М. Павленко*).

ІІ. З'ясуйте, що виражає або на що вказує кожне вставне слово (сполучення слів).

518. І. Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками вставні слова (сполучення слів).

1. На щастя тихий вечір йде (*Б. Лепкий*). 2. Можливо вдома дощик не вщухає (*Д. Луценко*). 3. Літо бабине вгопрі, отже осінь на порі (*О. Пархоменко*). 4. Ця байка вам в пригоді може стане (*Л. Глібов*). 5. На жаль тварин деяких видів залишилося мало (*Із журналу*).

ІІІ. Підкресліть члени речення у двох перших реченнях.

ІІІ. Поясніть значення виділеного сполучення слів. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.

519. І. Складіть текст з поданих речень і вставних слів. Речення і вставні слова можна розміщувати так, як це, на вашу думку, буде найкраще.

A	У Києві є місце для неймовірних пригод – Музей науки.	
B	За допомогою інтерактивної пісочниці можна побудувати вулкан чи врятувати місто від затоплення.	безумовно
V	Ніхто не оминає велосипедів із квадратними колесами, на яких неважко їздити по спеціальній кривій доріжці.	наприклад
G	Якщо ви мрієте про справжні дослідження, то Музей науки чекає на вас.	мабуть
D	Один з найулюбленіших експонатів – загартоване скло, яке гості намагаються розбити величезним маятником.	отже

II. Уявіть, що ваш текст про Музей науки опублікували в журналі. Яке значення матиме для читачів наведена в тексті інформація? Чи спонукаєтиме вона до чогось?

520. Уявіть, що вас попросили висловити своє ставлення до прізвиськ, які учні та учениці дають одне одному. Якими вставними словами (сполученнями слів) ви висловите впевненість у тому, про що будете говорити. А якими наголосите на тому, що висловлюєте саме свою думку? Складіть усно невеликий текст-відповідь (3–5 речень).

Треба розрізняти

Залежно від змісту речення слова (сполучення слів) **може, здається, на щастя, на радість** та деякі інші можуть бути або не бути вставними. Щоб переконатися, що слово є вставним, спробуйте вилучити його з речення. Якщо при цьому речення не втратить первинного змісту, то слово є вставним. **ПОРІВНЯЙМО:**

Речення без вставного слова (сполучення слів)	Речення зі вставним словом (сполученням слів)
Подарували оберіг на щастя .	На щастя , дощу сьогодні не було.

521. Виконайте тестові завдання.

1. Сполучення слів на радість потрібно виділити комами в реченні

A Удень на радість дітлахам виглянуло сонце.

B Учора на радість я набрав найбільше балів.

C Артисти виступали на радість глядачам.

D Квіти посадили на радість мешканцям будинку.

2. Правильно розставлено розділові знаки в реченні

A Навіть, до хати не запросили.

B Морозиво, здається, насолодою.

В Може, зламатись автомобіль.

Г Може, поїдемо в Карпати.

522. Складіть і запишіть по два речення зі словами **може**, **здається** так, щоб у першому реченні слово було вставним, а в другому – членом речення.

523. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які виражали б певне почуття, а хтось – вставними словами (сполученнями слів), які виражали б упевненість або невпевненість. Утворені речення запишіть, перевірте одне в одного виконання завдання.

1. Усю ніч ішов сильний дощ.
2. Сергійку вдалося знайти на подарунок цікаву книжку.
3. Автобус затримується через затори на дорогах.

524. Прочитайте речення. Які помилки у вживанні вставних слів (сполучень слів) ви помітили? Запишіть, виправляючи помилки. За потреби скористайтеся поданою рубрикою «Культура мовлення».

1. Завтра, кажеться, буде погана погода. 2. Наверно, я не встигну завершити гру. 3. Таким образом, результати нашого дослідження були найбільш достовірними.

525. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть для вебсайту або газети вашого навчального закладу повідомлення (6–10 речень) про цікавий випадок із життя класу з використанням вставних слів (сполучень слів).

Варіант Б. На основі таблиці «Найуживаніші вставні слова (сполучення слів)» підготуйте усну розповідь про вставні слова (сполучення слів). Складіть усно речення з одним вставним словом (сполученням слів) кожної групи.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
мабуть здається таким чином, отже	наверно кажеться таким образом

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Визначити вид речення за метою висловлювання (розвповідне, питальне, спонукальне).
2. Визначити вид речення за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).
3. Указати, що речення просте.
4. Визначити граматичну основу.
5. Визначити другорядні члени речення (якщо є).

Зразок усного розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Речення розвповідне, неокличне, просте. Граматична основа складається з підмета *я* та присудка *слухаю*. З другорядних членів речення є додаток *мелодію* та означення *осінню*.

Зразок письмового розбору

Я слухаю мелодію осінню (В. Сосюра).

Розпов., неокл., просте.

526. I. Виконайте усно синтаксичний розбір поданих речень. Розбір двох із них (на вибір) запишіть.

1. Ми полюбили і гомін вулиці, ітишу Дніпра, і хащі лісу (*В. Іваненко*). 2. Вечір висипав зорі на **чорнющого** неба чоло (*В. Гужва*). 3. Без упину, без утоми, в бурі, в громі, в льодоламі, з-під зимової кори міцно вирвавсь Дніпр ста-рий! (*Г. Чупринка*). 4. Сплять і лошата, і мальви, і корови, і бджоли, і оси (*Л. Костенко*). 5. Усе мене тішить: ліси і садки, озера, річки, глибокі ставки (*О. Василенко*).

II. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях.

III. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

48. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про засоби зв'язку та розділові знаки між частинами складного речення

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення?

527. А. Зіставте зміст поданих речень. Скільки виконавців названих дій є в реченні першої колонки? А другої?

Просте речення

Футболіст забив м'яч у ворота суперників.

Складне речення

Футболіст забив м'яч у ворота суперників, але суддя не зарахував гола.

Б. Знайдіть граматичні основи та визначте їхню кількість у кожному реченні.

В. Зробіть висновок, чим прості речення відрізняються від складних.

Поняття складного речення

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. НАПРИКЛАД:

Синіє ласкаве небо, і знов курличутъ журавлі.

1-ша частина

2-га частина

Зв'язок частин

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можна поєднати різними видами зв'язку.

Види зв'язку частин складного речення

безсполучниковий (за допомогою тільки інтонації, без сполучників)	сполучниковий (за допомогою сполучників чи сполучних слів та інтонації)
<i>На гнізда <u>повернулися</u> лелеки, птахів <u>зігріла</u> рідна сторона</i> (Д. Луценко).	<i>Весна <u>зупинилась</u> над кручею, і <u>плачуть</u> останні сніги</i> (Л. Завіщана).

Найуживаніші сполучники та сполучні слова ***і, й, та, чи, або, а, але, щоб, якби, бо, мов, як, наче, тому що, що, хто, який, коли, де*** та ін.

Інтонація

Між частинами складного речення в усному мовленні робимо невелику паузу. У кінці кожної частини, крім останньої, голос підвищуємо. У кінці речення голос понижуємо.

НАПРИКЛАД:

528. I. Доведіть, що подані речення є складними. Прочитайте вголос два речення (на вибір), дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ще тримались по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг (*Є. Гуцало*). 2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем озимина (*I. Цюпа*). 3. Малу павутиночку вітер відносить, за неї чіпляється сивий бур'ян (*M. Луків*). 4. Туман над лугом колихався, кричали у гаю сичі (*M. Луків*).

II. Випишіть речення із безсполучниковим зв'язком. Підкресліть граматичні основи.

529. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має знайти й виписати складне речення з трьома граматичними основами, а хтось – із чотирма. Підкресліть члени речення у вписаних реченнях. Перевірте одне в одного виконання.

1. Вільний і щасливий степ розлігся довкруг, а високо в небі літає самотній шуліка (*Є. Гуцало*). 2. Достигають яблука ранети*, рання осінь листя золотить, гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості прилетить (*Л. Костенко*). 3. Вітер з моря море розгойдав, хвилями здійнялися простори (*M. Луків*). 4. Струмок дзюрчить, роса блищить, і вогнище палає, і ліс гілками верховіть у небесах витає (*M. Луків*).

* Ранет – сорт яблук.

530. I. Поєднайте частини складних речень з правої та лівої колонок так, щоб утворилися прислів'я. Запишіть утворені прислів'я. Усно поясніть, як ви їх розумієте.

Хто в четвер скаче,
Там правда мовчить,
Синиця шкоду робить,
Верба водою живе,
Пішов би в гості, але
Гора з горою не зійдеться,

а чоловік із чоловіком
сходяться.
а журавлеві перепадає.
але ніхто не запрошує.
верба воду і береже.
де сила панує.
той у п'ятницю плаче.

II. Підкресліть граматичні основи в перших двох реченнях.

Складні речення

531. I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Чи актуальню є наведена інформація?

ВСТИГНУТИ ЗА ПРОГРЕСОМ

Технічний прогрес рухається так швидко, що ми інколи не встигаємо за ним. Смартфони, планшети, GPS-навігатори, дрони, гіроборди – невід'ємні атрибути сучасного життя. Малюки сприймають їх лише як іграшку, діти старшого віку використовують під час навчання та активного відпочинку.

Смартбраслет стежить за станом організму людини, вебкамера передає зображення в реальному часі, планшет зберігає безліч інформації. Дрони допомагають науковцям, військовим, пожежникам, екологам, тележурналістам. З допомогою квадрокоптера можна зняти незабутнє відео свого міста чи села з висоти пташиного польоту.

Гаджети, безумовно, полегшують наше життя, але сучасні технології не повинні перешкоджати живому спілкуванню (*З інтернет-джерел*).

II. Випишіть спочатку сполучниківі складні речення, а потім – безсполучниківі. Підкресліть граматичні основи.

532. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви думаете, сучасні гаджети більше допомагають чи шкодять навчанню? Обґрунтуйте свою відповідь.

533. I. Розгляньте діаграму. Чи відповідає загалом наведена інформація вашому розподілу часу за добу?

Розподіл часу учнів та учениць за видами діяльності за добу

- Сон
- Навчання
- Улюблені справи
- Харчування
- Активний відпочинок
- Резерв часу

II. На основі інформації, наведеної на діаграмі, та власного досвіду складіть усне висловлення (3–5 речень) про розподіл часу учнів та учениць за добу. Використайте щонайменше одне складне речення.

534. I. Спишіть, поєднуючи частини складних речень одним із поданих у рамці сполучників. Кожен сполучник можна використати лише один раз.

бо   щоб   і   а   що

1. Молоденському вітру здалося, ... всі хмари він прожене (*М. Доленко*). 2. Для того є муха на світі, ... ледарі не спали (*Нар. творчість*). 3. І хоч січені січе, ... мені за плечем журавлі журавлять (*Б. Олійник*). 4. Дуби гойдались, ... тремтіли клени (*М. Вінграновський*). 5. Не плюй у криницю, ... прийдеш по водицю (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть граматичні основи.

49. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, як правильно розставляти розділові знаки в складному реченні, а також про синонімічність складних і простих речень

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо кому?

535. А. Прочитайте речення. Чи є кома між частинами складних речень? А між однорідними членами?

Складні речення

1. На стовпах гніздяться лелеки, **i** зеленіє на полях озимина.
2. Сонце піднялося над полями, **i** вітер колише молоді пагінці кукурудзи.

Речення з однорідними членами

1. Ми вже посадили картоплю **i** посіяли буряки.
2. Фермер переорав поле **i** посіяв озимину.

Б. Що з'єднує сполучник **i** в кожному реченні (однорідні члени речення чи частини складного речення)?

В. Зробіть висновок, коли перед **одиничним** сполучником **i** ставимо кому, а коли коми не ставимо.

Розділові знаки

Між частинами складного речення ставимо кому. **НАПРИКЛАД:**

1. Прилинув вітер, і в нічній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка).
2. Материнське серце горе закрива, материнське серце щастя наверта (М. Гірник).

Зверніть увагу!

КОМУ перед **одиничним** сполучником
чи, або, та (у значенні *i*), ***i*, *ї***

ставимо
між частинами складного речення
За бортом ревіло море, і пароплав здригався від ударів хвиль.

не ставимо
між однорідними членами речення
*Штурм збивав пароплав з курсу **та** відносив до берега.*

ПУНКТОГРАМА

Кома між частинами складного речення

536. ЧОМУ ТАК? Прочитайте речення. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *i* є кома, а в інших – коми немає.

1. Вишні на причілку теж стояли чорні, і над ними гули бджоли (В. Чемерис).
2. Умите сонце перекинуло свої золотікоси на поля, і вони укрилися пахучою парою (М. Стельмах).
3. Ось вперіщив дощ і зашумів над полями, над пасікою (В. Приходько).
4. Дорослі чайки ширяли над озером і час від часу приносили пташенятам смачну рибу (В. Данилов).

складне речення

однорідні члени

537. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть й об'яснуйте пунктоограму «Кома між частинами складного речення».

1. Місяць в травах росяних купався по степу світилась ковила (*Б. Мозолевський*). 2. Джмелями літаки собі гудуть і джміль до них гуде собі спросоння (*І. Драч*). 3. Папірус білий ліг на цілий світ і пишеться історія зимова (*Г. Дудка*). 4. Учені виявили що в далекому минулому територію нашої країни покривав лід (*П. Клушанцев*). 5. Шлях часом відходив від річки або річка огинала природні пагорби землі й відходила від шляху (*І. Ле*).

II. Як з'єднано частини кожного складного речення?

III. Підкресліть члени речення у двох перших реченнях.

538. I. Утворіть з кожної пари простих речень одне складне й запишіть. Для зв'язку частин використайте запропоновані сполучники. Кожен сполучник можна використати лише один раз.

але   або   а   що   якщо

ЗРАЗОК. Зі шхуни спустили шлюпку. Матроси попливли до берега. – Зі шхуни спустили шлюпку, і матроси попливли до берега.

1. Пасажири перечекають негоду в аеропорту. Для них запропонують місця в готелі. 2. Судно готове було залишити порт. Море весь день штормило. 3. У Черкасах ішов дощ. Над Львовом світило сонце. 4. Гелікоптер не зможе злетіти. Зранку буде сильний туман. 5. Метеорологи попередили авіадиспетчерів. Очікується заметіль.

II. Об'яснуйте вживання розділових знаків у реченнях, які ви записали.

539. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три складних речення про історію вашого міста (села). Два з них мають бути із сполучниковим зв'язком.

Варіант Б. Пригадайте й запишіть невелику розповідь (5–7 речень) про історію вашого міста (села) чи про походження його назви. Використайте щонайменше два складних речення.

540. Виконайте тестові завдання.

1. Кому перед сполучником і треба поставити в реченні

А Тут мене з дитинства пам'ятають і стрічають радо земляки (*М. Луків*).

- Б** Наче вчора бігав я до школи і садив ті вишеньки малі (*В. Симоненко*).
В Дідусь широко відчиняє ворота і я виїжджаю з подвір'я (*М. Стельмах*).
Г Тимко взяв косу і хотів шаркнути нею по траві (*Г. Тютюнник*).
2. Правильно розставлено розділові знаки в реченні
А За човном бігли темні береги, тихо зітхала, і охкала вода (*М. Стельмах*).
Б Зима вдяглася в білий кожушок, і вийшла в парк стежками прогулятись (*О. Довгоп'ят*).
В Вечірні сутінки на землю раптом сіли, і засмутили воду голубу (*С. Жуковський*).
Г Море ряхтіло сонячними зблисками, і гаряче проміння обсушувало шкіру (*З. Мензатюк*).

541. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Віти дерев легенько тремтіли і від цього трепету зайнялося і небо і сонячне сяйво і трави (*Ірина Вільде*). 2. Було після дощу і громовиці плодів солодких в пелену збереш ї смакуеш їх, солодких і духмяних а яблука вигупують в саду... (*Г. Дудка*).

II. Знайдіть метафори.

542. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Оркестр **дощу** над **Моршином** замовк і ноти листям сохнуть на берéзі (*М. Боровко*). 2. Уже зовсім завесніло уже жайворонки виспівували в полі (*Ю. Збанацький*). 3. Я б не повірив ніколи що хвиля може піднятися так високо (*Е. По*). 4. Українці, захистім себе щоби світ вважав нас українцями (*А. Бортняк*). 5. На зеленій траві білі чайки сидять білі свічі горяТЬ на тарелях латать (*Д. Павличко*). 6. Море лютувало але сила хвиль ще відставала від сили вітру (*М. Трублаїні*).

II. Перебудуйте усно перше речення на два простиХ.

III. Доберіть усно спільнокореневі прикметники до виділених слів.

543. Випишіть лише складні речення. Розставте пропущені розділові знаки та підкресліть граматичні основи.

1. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрущувало зорі (*Б. Мозолевський*). 2. Прийшла весна шумить Десна та хвилі розганяє (*М. Кононенко*). 3. Ось налетить вітер і почне безжалісно зривати осінню красу зажуреного клена (*О. Копиленко*). 4. У бур'янах блукає літо картопля кволя там росте (*В. Сосюра*). 5. Мене водило в безвісти життя та я вертався на свої пороги (*Д. Павличко*). 6. Щогли соснові гойдають зимові вітри і небо засніжене все напинає вітрила (*Г. Дудка*).

50. РЕЧЕННЯ З ПРЯМОЮ МОВОЮ

Про те, з яких частин складається речення з прямою мовою, про особливість його інтонування та про вживання розділових знаків у такому реченні

544. А. Прочитайте речення, у кожному з яких виділено пряму мову. Інша частина речення – слова автора.

1. У давнину говорили: «**Якщо на хаті звив гніздо лелека, то в родині буде лад**».

2. «**А тепер берімось до діла**», – весело запропонував Марко.

Б. Визначте, де в реченнях стоять слова автора (перед прямою мовою чи після неї).

В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості будови речень із прямою мовою.

Пряма мова та слова автора

Пряма мова – це точно відтворене висловлення певної особи, передане від її імені.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають **словами автора**. **НАПРИКЛАД:**

Максим Рильський писав: «*Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком*».

Інтонація

В усному мовленні пряму мову вимовляємо повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Між словами автора й прямою мовою робимо паузу.

545. І. Знайдіть у реченнях слова автора й пряму мову. Визначте, де стоять слова автора – перед чи після прямої мови.

1. «Дідусю, відпочиньте вже», – сказав Андрійко (*Л. Вишневецький*). 2. У кожній родині з малечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» (*Із журналу*). 3. Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий!» (*Леся Українка*). 4. Іду та людей питаю: «де тут дорога до рідного краю?» (*В. Симоненко*).

ІІ. Прочитайте виразно речення вголос, правильно їх іntonуючи.

Розділові знаки

На письмі пряму мову завжди беремо **в лапки**, а перше слово пишемо з **великої букви**.

Якщо слова автора стоять **ПЕРЕД** прямою мовою, то після них ставимо **ДВОКРАПКУ**

*Онук похвалився дідусеві:
«Я навчився плавати».*

Бабуся питає: «А хто допоможе мені води принести?»

Якщо слова автора стоять **ПІСЛЯ** прямої мови, то перед ними ставимо **КОМУ** (знак питання або знак оклику) й **ТИРЕ**.

Слова автора після прямої мови починаємо з малої букви

*«Я навчився плавати», –
похваливсь онук дідусеві.*

*«А хто допоможе мені
води принести?» – питає бабуся.*

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем:

1. А: «П».	3. «П», – а.
2. А: «П!»	4. «П?!» – а.

(*П* – пряма мова; *А, а* – слова автора)

ПУНКТОГРАМА

Розділові знаки в реченні з прямою мовою

546. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть пряму мову. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Шепоче хвиля хвилі На берег подивись, це знову ночі

білі в Одесі почались (А. Качан). 2. Я крикнув журавлю Візьми мою журу! (Л. Горлач). 3. Вовк у лося запитав Ти чому рогатий став (Є. Гуцало). 4. Соловей щебече в лузі Добрий ранок всім вам, друзі (В. Забава). 5. Буде добра каша каже бабця наша (А. Камінчук).

ІІ. Накресліть схеми речень із прямою мовою.

547. І. Перебудуйте речення так, щоб слова автора стояли після прямої мови, і запишіть. Порівняйте вживання розділових знаків у поданих і в перебудованих реченнях.

1. Усміхнувшись, гукнув подорожній: «Здоровенькі були, пастушки!» (В. Скомаровський). 2. Кожен кущик і стежка мов говорять мені: «Ти у рідному домі, у своїй стороні» (А. Камінчук). 3. Поле каже: «Я зеленію, бо засіває мене праця людська» (В. Сухомлинський). 4. Ми спитали соловейка навесні: «Ти для кого так виспівуєш пісні?» (Н. Мельниченко).

ІІ. Обґрунтуйте орфограми у виділених словах.

548. Складіть і запишіть два речення з прямою мовою на тему шкільного життя. Побудуйте схеми цих речень.

I ТАКЕ БУВАЄ

Хто зможе записати подані речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки? Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити тему».

549. Перебудуйте подані речення на синонімічні з прямою мовою і запишіть. Накресліть схеми двох речень із прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. Хвалилася калина, що вона з медом солодка. – Хвалилася калина: «Я з медом солодка».

1. Давня мудрість учить, що не потрібно робити іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі. 2. Обіцяв горщик, що розіб'є казана. 3. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща.

550. Складіть і запишіть невелику розповідь (5–7 речень) на одну з поданих тем. Використайте 2–3 речення з прямою мовою.

Теми: «Як ми їздили відпочивати», «Мій вихідний», «Як ми готувалися до свята», «Чого навчила мене моя тренерка», «Чого навчив мене мій тренер».

551. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях є звертання?

1. Готові, капітане? ледь чутно запитав помічник (*M. Кідрук*). 2. Ромка захоплено вигукнув От спасибі, що врятували! (*B. Нестайко*). 3. Дружній череді вовк не страшний часто говорив батько (*M. Номис*). 4. Я нахилився до Тусі й запитав Слухай, а ти собак боїшся? (*B. Нестайко*). 5. Я сказав Сонце, сонце! Уділи мені живущої води... (*B. Свідинський*).

51. ДІАЛОГ

*Про розмову двох або кількох осіб та
про вживання розділових знаків*

552. Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові? Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки вжито.

ТИКАЄ

Прогулюючись біля річки, Олесь із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

- Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула, дивуючись, дівчинка.
- Бо ж тікає, – переконливо пояснив Олесь.
- Від кого?
- А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Поняття про діалог

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог – це розмова двох або кількох осіб.

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка – це фраза (слова) кожного участника діалогу.

Розділові знаки

На письмі кожну репліку пишемо з нового рядка. Перед нею ставимо тире. Якщо є слова автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й у реченні з прямою мовою, але без лапок. **НАПРИКЛАД***:

— Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив, — показує Борис сусідові новий футбольний м'яч.

Почухав потилищо сусід та й каже:

— Що ж, треба, виходить, і мені терміново купувати.

— Теж м'яч?

— Та ні, треба купити скло на запасні шишки для вікон.

* У цьому діалозі пряму мову виділено курсивом.

ПУНКТОГРАМА

Розділові знаки в діалозі

553. I. Прочитайте діалог. З'ясуйте, чиї судження, твердження містять суперечливу інформацію*. У чому це виявляється? Свідомо чи випадково, на вашу думку, хлопчик про те саме говорить протилежне?

Олег — Яка чудова зима! Як гарно сипле сніг! Це моя улюблена пора року.

Ігор — Так, стільки багато снігу! А ось і Мирослава. Ходімо разом кататися на санчатах.

Олег — Та я вже замерз: дві години на вулиці. Узимку ж довго не погуляєш. Не те, що влітку. Його я люблю найбільше.

Ігор — Гаразд, до зустрічі.

Олег — Побачимося завтра в школі.

II. Укажіть у діалозі репліки. Чи кожну з них подано з нового рядка? Який розділовий знак указує на початок реплік?

III. Визначте, які види речень за метою висловлення та інтонаційним забарвленням ужито в діалозі.

* *Суперечливість інформації* – це наявність в інформації тверджень, суджень, фактів, які заперечують якісь інші твердження, судження, факти.

554. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте діалог-роздітування (5–6 реплік), можливе в одній з поданих ситуацій. Пам'ятайте, що найбільш повною і самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одну одну.

Ситуація А. Ви хочете з'ясувати, як виконати домашнє завдання з математики.

Ситуація Б. Ви хочете дізнатися, як зробити селфі й зберегти фото в телефоні.

Ситуація В. Ви хочете дізнатися, як спекти торт.

Ситуація Г. Ви хочете дізнатися, як обрати морозиво в магазині.

555. I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки в діалозі (діалог виділено курсивом).

А ЩО ТАМ ЗА ЛІСОМ?

Мені пригадується весняний день. Сяє сонце, ласкавий вітерець шепоче в листі дерев. Переді мною – зелені лани. На обрії – ліс.

А що там за лісом? – питаю старшого брата.

Поля, села. А там знову ліс – каже брат.

А за тим аж лісом – що там?

Дніпро. Велика наша ріка Дніпро.

А за Дніпром що?

Знову поля, села, ліси.

Це було для мене найбільше відкриття світу... Мене зворушило, що така велика, багата Україна (*В. Сухомлинський*).

II. Визначте зачин, основну частину й кінцівку тексту. Яка його основна думка?

III. Прочитайте вголос діалог, дотримуючися правильної інтонації.

556. I. Розгляньте фото. Опишіть мовленнєву ситуацію, зображену на кожному з них.

ІІ. Складіть і запишіть невеликий діалог, можливий в одній із зображених на фото ситуацій (на вибір).

557. Напишіть невелике оповідання або казку (8–10 речень) за поданим початком, увівши діалог.

Василь і Таня пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечоріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

52. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ»

558. Розгляньте репродукцію картини «Казкове місто». Чому вона має таку назву? Складіть і запишіть за картиною чотири речення: 1) з однорідними членами та узагальнювальним словом; 2) зі вставним словом; 3) складне; 4) з прямою мовою.

B. Rekunenko. Казкове місто

559. I. Відновіть текст, уставивши на місці пропусків слова, подані в рамці. Кожне слово можна використати лише один раз.

склянок // спортом // питний // дієтологи //
розрахувала // лимонад // неквапливими // людина

ПИТНИЙ РЕЖИМ

Відомо, що ... в середньому на 75 % складається з води. Саме тому дуже важливо підтримувати нормальний ... режим.

Всесвітня організація охорони здоров'я ... , що здоровій людині необхідно випивати щонайменше 8–10 ... води щодня. Якщо ж ти займаєшся ... , потрібно пити ще більше.

До речі, ... радять починати пити воду натщесерце*. За двадцять хвилин до сніданку ... ковтками випий склянку води.

Пам'ятай, що компот, молоко, ... , сік не мають властивостей звичайної питної води (З інтернет-джерел).

* *Натщесерце* – не поївши, на порожній шлунок.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, що нового для себе ви дізналися з тексту. Чи актуальну є ця інформація?
2. Поясніть, чому так важливо дотримуватися питного режиму.
3. Визначте синтаксичну роль слів, якими ви доповнили речення тексту.
4. Знайдіть речення з однорідними членами та речення із вставним сполученням слів.
5. Які речення за метою висловлювання вжито?

 560. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, значить правильно харчуватися? Чи важливо, які овочі, фрукти, цукерки, напої споживаємо?

561. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Шумить Дніпро сивіє чорніє плескає в б(и,е)реги (*Марко Вовчок*). 2. Зор(')яна нічка примчалась на конях землю туманами вкрила (*Д. Луценко*). 3. Сяйливо блима яснозорий сад і місяць тане в ночі на долоні (*Г. Дудка*). 4. I (с,з)ходило сонце і місяць вставав ... (*Л. Костенко*). 5. Жабка з(и,е)лена зустріла коня Доброго дня! Ми, здається, рідня? 6. Кінь засміявся й спітив басовито Де ж це ви сестро згубили копито? (*Н. Поклад*).

- II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби зверніться до слова-ника синонімів.
- III. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

562. САМООЦІНЮВАННЯ. І. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Відомості із синтаксису та пунктуації» я дізнався / дізналася багато нового. Наприклад, як ...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було ...
3. Свої знання з теми я б оцінив / оцінила на ...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатках.

1. Звертання є в реченні

- A Настали осінні, тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє (*C. Васильченко*).
- B Замело снігами полтавські села та хутори (*I. Цюпа*).
- B Намалюй, зимова нічко, біlosніжні сни (*З. Мороз*).
- G Хтось, може, винен перед ними (*L. Костенко*).

2. Однорідні члени є в реченні

- A Десь там матуся в обіймах втоми виходить зустрічати мене на шлях (*O. Довгоп'ят*).
- B Схилились вишні в розпачі німім і ронять цвіт весільний у калюжу (*L. Гудзь*).
- B Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях (*D. Павличко*).
- G Повітря склом виблискує ламким, ітиша ніжно дзвонить над полями (*M. Рильський*).

3. Складним є речення

- A Засинає місто після праці під нічною ковдрою (*M. Боровко*).
- B I земля, i вода, i повітря – все поснуло (*M. Коцюбинський*).
- B На воді лежали широкі темно-зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей (*D. Ткач*).
- G Падала водяна лавина, розпллющувалася об асфальт (*E. Шморгун*).

4. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

- A Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю (*Нар. творчість*).
- B Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля (*Олександр Олесь*).

- В** Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гілляках (*Л. Костенко*).
Г Здрастуй, моя прадідівська хато (*О. Білаш*).
5. Вставне слово (сполучення слів) є в кожному реченні, ОКРІМ (розділові знаки пропущено)
- A** Напевно всім доводилося спостерігати за красою ранкового неба.
B Мабуть на центральних вулицях міста знову будуть затори.
B Погода за вікном говорить, що настала глибока холодна осінь.
G На жаль на центральних дорогах буває велике скupчення автотранспорту.
6. Кому потрібно поставити перед виділеним сполучником у реченні
- A** На вечірньому небі потъмяніли й щезли сріблясті зірки (*M. Стельмах*).
B Роман прислухається і до пісні і до народження чогось нового (*O. Гончар*).
B Любив дід гарну бесіду й добре слово (*O. Довженко*).
G Для письменника все має вагу: рядок народної пісні чи сторінка літопису... (*O. Гончар*).
7. Уявіть, що хтось із ваших рідних, знайомих щойно повернувся з магазину. Складіть і запишіть діалог відповідно до цієї ситуації (4–6 реплік).
8. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою.
- Бабуся попросила Богдана принести води з криниці.
- ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**
1. Що таке словосполучення? Чим словосполучення відрізняється від речення?
  2. Які є види речень за метою висловлювання? Наведіть приклади.
  3. Що таке підмет і присудок? Чи бувають речення з одним головним членом?
  4. Які є другорядні члени речення? Складіть речення, у якому були б усі другорядні члени.
  5. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.
  6. Які групи вставних слів (сполучень слів) за значенням ви знаєте? Наведіть приклад речення із вставним словом.
  7. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях зі звертаннями та вставними словами (сполученнями слів).
  8. Чим складне речення відрізняється від простого? Наведіть приклад складного сполучникового речення.
  9. Що таке пряма мова? Як її виділяємо на письмі?
  10. Що називають діалогом? Розкажіть про вживання тире в діалозі.

Проект

Учні та учениці вашого класу мають підготувати гру «Найрозумніший».

Тема гри «Синтаксис і пунктуація».

Об'єднайтеся в такі групи:

- ✓ **мовознавці** (добирають для гравців запитання і завдання з теми);
- ✓ **гравці** (2–3 команди);
- ✓ **ведучий / ведуча** (проводить гру відповідно до правил);
- ✓ **журі** (оцінює відповіді команд, визначає переможців);
- ✓ **актори** (готують та озвучують цікаві повідомлення про мову під час рекламних пауз, розігрують гумористичні діалоги).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

З БІОГРАФІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Кома й крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книжках шістнадцятого століття.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: «б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю». *Tire* – слово французьке. Означало воно у французькій мові – «тягти».

УСМІХНІМОСЯ

– Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова *прокидатися*?

– Спати, – відповідає учень.

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

I TAKE БУВАЄ

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн учать писати зліва направо. Проте справа наліво пишуть учні арабських країн. А в Давній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

В Іспанії з давніх часів утвердилося правило знаки оклику та знаки питання ставити на початку і в кінці речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, з якою інтонацією вимовляти речення під час читання.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Багато років тому наші предки, коли щось писали, не робили проміжків між словами в реченні. Тому воно було схоже на одне велике слово. Ось приблизно таким могло бути речення:

Вітерзгаємграєтьсяяжсторожхтается.

Чи зрозуміли ви, про що в ньому йдеться?

НА ДОЗВІЛЛІ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлення? Поставте ці питання одне одному та дайте повні відповіді на кожне з них.

1. **Сашко** приніс тобі книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

- 563.** I. Поміркуйте, що таке спілкування. Для чого воно потрібне людям?
II. Розгляньте меми. Які думки вони доносять до нас?

Дозволь собі найбільшу розкіш у житті – спілкування зі мною

Що ж робити, якщо я не можу відрватися від спілкування з тобою?

Мовлення – це використання мовних засобів (слів, речень тощо) для спілкування.

Спілкування – передавання інформації від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв’язку будь-якого типу. Спілкування може бути усним і писемним. Завдяки спілкуванню людина розширює загальний світогляд, мислення, розвивається як особистість.

Види мовленнєвої діяльності

Аудіювання   Читання   Говоріння   Письмо

Зверніть увагу!

Аудіювання потрібно відрізняти від слухання. **Аудіювання** – це процес одночасного слухання та розуміння мовлення людини.

564. I. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтесь, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте повідомлення в соцмережі;
- ✓ шукаєте інформацію в інтернеті.

II. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен із предметів.

III. Доведіть, що смартфон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

565. I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Хтось із вас має прочитати гумореску вголос, а хтось – послухати й переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому тексті.

– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди це ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Однокласника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

II. До якого різновиду мовленнєвого спілкування (усного чи писемного) вдався той, хто прочитав гумореску? А той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст із пам'яті?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Ситуація спілкування

Будь-яке спілкування відбувається за певних умов, які впливають на наше мовлення. Із цих умов складається ситуація спілкування.

Хто і з ким спілкується

Мета спілкування

Ситуація спілкування

Місце і час спілкування

Тема й основна думка висловлення

Того, до кого звертаються під час спілкування, називають адресатом.

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

566. Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлення, коли ви завітаєте до музичної школи, бібліотеки, аквапарку, поліклініки, магазину, театру.

567. I. Розгляньте малюнки. Усно описані ситуацію спілкування, зображену на кожному з них: 1) коли й де відбувається спілкування; 2) хто спілкується; 3) про що можуть говорити; 4) з якою метою.

II. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

568. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

I ТАКЕ БУВАЄ

П'ятирічниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження. Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала:

Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті.

З повагою – Марина

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

ТЕМА 2. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

569. Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзично висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

Спілкування може бути монологічним і діалогічним.

Монолог – це висловлення однієї особи.

Діалог – це спілкування між двома або кількома особами. Висловлення учасника діалогу називають **реплікою**.

570. Прочитайте висловлення. Яке з них є діалогом, а яке – монологом? Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

1. – Умикай телевізор, наші грають!
– Не можу. Ще не вивчив уроків.
– Залиш свої уроки, пропустимо перший тайм.
– Вибач мені, Володю, але не можу. Вибач.
– Ех ти, а ще називається друг (А. Федъ).

2. Яким транспортом вам найбільше подобається подорожувати? Машиною, автобусом, потягом, літаком чи навіть повітряною кулею? Юна авторка-фантастка Ліза Куліш знає ще про один спосіб – телепортацію в надзвичайній дивомашині. Так мандрують не лише світом, а й галактиками, іншими планетами герої її твору «Диво-машина» – дідусь Петро та його онука Ліза (З інтернет-джерел).

571. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч із першою вчителькою», «Зустріч із колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У художній майстерні», «Прощання на вокзалі», «У магазині». Використовуйте подані на с. 257 слова ввічливості.

Добого ранку! Добрий день! Привіт! Радий бачити тебе.

* * *

До побачення! На все добре! Гарного дня! Бувайте здорові! До зустрічі!

Бажаю успіхів! Хай щастить! Рада була зустрітися.

* * *

Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).

Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.

* * *

Дякую. Широ дякую. Я тобі дуже вдячний. Будь ласка. Нема за що.

572. I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Уявіть, що хтось із вас опинився в чужому місті і йому необхідно з'ясувати, де розміщено стадіон (цирк чи театр). А хтось із вас живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Уживайте слова ввічливості.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

573. Складіть діалог (5–6 реплік), який відображає уникнення небажаного й небезпечного спілкування, відповідно до однієї із ситуацій:

1) маловідома вам людина, яку ви щойно додали в друзі в соцмережі, почала цікавитися розкладом роботи ваших батьків, просити вислати ваші фото тощо;

2) невідома особа телефоном просить вас підійти до певного місця біля школи, щоб вирішити якесь важливе питання.

574. I. Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог уведіть звертання та слова, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

II. Послухайте діалоги своїх однокласників та однокласниць.

ТЕМА 3. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

575. І. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СПІЛКУВАННЯ ІЗ ЗАДОВОЛЕННЯМ

Що можна робити у соцмережах? Ділитися фотками, жартувати, спілкуватися з друзями. Та як зробити це спілкування веселим і безтурботним, уникнути кібербулінгу й не потрапити на гачок шахраїв? Розповідаємо!

Зберігай приватність

Десять... ні-ні, разів сто ти чув від дорослих: «Не розмовляй із незнайомцями!» Це правило діє і в інтернеті. Де працюють батьки, коли вони повертаються додому, яка в тебе адреса або пароль від сторінки – теми табу* в соцмережах.

Навіть просте родинне фото з аеропорту в соцмережі може стати приводом для пограбування. Тому **уважно слідкуй, кого додаєш у друзі в соцмережах і якою інформацією ділишся**. Ніколи не надсилай своїх фото незнайомцям!

Та навіть якщо ти спілкуєшся з хлопцем чи дівчиною із сусіднього будинку, не варто пліткувати, переказувати розмови батьків або друзів без їхньої згоди, розповідати про стан здоров'я близьких. Це порушує чужі особисті кордони.

Способи захисту

Якщо в інтернеті тебе атакує незнайомець, ти можеш захиститися від його дій: видалити з друзів, поскаржитися модератору, внести до чорного списку або забанити в соцмережах.

Не варто встригати в словесну перепалку. Навіть серед дітей є тролі, які прагнуть привернути до себе увагу негативним способом. Це можуть бути не тільки лайки із зображенням сміху чи роздратування, але й нескінченні скарги, звинувачення, провокування опонентів, безцільні суперечки («Як ти можеш любити собак, коли є котики?»).

Навчись користуватися смайліками

Аби уникнути непорозумінь із друзями, з'ясуй значення смайліків та емодзі, які плануєш використовувати в лис-

туванні. Смайлик може сподобатися тобі візуально, однак знівелювати або спотворити зміст твоїх слів. Тому твоє повідомлення можуть сприйнятися неоднозначно.

Почувайся безпечно в інтернет-просторі та спілкуйся із задоволенням! (За матеріалами сайту <https://pustunchik.ua>)

* *Табú* – тут: заборона.

II. Виконай завдання до тексту.

1. Текст дає відповідь на запитання

- A** Яке значення має мова в житті людини?
B Чому потрібно дотримуватися правил спілкування?
C Як безпечно спілкуватися в інтернеті?
D Де знайти цікаві смайлики та емодзі?

2. Заголовок до тексту відображає

- A** основну думку тексту   **B** тему тексту
B висновок, якого доходить автор   **D** пораду читачам

3. У частині «Навчись користуватися смайликами» висловлено думку про те, що

- A** не треба надсилати багато смайликів, бо вони забирають наш час
B не треба надсилати багато смайликів, бо це дитячі забавки
C треба з'ясовувати значення смайликів і розповідати про це своїм друзям
D треба з'ясовувати значення смайликів, щоб не спотворити змісту слів
4. Цей текст найдоцільніше опублікувати на сайті в розділі
- A** «Творчість»   **B** «Ігри»
B «Кінозал»   **D** «Поради»
5. Знайдіть тексті поради (на вибір), щоб доповнити подану схему.

Хочеш безпечно спілкуватися в інтернеті?

Тобі допоможуть ці поради

1. _____

2. _____

3. _____

6. Що треба робити, якщо в інтернеті вас атакує незнайомець? Знайдіть відповідь у тексті.

7. Скількома зірочками ви б оцінили цей текст (від 1 до 5, де 1 – не сподобався текст; 5 – дуже сподобався текст)? Обґрунтуйте свою оцінку одним реченням.

8. Поясніть, чому розміщена в соцмережі особиста інформація чи фото з відпочинку може стати приводом для пограбування, виманювання грошей тощо.

ТЕМА 4. ІСТОТНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ. ТЕМАТИЧНІ РЕЧЕННЯ ТА ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке тема тексту? 2. Що таке вступ, основна частина й кінцівка тексту?

Поняття тексту

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

Тема й основна думка

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться.

Тему тексту розкривають за допомогою мікротем. Мікросхема – це частина загальної теми.

Мікротему розкривають, як правило, кількома реченнями тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне.

Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротемами.

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він заликає, чого навчає.

Ключові слова

У мікротемах є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.

Абзац – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

576. I. Прочитайте уривок.

ДІОКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінювали поживні й цілющі властивості капусти. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростали, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу й виїхав до міста Салони. Там, на превеликий подив колишніх підданіх, імператор почав вирощувати капусту. Чим можна було пояснити цей дивний і незабагнений вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек. Він повів імператора на горобі і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». **I справді, вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.**

...Здається, ще вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. **Нині ця віра розвіялася, мов туман.** (За Е. Шморгуном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що це текст, користуючись схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...».
2. Визначте тему й основну думку тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?
3. Визначте мікротеми тексту та звірте свою відповідь з поданою нижче таблицею. Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю до тексту.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти.	Поживні, цілющі, капуста
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

4. Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи збігається поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

Структура тексту

У тексті є зачин (вступ), основна частина й кінцівка.

Зачин готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті. В основній частині розкривають основний зміст тексту. **Кінцівка** – це підсумок усього сказаного.

План

Для того щоб виділити в змісті тексту найбільш важливе й зазначити послідовність викладу думок, складають план.

План – це короткий послідовний перелік основних питань або мікротем тексту.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати. Це і є пункти плану.
4. Складавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

577. I. Прочитайте текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

КОЖУМ'ЯКА

На Україну часто нападали печеніги. Якось князь Володимир стояв з військом на лівому березі Дніпра, а печеніги – на правому. Ватажок печенігів передказав князеві, щоб вислав воїна для змагання з його богатирем. Чий воїн подолає супротивника, того буде й перемога.

Підійшов до Володимира старий воїн і сказав: «У мене є син. Він такий дужий, що ніхто не може його побороти». Старий розповів, що колись син м'яв шкіру. Його щось розлютило, і він ту шкіру руками роздер. Наказав князь по кликати кожум'яку.

Борець печенігів був чоловік величезного зросту. Кожум'яка був невеликий. Він схопив ворога й кинув ним об землю. Від удару велетень загинув. Печеніги кинулися на віткочки.

На цьому місці Володимир заклав місто й назвав його Переяславом, тому що тут український богатир перейняв славу від печенігів (*За І. Крип'якевичем*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлення, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, кінцівку).
5. Прочитайте поданий нижче план до тексту. Знайдіть у тексті частини, які відповідають кожному пункту плану. Складіть і запишіть свій варіант плану.

П л а н

1. Військо Володимира навпроти печенігів.
2. Розповідь старого воїна.
3. Поєдинок кожум'яки з велетнем.
4. Володимир заклав місто Переяслав.

ТЕМА 5. ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

Структура тексту

Розповідь – це висловлення про події, що відбулися (відбуватимуться чи відбуватимуться) у певній послідовності.

До тексту-розвовіді можна поставити загальне питання «Що сталося (відбулося)?»

Опис – це висловлення про певні ознаки, властивості особи, тварини, предмета чи явища.

До тексту-опису можна поставити загальне питання «Який?»

Роздум – це висловлення, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів.

До тексту-роздуму можна поставити загальне питання «Чому?»

578. Розгляньте схеми. Розкажіть за ними про те, з яких частин складається розповідь, опис і роздум.

579. І. Прочитайте текст. Доведіть, що це висловлення є розповіддю. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТ

Рятуючись від куниці, вище й вище по гілках лапатої ялини забирається білка. Куниця ось-ось наздожене руду. І раптом... білка розпластила лапки, розправляє хвоста й

кидається вниз із самісінського вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галлявині. У куниці хвіст не може правити за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточек (*З довідника*).

II. Визначте тему тексту та розкажіть про особливості його будови за схемою «Розповідь» до вправи 577.

Міркуймо. У висловленні йдеться про кілька дій, виконаних куницею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання «Що відбувається?». Отже, це висловлення є розповіддю.

580. I. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

КУЛЬБАБА

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина.

Стебло в неї безлистє, світле, усередині порожнє. На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожана кошик. Увечері її пелюстки згортаються, а вранці розкриваються. Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня.

Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною (*З енциклопедії*).

II. Знайдіть у тексті й прочитайте, як описано стебло, квітку та листя кульбаби.

III. Розкажіть про особливості будови цього тексту за схемою «Опис» до вправи 577.

IV. Визначте зacin, основну частину й кінцівку тексту.

Міркуймо. У тексті вказано загальні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлювання можна поставити загальне питання «Яка?». Отже, цей текст є описом.

581. Складіть невеликий усний роздум (3–5 речень), розпочавши його одним із наведених фрагментів. В останньому реченні сформулуйте висновок.

- ✓ Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що ...
- ✓ Українські пісні відомі у світі, тому що ...
- ✓ Природу треба охороняти, тому що ...

ТЕМА 6. ОПИС ПРЕДМЕТА. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА

Опис предмета

Опис предмета – це його словесне зображення.

Описати предмет означає назвати ознаки всього предмета, а також ознаки його частин. Опис предмета передає такі його ознаки, як розмір, форму, колір, запах, гучність та ін.

НАПРИКЛАД:

Ознаки для опису велосипеда

Ознаки всього велосипеда	Ознаки частин велосипеда				
	колеса	рама	руль	сідло	багажник
двоколісний та ін.	міцні та ін.	чорвона та ін.	стильний та ін.	широке та ін.	великий та ін.

Переказ

Для того щоб написати вибірковий переказ, потрібно:

- ✓ визначити, які події чи описи пов'язані з темою переказу;
- ✓ вибрати з тексту матеріал, потрібний для повного розкриття теми, і впорядкувати його.

582. I. Прочитайте уривок із детектива «Суперагент 000» Лесі Вороніної.

СУПЕРАГЕНТ І ЙОГО «ФЕРАРІ»

Суперагент 000 Гриць Мамай сидів у позі лотоса на розлогій гілці крислатого евкаліпта. У такий спосіб славетний рятівник світу гартував свою і без того крищеву волю. Як тільки Суперагент поринув у стан цілковитого спокою, різnobарвні папужки з пронизливими криками накинулися на нього й почали люто дзьобати в найменш захищенні частини тіла.

Гриць тут-таки мобілізував усі внутрішні сили свого тренованого організму. Кількома стрибками він досяг свого улюбленого автомобіля «ферарі», який, немов стиглий помідор, червонів у затінку густих заростей. Машина мала двоє дверей і верхній люк. Диски на колесах виблискували

під гарячим сонцем. Надпотужні фари були прикриті захисними решітками. Суперагент натис на педаль газу – і служняна машина із шаленою швидкістю зірвалася з місця та полетіла геть від оскаженілої зграї папуг. Дерева, які траплялися на шляху «ферарі», не могли зупинити нестримного руху унікальної машини.

Річ у тім, що Гриць мав видатні здібності винахідника й зробив просте, але водночас геніальне відкриття. Для того щоб автомобіль не потрапляв у дорожні пригоди, не розбивався та не калічив водія і пасажирів, «ферарі» було виготовлено зі спеціальної надміцної та пружної... гуми! Отож тепер, ударяючись у велетенські стовбури дерев, наїжджуючи на гігантські кам'яні брили та падаючи в глибокі вирви, автомобіль, немов м'ячик, підстрибував, відлітав в інший бік, неушкоджений, продовжував їхати вперед.

Урешті, пересвідчившись, що птахи його більше не переслідують, Гриць натис на гальма й зупинився (За Л. Ворониною).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть уривок про те, як саме Суперагент тікав від зграї папужок. Який технічний засіб допоміг йому?
2. Знайдіть у тексті елементи опису автомобіля (у другому й третьому абзацах). Яким зображені авто?
3. Складіть колективно план частини тексту, де описано автомобіль та йдеться про те, як саме Суперагент тікав від папужок.
4. Прочитайте текст у друге. За планом усно перекажіть указану частину.

ТЕМА 7. ОПИС ТВАРИНИ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

Опис тварини

Опис тварини – це її словесне зображення.

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла. Опис тварини передає такі її ознаки, як розмір, форму, забарвлення та ін.

583. I. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника/однокласниці). Чому кріт спочатку був сердитий, а потім повеселішав?

КРІТ

Ранньої весни ворухнулася раптом суха бур'янина, похиталася і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася нора. У норі хтось важко посапував і сердито бурмотів. А трохи згодом з-під землі виткнувся гострий пісок, за ним – сердитоючі настовбурчені вуса, а за вусами – уся голова й короткі лапи з довгими кігтями. Велика голова була припорошена пилом, з маленькими ямочками замість вух. Кріт понюхав туман і прислухався.

У бур'янах було тихо. Тоді підземельник повільно, неспішно підняв угору дві заслінки побіля вух, і з-під них вигулювнуло на світ двоє маленьких очей. «Гм, де ж це я опинився?» – подумав Кріт сердито, бо йому дуже хотілося йти, і вибрався з нори весь.

Він був кволий, безсилий після зимового сну, тому ледве переставляв ноги. Наткнувшись на якийсь курінь, він покуштував язиком вологий мох і став швидко його лизати.

Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили прибуло одразу! І кріт повеселішав (За Г. Тютюнником).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
2. Знайдіть опис крота й заповніть у зошиті таблицю.

Частини тіла крота	Ознаки частин тіла
пісок	гострий
вуса	

лапи кігті голова очі	
--------------------------------	--

3. Випишіть: 1) антоніми, ужиті для опису крота; 2) із другого й третього абзаців – синоніми.
4. Складіть колективно й запишіть план тексту.
5. Послухайте текст у друге. Користуючись планом і виписаними словами, перекажіть докладно текст (усно).
6. Поясніть, якими видами мовленнєвої діяльності ви скористалися, виконуючи вправу.

ТЕМА 8. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

584. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш красивий чи улюблений вами предмет? Як би ви могли його описати?

Структура твору-опису предмета

Частини твору	Про що пишемо (на вибір)
Зачин	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; АБО як цей предмет з'явився в мене; АБО для чого використовують предмет тощо
Основна частина	Опис усього предмета та його частин (колір, форма, розмір, матеріал тощо)
Кінцівка	Мое ставлення до предмета; АБО місце предмета в моєму житті тощо

Художній опис

Художній опис відображає предмети в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача. У такому описі використовуємо художні засоби (порівняння, епітети та ін.).

Зверніть увагу!

До опису можна поставити загальне питання «Який?».

585. I. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини, назвіть ознаки.

II. Складіть план твору-опису цього предмета. За планом письмово опишіть предмет у художньому стилі. Використайте слова із суфіксами, що надають тексту емоційного забарвлення та виразності. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета (рюкзака)

1. Мій новий рюкзак.
2. Розмір і форма рюкзака.
3. Колір рюкзака, оздоблення.
4. Матеріал, з якого зроблено рюкзак.
5. Частини рюкзака, їхні розміри, форма, колір.
6. Мій рюкзак дуже зручний і красивий.

586. Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть художній твір-опис цього предмета. За бажанням намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

ТЕМА 9. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Яка мета художнього опису?

587. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас чи у ваших рідних якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона має; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини? А як ставляться до тварини ваші рідні?

Структура твору-опису тварини

Частини твору	Про що пишемо (на вибір)
Зачин	Загальне враження від тварини, уявлення про неї; АБО де живе тварина, де її бачили тощо
Основна частина	Опис тварини загалом та частин її тіла (забарвлення, розмір, форма тощо)
Кінцівка	Мое ставлення до тварини

Зверніть увагу!

Опис тварини має викликати в читача інтерес до неї.

588. I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ЛИСЕНЯ

Одного разу я побачила в лісі лисенятко. Воно було невеличке, як кішка.

Лапки здавалися міцними, але тулуб був маленьким та худеньким. Велика голова, з гострим носом і настороженими вухами, веселі, круглі, як ґудзики, оченята й рухливий кінчик носа робили лисеня дуже кумедним. Хутро рудувато-сіреневе з темнуватими плямами, а щічки та живіт були білими.

Я із задоволенням спостерігала за лисеням.

II. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте: 1) яку тварину описано; 2) що нового ми дізнаємося про неї з кожного наступного речення.

III. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети, порівняння), антонімічні пари слів.

589. Складіть план твору-опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі (письмово). Використайте слова із суфіксами, що надають емоційного забарвлення та виразності. Скористайтесь орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина.
2. Розмір (зріст) тварини, її масть (забарвлення), шерсть.
3. Голова, очі, вуха, лапи, хвіст.
4. Сила (спритність, енергійність, витривалість) тварини.
5. Я люблю спостерігати за твариною.

ТЕМА 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

Твір-розповідь – це повідомлення про якісь події в житті людини, родини, класу, школи, навчального закладу, міста тощо.

590. І. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлення?

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випилити пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її.

Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь ґрати зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікареві-рятівнику (За *O. Губком*).

ІІ. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

591. Напишіть твір-розповідь (0,5–1 сторінка) у художньому стилі на одну з поданих тем. Попередньо визначте основну думку висловлення та складіть його план. Доберіть заголовок.

Теми:

- Сім днів повної свободи, або Як я провів (провела) канікули;
- Зупинися мить, або Одна година мого життя;
- Усе за планом, або Мій робочий день;
- Один за всіх, або Мої друзі в школі;
- Поки всі вдома, або Вихідний у нашій сім'ї.

ТЕМА 11. ЕСЕ

Особливості есе

Есе (*франц. essai* – спроба, проба, нарис) – невеликий за обсягом твір, який має довільну побудову та в якому автор / авторка висловлює власні враження і думки.

Створюючи есе:

- можна довільно будувати текст;
- не варто всебічно описувати предмет, явище, подію тощо;
- можна лише частково, як у розмові, торкатися якихось питань;
- можна висловлювати спірні міркування;
- можна використовувати образні слова, порівняння тощо.

Зверніть увагу!

Есе може бути схожим на **оповідання**, під час читання якого виникають якісь особливі відчуття та напрошується важливий висновок. Якщо есе створено у формі **опису**, то цей опис має бути дуже яскравим, захоплюючим і викликає важливі й цікаві думки.

592. Прочитайте зразок есе. Чи сподобалося воно вам?

ТРАНСПОРТНИЙ ЗАСІВ МАЙБУТНЬОГО

Пройдуть роки, і наука досягне небувалих результатів. Винайдуть такі транспортні засоби, які дадуть змогу людині пересуватися з одного місця в інше надзвичайно швидко.

Це будуть літальні апарати, які за зовнішнім виглядом нагадуватимуть комфортабельні машини, але рухатимуться вони зі швидкістю космічних ракет. Зареєстрував у Міжнародній прикордонній службі маршрут – і вперед до Африки чи Північного полюса (За Л. Томашук).

593. Напишіть невелике есе на одну з тем: «Краса й милозвучність української мови», «Транспорт майбутнього», «Вода в природі», «Зазирнуло сонце до мене в віконце».

ТЕМА 12. БУДОВА ЕЛЕМЕНТАРНОГО РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є типи мовлення? 2. Що таке роздум?

Частини роздуму

Елементарний роздум складається з таких трьох частин: теза, доказ, висновок.

Теза – це твердження, яке потрібно довести.

Докази (аргументи, обґрунтування) – це думка на підтвердження правильності висловленого твердження (тези).

Щоб дібрати якісні докази, спробуйте знайти відповідь на таке питання: *Чому я вважаю, що моя теза (ідея, погляд на проблему) правильна?*

Висновок – це логічний підсумок, остаточна думка.

Схема елементарного роздуму

ТЕЗА

ДОКАЗИ
(аргументи, обґрунтування)

ВИСНОВОК

Формулюючи тезу, можна скористатися такими словами і виразами:

Докази (аргументи) можна розпочати за допомогою таких слів і виразів:

Висновок часто приєднують за допомогою таких слів і виразів:

Я думаю, що...; На мою думку...; Я впевнений (впевнена), що...; Як на мене, то...

Насамперед...; Через те, що...; Це пояснюється тим, що...; Доказом може бути...; По-перше...; По-друге...

Отже...; Ось чому...; Ми переконалися в тому, що...; Можна зробити висновок...

Наведені вище слова допомагають побудувати роздум, однак вони не є обов'язковими. **НАПРИКЛАД:**

Текст-роздум

<i>Теза</i>
<i>Докази</i>
<i>Висновок</i>

Вода – дорогоцінне джерело життя.

Це пояснюється тим, що без води людина може прожити не більше 2–3 днів. Якщо влітку довго немає дощу, жовкне трава, в'януть квіти. Організми людей, тварин й рослин містять велику кількість води.

Отже, без води на землі не було б нічого живого.

594. I. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Укажіть зacin, основну частину й кінцівку тексту.

Кожна людина завжди чимось зайнята, кудись поспішає, але я вважаю, що всі повинні знаходити час для фізкультури.

Насамперед фізичні вправи допомагають зміцнювати здоров'я, бути в хорошій формі, виховувати силу волі. Навіть проста зарядка вранці під улюблену музику заряджає енергією на весь день. Активні розваги, усілякі рухливі ігри приносять неймовірне задоволення. Вони щодня дають нам здоров'я та бадьорий настрій. Крім того, усі хочуть мати красиве гнууч-

ке тіло, гарну реакцію, координацію рухів, уміти концентруватися у важливий момент.

Ось чому фізкультура така важлива й необхідна.

ІІ. Доведіть, що це роздум. Визначте його складові частини (тезу, докази, висновок).

ІІІ. Чи актуальною є інформація, наведена в цьому роздумі? Чому фізичним вправам потрібно приділяти час?

595. Прочитайте тези та доберіть усно докази на підтвердження кожної з них і висновки ймовірного роздуму.

1. *Теза:* На мою думку, найкращий день тижня – субота.

Доказ: ...

Висновок: ...

2. *Теза:* Ніколи не треба обманювати.

Доказ: ...

Висновок: ...

596. Доберіть тезу й доказ до одного з поданих висновків (на вибір). На основі цього матеріалу напишіть невеликий текст-роздум (5–7 речень). Доберіть до висловлення заголовок.

1. *Теза:*

Доказ: ...

Висновок: Ось чому зима – улюблена пора року багатьох дітей.

2. *Теза:*

Доказ: ...

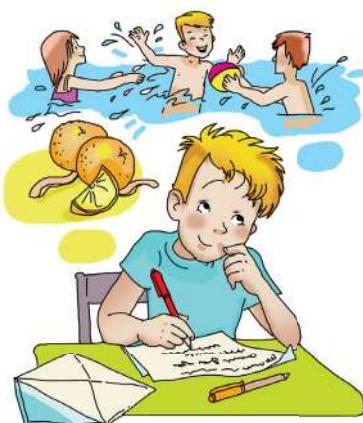
Висновок: Отже, одна голова добре, а дві – краще.

ТЕМА 13. ЛИСТ

597. Прочитайте гумореску. Про що в ній розповідається? Який висновок ми можемо зробити для себе із цього твору?

ЯК ВАСИЛЬКО «ВІДПОЧИВСЯ»

Писав із табору Василько:
«Нових у мене друзів стільки!
Я, мамо, добре відпочився!
І опильсинів тут наївся!
І накупався, як ніколи!...
Пеши... Вітаїм... Я й Мекола».

А мама так йому писала:
«Без тебе дома скучно стало...
Але тобі на користь море,
І ми зустрінемося скоро...
Ти молодець, що «відпочився», –
Коли б ще й грамоти навчився!»

Г. Бойко

Лист і його структура

Лист – один із засобів спілкування між людьми, особливий вид творчості.

Орієнтовна структура листа:

- звертання до того, кому адресовано лист
- основний зміст листа
- побажання, прощання
- прізвище, ім'я того, хто написав (це може бути й на початку листа)
- дата

Зверніть увагу!

Того, кому призначено лист, називають **адресатом**.

598. Напишіть листа другу (подрузі) або мамі (татові, дідусеві, бабусі).

Проєкт

Лист у майбутнє

Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику / випускниці школи, гімназії чи ліцею.

Розкажіть про себе «сьогоднішніх», свої бажання, плани на майбутнє тощо. Покладіть листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителеві. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

АРОМАТНИЙ, паху́чий, паху́щий, пахкій, запашній, запашістий, дух-
мяний.

БАЗІКА (*зневажливе*), базікало, патякало, талалай, баляндрасник,
торохтій, цокотун, пустомеля, пустодзвін.

БАРВИСТИЙ, строкатий, кольоровий, різnobарвний, пишнобарвний,
квітчастий, пишний, мальовничий, яскравий.

БЕЗСМЕРТНИЙ, невмирущий, нетлінний, вічний, довічний.

БІДА, лихо, нещастя, горе; (*лиха година*) напасть, халепа.

БЛАГОРОДНИЙ, чесний, порядний; (*вчинок*) лицарський, шляхетний;
(*метал*) коштовний.

БЛИЗЬКО, недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за
горáми.

БОЯЗКИЙ, несміливий, полохливий, лякливиy, легкодухий, *розм.* стра-
хопудний.

ВВІЧЛИВИЙ, чемний, вихованій, коректний, тактовний, гречний.

ВЕЛИЧЕЗНИЙ, здоровенний, грандіозний, велетенський, гіантський, ко-
лосальний, прездоровий.

ВИДАТНИЙ, визначний, великий, відомий, знаменитий, славний.

ВІДВЕРТИЙ, щирий, прямий, правдивий, прямолінійний.

ГЕРОЇЗМ, геройство, лицарство, молодецтво, самовідданість, мужність.

ГОВОРИТИ (*передавати словами думки, повідомляти*), казати, промовля-
ти, проказувати, балакати, мовити, повідати, *поетичне* ректи, *розм.*
цідіти.

ГОРИЗОНТ, обрій, круговид, виднокруг, виднокрай, крайнебо, овид, не-
босхил, небокрай.

ГУЩАВИНА, хащі, нетрі, зарости.

ДВІР, подвір'я, обійства, дворище, садиба, господа.

ДЕЛІКАТНИЙ, тактовний, увічливий, люб'язний, пристойний.

ДИВНИЙ (*який викликає подив*), чудний, дивовижний, чудернацький,
розм. дикобінний; химерний, фантастичний; дивацький.

ДОРОГА, шлях, путь, шосе, траса, автоstrada, *розм.* гостинець, путівець.

ДУМАТИ, мислити, розмірковувати, роздумувати, міркувати, мати на
думці, *розм.* кумекати, *розм.* метикувати, *розм.* мізкувати.

ЖИТЛО, оселя, помешкання, дім, домівка, хата, господа.

ЗАВЖДИ, повсякчас, завше, постійно, день і ніч, будь-коли, доки світ
стоїть, хоч коли.

ЗАВІРЮХА, хуртовина, метелиця, віхола, заметіль, хуга, завія, сніговій,
розм. хурделиця, *розм.* хвища, *розм.* хуртеча.

ЗЛИЙ, недобрий, лихий, поганий, злісний, злостивий, злобний, зловоро-
жий.

ІТИ, простувати, прямувати, ступати, *розм.* топати, *розм.* тупцювати; кро-
кувати; *розм.* чимчикувати, *розм.* теліпáтися.

КМІТЛИВИЙ, тямуший, тяmovитий, *розм.* метикуватий, *розм.* метикований,
здогадливий, бистрий на розум.

ЛАСКАВИЙ (який виявляє ласку), ніжний, лагідний, пестливий, голубилівий, *розм.* ладний.

ЛЕЛЕКА, чорногуз, бусол, бузько.

ЛЮТИЙ, хижий, злий, злющий, безжалісний, жорстокий, нещадний.

МАБУТЬ, певно, здається, видно, напевне, либонь.

МОВЧАЗНИЙ, небалакучий, неговіркий, маломовний, небагатослівний, мовчукуватий, безсловесний, безмовний.

НАРАЗ, враз, раптом, несподівано, зненацька.

НАСТАВАТИ, надходити, наблизатися, насуватися, підступати, наспівати, приходити.

ОХАЙНИЙ, чепурний, акуратний, чистий, чепуристий.

ОХОРОНЯТИ, стерегти, пильнувати, вартувати, сторожити, чатувати, стояти на варті.

ПЛАКАТИ, *розм.* рюмсати, лити слізози, нюнити, скиглити, хлипати, ревти, сміятися на кутні, заходиться плачем, вмиватися слізьми; голосити, ридати.

ПОБАЧИТИ, угледіти, уздріти, зобачити, спостерегти; (*у гостях*) зустріти, здібати.

ПОВІЛЬНО, поволі, звільна, непшвидко, неспішно, потихеньку, неквапно, повагом, без поспіху, *розм.* неквапом, *розм.* повбленьки.

РАДІСНИЙ, веселий, життерадісний, сонцелюбний, сонцеликий.

РАПТОМ, зненацька, ураз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.

РОЗМОВЛЯТИ, говорити, балакати, бесідувати, вести розмову, гомоніти, перекидатися словами, *розм.* галакати, *розм.* щебетати.

САМОБУТНІЙ, оригінальний, своєрідний.

СВІТАТИ (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, mrіти.

СКАЗАТИ, мовити, промовити, проговорити, проказати, вимовити, висловити, повідати, випалити, зронити, *розм.* пролепетіти.

СМІЛИВИЙ, відважний, хоробрий, мужній, безстрашний, відчайдушний, небоязкий.

СПОКОНВІКУ, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен, відколи світ.

СПРАВЖНІЙ, істинний, правдивий, чистий, дійсний; реальний.

СУМ, смуток, журба, печаль, туга, жаль, зажура, журя; скорбота.

ТОВАРИСЬКИЙ, дружній, пріятельський, пріязній, доброзичливий.

ЧУДОВИЙ, прекрасний, прегарний, розкішний, божественний, захоплюючий.

ШВІДКИЙ, скорий, бистрий, прудкий, хуткий, шпаркий, розгонистий, борзий; (*у праці*) беручкий, жвавий.

ШВІДКО, стрімко, стрімливо, хутко, скоро, бистро, прудко, мерщій, стрілою, віхорем, прожогом, стрімголов.

СЛОВНИЧОК ПАРОНІМІВ

Абонемент // абонент

Абонемент – право на регулярне користування чимось упродовж певного терміну і документ, що надає на це право; відділ бібліотеки.

Театральний абонемент; абонемент художньої літератури.

Абонент – користувач абонементом. У бібліотеки 20 тис. абонентів.

Адрес // адреса

Адрес – письмове вітання. *Адрес з нагоди ювілею, підписаний адрес.*

Адреса – місце проживання. *Службова адреса, адреса школи.*

Ароматичний // ароматний

Ароматичний – який використовують для добування пащів, який є джерелом поширення приємного запаху. *Ароматичні олії.*

Ароматний – запашний, духмяний, який має приємний запах.

Ароматний чай.

Веліти // воліти

Веліти – віддавати наказ (книжне, застаріле слово). *Веліти покликати когось.*

Воліти – бажати, прагнути чогось; уважати за краще. *Волів прийти.*

Військовий // воєнний

Військовий – який стосується війська. *Військовий лікар, військова техніка, форма.*

Воєнний – який стосується війни. *Воєнний час.*

Гамувати // тамувати

Гамувати – угамовувати, приборкувати; не давати виявлятися чомуусь. *Гамувати дітей.*

Тамувати – заспокоювати, стишувати, зменшувати дію чогось; задовольняти потребу чогось (звичайно про спрагу, голод). *Тамувати біль, спрагу.*

Гірський // гірничий

Гірський – прикметник до «гора», стосується гір; який перебуває, живе в горах; який використовують у горах. *Гірські лижі.*

Гірничий – який стосується гірників, добування корисних копалин. *Гірнича промисловість.*

Глибинний // глибокий

Глибинний – який діє чи перебуває на великій глибині. *Глибинні породи, глибинна хвиля.*

Глибокий – який має велику глибину, здійснюється на значну глибину. *Глибоке море, глибоке буріння.*

Громадський // громадянський

Громадський – який стосується громади, пов’язаний з нею; колективний, який належить усій громаді. *Громадська діяльність.*

Громадянський – який стосується громадянина, властивий йому; цивільний, невійськовий. *Громадянська позиція.*

Дружний // дружній

Дружний – який відбувається одночасно, злагоджено, спільно; пов’язаний дружбою і згодою. *Дружний колектив.*

Дружній – який ґрунтуються на дружбі, прихильності, взаємно доброзичливий. *Дружній погляд.*

Економічний // економний

Економічний – який стосується економіки. *Економічний спад.*

Економний – щадливий, який бережливо витрачає гроші, сили; оснований на економії. *Економна людина.*

Земний // земельний

Земний – який стосується Землі як планети. *Земне тяжіння.*

Земельний – який стосується користування землею, землеволодіння або землеподілу. *Земельна ділянка.*

Зумовлювати // обумовлювати

Зумовлювати – бути причиною чогось, викликати щось. *Зумовлювати погоду, розвиток.*

Обумовлювати – ставити в залежність від певних умов; визначати умови, терміни тощо. *Обумовлювати договором; обумовлювати повернення.*

Компанія // кампанія

Компанія – група осіб, промислове об'єднання. *Компанія дівчат, телевізйона компанія.*

Кампанія – сукупність заходів для здійснення важливих політичних, господарських, культурних завдань. *Виборча кампанія, посівна кампанія.*

Кольоровий // колірний

Кольоровий – який має якийсь колір (не білий); яскравий. *Кольорові олівці.*

Колірний – який стосується кольору; прикметник до слова «колір». *Колірна гама.*

Людний // людяний

Людний – багатолюдний. *Людне місто, людний заклад.*

Людяний – гуманний, доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний чинок, бути людяним.*

Мимохідъ // мимохітъ

Мимохідъ – не зосереджуючись на чомусь, між іншим, побіжно; минаючи кого- або що-небудь. *Переглянути мимохідъ.*

Мимохітъ – без певного наміру; всупереч бажанню, власній волі. *Заплакати мимохітъ.*

Музичний // музикальний

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальна дитина, музикальний слух.*

Музичний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

Ожеледиця // ожеледъ

Ожеледиця – тонкий шар льоду на поверхні землі. *На дорогах ожеледиця.*

Ожеледъ – кристали льоду-снігу, якими обростають стовбури та гілки дерев, дроти тощо. *Укриватися ожеледдю.*

Особистий // особовий

Особистий – індивідуальний, що належить окремій особі. *Особисте життя, особиста власність, особиста думка.*

Особовий – такий, що стосується особи взагалі, багатьох осіб. *Особовий склад, особова справа.*

Приводити // призводити

Приводити – доводити до якогось нейтрального або позитивного стану, наслідків. *Приводити до готовності, приводити в належний вигляд.*

Призводити – приводити до переважно негативного стану, вчинку. *Призводити до біди, призводити до хвороби.*

Природний // природничий

Природний – створений природою, а не людиною; зумовлений законами природи; звичайний, вільний. *Природні зони, природна поведінка.*

Природничий – природознавчий; пов’язаний з вивченням природи. *Природничі науки.*

Сердечний // сердешний // серцевий

Сердечний – сповнений доброзичливості, чуйності; добрий, щирий, вірний. *Сердечна людина.*

Сердешний – який викликає співчуття; бідолашний, нещасний. *Сердешна жінка.*

Серцевий – який стосується серця, його діяльності; пов’язаний з хворобами серця, іх лікуванням. *Серцевий ритм.*

Споживчий // споживацький

Споживчий – призначений для задоволення потреб споживання. *Споживчий кошик.*

Споживацький – такий, що прагне задоволення власних потреб, ігноруючи громадські інтереси. *Споживацькі нахили.*

Тактичний // тактовний

Тактичний – який стосується тактики як сукупності прийомів та способів для досягнення мети (у політиці, спорті) або здійснення певної бойової операції. *Тактичний хід, тактична перевага.*

Тактовний – який володіє почуттям міри, вміє поводитися, дотримується відповідних норм. *Тактовна людина, бути тактовним.*

Туристичний // туристський

Туристичний – який стосується туризму – спеціально організованого відпочинку. *Туристична агенція.*

Туристський – який стосується туристів. *Туристське спорядження.*

Численний // чисельний

Численний – який є у великій кількості. *Численні витрати.*

Чисельний – який стосується числа; виражається числом, числовий; кількісний. *Чисельне рішення, чисельне збільшення.*

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Б

багатство [бага́цтво]
 баскетбол [баске́дбо́л]
 батьківщина [бат’ківшчина]
 безжурний [бе́ж:урний]
 безмежжя [бе́змеж:а]
 берізка [бе́різка], -зі [з’ц’і]
 боротьба [бород’ба]

В

вернутися [ве́рнути́с’а],
 ве́рнешся [ве́рне́с:а], ве́рнетсья
 [ве́рне́ц’а]
 вибачатися [ви́бачати́с’а], -чся
 [ц’с’а]
 вогкий [вóхкий]
 вокзал [вогзál]
 ву́зько [вúз’ко]

Д

дивитися [ди́віти́с’а],
 дíвишся [ди́ви́с’а], дíвиться
 [ди́ви́ц’а]
 дігтяр [д’іхт’áр]
 діжка [д’іжка], -жці [з’ц’і]
 довідка [доб’ідка]
 дочкá, дочцí [доц’і:
 доччин [доч:ин]
 дошка, дошці [до́с’ц’і]

З

зжáти [ж:áти]
 злість [зл’іс’т’]
 зозуля [зо́зу́л’а]
 зсадити [с:адіти]
 зшивáти [ш:и́вáти]

К

кіготь [к’ігот’], -гтя [хт’а]

Л

ле́гко [ле́хко]
 лóжка [ло́жка], -жці [з’ц’і]
 людський [л’уд’с’кíй]

М

молотьба [молод’ба]
 моту́зка [мо́тузка], -зі [з’ц’і]

Н

ніготь [н’ігот’], -гті [хт’і]
 ніч [н’іч], ніччу [н’іч’:у]

П

премудрий [пре́мудрий]
 привізши [при́в’іжши]
 принісши [при́н’іш:и]
 прόсьба [прóз’ба]

Р

рідня [р’ід’н’á]
 розшити [рожашти] і [рош:ýти]
 рюкзак [р’угзák]

С

серéжка [се́рéжка], -éжці [éз’ц’і]
 смія́тися [с’м’ійáти́с’а], -іє́ться
 [ійéс’а], -іє́ться [ійéц’а]
 солодкий [соло́дкий]
 сорочка, -бчці [оц’і:
 стежка [стéжка], -жці [з’ц’і]
 суцвіття [суц’іт’а]

Ф

футбол [фудбо́л]

ІІІ

шивидкíй [ши́видкíй]
 шістнáдцять [ш’існáдз’ц’ат’]

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

A

абйхто
алфáвіт

дітьми

довестí
довідник
дбнъка
допізна
досхочу
дочкá
дóщечка
дошовий

кропивá

ко́сий

посі́діти
приязний
прóстій

B

блíзький
борючíсь
босоніж
б'ючí

легкíй**Л**

листопáд
літобіс
льодовíй
лялькóвий

P

ráзом
річковíй
розв'язання
розво́стій
руслó

V

вербá
веретéно
везтí
вестí
вýгадка
визнáння
вимóва

Ж

жаліти
жалюзí
жаркíй
живобіс
житлó

M

медикамéнт
мерéжа
мestí
мілімéтр
морочити

C

сантимéтр
свérдло
серéдина
спýна

З

завдáння
завдóвжки
заздалегíдь
зайнятий
запитáння
застрéлити
зібрáння
злéгка
зóвсім
зrúчний

H

навíки
навkóло
навчáння
насáмперед
ненáвидіти
ненáвисть
нестí
новíй
нудníй

T

тóвпитися
товстíй
тонкíй
торф'янíй

У

українець
український
урочíстий

Г

гетьма́нський
горобíна
городíти
горошина
грушéвий

I

і́дучíй
іскра

O

обрáння
обрúч
одинáдцять
одноразóвий
блень
олéнячий
острівнíй

Ц

цéнтнер

Ч

чарівнíй
черговíй
черствíй
читáння
чорнózem
чотирнáдцять

Д

далечинá
дворóвий
децимéтр
дíхання
діалог
дідів
діточкí

K

кáжучи
кýдати
кіломéтр
книжкóвий
кóвзатися
кóлесо
кóрýсний

П

поблизú
пóдруга
позаочí
полéжати
пóмýлка
порядкóвий

Ш

швидкíй
шовкóвий

АЛФАВІТ. МАПА ЗВУКІВ

МАПА ЗВУКІВ

АЛФАВІТ

Буква	Назва букви	Буква	Назва букви	Буква	Назва букви
А а	а	і і	і	т т	те
Б б	б е	ї ї	ї	у у	у
В в	в е	й й	йот	ф ф	еф
Г г	г е	к к	ка	х х	ха
Г' г'	г' е	л л	ел	ц ц	це
Д д	д е	м м	ем	ч ч	че
Е е	е	н н	ен	ш ш	ша
Є є	є	о о	о	щ щ	ща
Ж ж	ж е	п п	пе	ь ь	м'який знак
З з	з е	р р	ер	ю ю	ю
И и	и	с с	ес	я я	я

Додаток 6

ДОДАТКОВІ ЗАВДАННЯ

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

- C. 50.** 1В, 2А, 3В, 4Б, 5Г, 6В, 7А, 8.1Б, 8.2В.
- C. 82.** 1А, 2Б, 3В, 4Б, 5Г, 6Б, 7Г, 8В, 9В, 10Б.
- C. 112.** 1А, 2Б, 3Б, 4В, 5Г, 6А, 7Г, 8В.
- C. 147.** 1Г, 2А, 3А, 4В, 5Г, 6В, 7Б, 8А.
- C. 170.** 1Б, 2В, 3Б, 4В, 5Г, 6Б, 7Г, 8Б.
- C. 207.** 1А, 2Г, 3Г, 4Г, 5В, 6Г, 7А, 8Г, 9Б.
- C. 243.** 1В, 2Б, 3В, 4А, 5В, 6Б.

ЗМІСТ

Дорогі п'ятирічники та п'ятирічниці! 3

ВСТУП

Значення мови в житті людини та суспільства.

Українська мова – державна мова України 4

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

1. Текст. Речення. Слово 10

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

2. Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова	20
3. Пряме і переносне значення слова	24
4. Синоніми	29
5. Антоніми	33
6. Омоніми	37
7. Пароніми	41
8. Правильне вживання слів	45
9. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія»	49

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

10. Основа слова та закінчення. Змінні і незмінні слова	54
11. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова	59
12. Префікс як значуща частина слова	64
13. Суфікс як значуща частина слова	67
14. Правопис значущих частин слова (повторення). Орфограма	71
15. Написання префіксів <i>pre-</i> , <i>pri-</i> , <i>prī-</i>	75
16. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Орфографія»	79

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

17. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні і приголосні	86
18. Приголосні тверді і м'які	90
19. Приголосні дзвінкі і глухі	94
20. Позначення звуків на письмі. Алфавіт	99
21. Склад. Правила переносу слова з рядка в рядок	103

22. Наголос	108
23. Вимова голосних. Позначення на письмі ненаголошених [e], [и] в коренях слів	114
24. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних	119
25. Правопис префіксів <i>з-</i> (<i>с-</i> , <i>зі-</i>), <i>роз-</i> (<i>позі-</i>), <i>без-</i>	124
26. Спрощення в групах приголосних	128
27. Чергування голосних звуків	132
28. Чергування приголосних звуків	136
29. Чергування [у] – [в], [и] – [ї]	140
30. Уживання прийменника <i>з</i> та його варіантів <i>із</i> , <i>зі</i> (<i>зо</i>) . .	144
31. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання м'якого знака	148
32. Сполучення букв <i>йо</i> , <i>ъо</i>	153
33. Уживання апострофа	156
34. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних	160
35. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних	164
36. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»	168

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

37. Словосполучення	174
38. Граматична помилка у словосполученнях	180
39. Речення, його граматична основа	183
40. Види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням	190
41. Додаток	195
42. Означення	198
43. Обставина	202
44. Речення з однорідними членами	208
45. Узагальнювальне слово в реченнях з однорідними членами	213
46. Звертання	219
47. Найбільш уживані вставні слова та сполучення слів . .	222
48. Складне речення	227
49. Кома між частинами складного речення	231
50. Речення з прямою мовою	235
51. Діалог	238
52. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації»	241

Уроки розвитку мовлення	247
Тема 1. Мовлення і спілкування	247
Тема 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування. Складання діалогів	250
Тема 3. Читання мовчки	252
Тема 4. Істотні ознаки тексту. Тематичні речення та план тексту	254
Тема 5. Типи мовлення	258
Тема 6. Опис предмета. Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета	260
Тема 7. Опис тварини. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини	262
Тема 8. Письмовий твір-опис предмета в художньому стилі	263
Тема 9. Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі	264
Тема 10. Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі	265
Тема 11. Есе	266
Тема 12. Будова елементарного роздуму	267
Тема 13. Лист	269
Додатки	271